

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

БОРЩЕВСЬКИЙ СЕРГІЙ ВІКТОРОВИЧ

УДК 81-373.6:[811.16+811.11+811.13]

**ДОІНДОЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУБСТРАТ
У ЛЕКСИЦІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ, ГЕРМАНСЬКИХ
І РОМАНСЬКИХ МОВ**

(на матеріалі української, польської, англійської, німецької
та італійської мов)

10.02.15 – загальне мовознавство

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Науковий керівник:
Мосенкіс Юрій Леонідович
доктор філологічних наук, доцент

КИЇВ – 2010

З М І С Т

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ПЕРЕЛІК СПЕЦІАЛЬНИХ ТЕРМІНІВ	5
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ВИВЧЕННЯ СУБСТРАТУ В АСПЕКТІ	
ЛІНГВІСТИЧНОЇ КОНТАКТОЛОГІЇ	14
1.1. Мовні контакти як один із найважливіших чинників	
мовних змін.....	14
1.2. Мовний субстрат, причини його виникнення	
та місце субстрату в розвитку мов	26
1.3. Особливості вияву субстрату на різних рівнях	
мовної структури	34
1.4. Доіндоевропейський субстрат слов'янських, германських	
та романських мов і його позамовна опора	40
1.4.1. Теорія доіндоевропейського субстрату	
на сучасному етапі розвитку лінгвістики	41
1.4.2. Свідчення археології, антропології та генетики	
про доіндоевропейський субстрат	
у передісторичній Європі	53
1.5. Методика історико-генетичного	
та типологічного дослідження лексики	
нез'ясованої етимології	61
Висновки до розділу 1	72
РОЗДІЛ 2. ТИПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА АПЕЛЯТИВНОЇ	
ЛЕКСИКИ НЕВІДОМОГО ПОХОДЖЕННЯ	76
2.1. Закономірності відносної дистрибуції	
складових і нескладових елементів	
у звукових ланцюжках мов світу	76

2.2.	Етимологізація доіндоєвропейської лексики й теорія кореневих детермінативів	86
2.3.	Лінгвістична типологія давніх субстратів слов'янських, германських та романських мов	97
2.3.1.	Тематичні групи гіпотетично субстратних лексем	97
2.3.2.	Фонетична типологія давніх субстратних мов Європи.....	109
2.3.3.	Словотвірна типологія субстратної лексики.....	117
Висновки до розділу 2		121
РОЗДІЛ 3. ГЕНЕАЛОГІЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ		
ДОІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ СУБСТРАТНОЇ ЛЕКСИКИ		
В ЄВРАЗІЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ		
3.1.	Методика виявлення та принципи стратифікації лінгвоетнічних шарів на євразійських теренах	126
3.2.	Неіндоєвропейські субстратні мови на території Центральної, Південної та Західної Європи	132
3.2.1.	Баскські паралелі латинської, германської та слов'янської лексики нез'ясованого походження....	133
3.2.2.	Мовні свідчення праугро-фінської присутності у протоітальському, спільногерманському та праслов'янському лінгвогеографічних ареалах ..	150
3.3.	Транс'євразійські ізолекси з неіндоєвропейським компонентом як джерело вивчення мовно-культурного контактування індоєвропейських племен із носіями давніх субстратних мов ..	162
Висновки до розділу 3		179
ВИСНОВКИ		182
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ		189
СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ		217

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- БРЭС Большой Российский энциклопедический словарь. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2008. – 1887 с.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [голов. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1–5.
- ЛЭС Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
- САЛНП Словник апелятивної лексики невідомого походження (на матеріалі праслов'янської, польської, англійської, німецької та латинської мов) / [авт.-уклад. Борщевський С. В.]. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 130 с.
- ТПСУМ Трипільський прасловник української мови / [авт.-уклад. Мосенкіс Ю. Л.]. – Київ, 2001. – 80 с.
- ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков. Пра斯拉вянский лексический фонд / [ред. О. Н. Трубачев]. – М. : Наука, 1974–2007. – Вып. 1–33.
- Ernout,Meillet Ernout A. Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots par A. Ernout et A. Meillet. – Paris: Librairie C. Klincksieck, 1932. – 1108 p.
- Kluge Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / Friedrich Kluge. Unter Mithilfe von Max Bürgisser u. Bernd Gregor völlig neu bearb. von Elmar Seebold. – 22. Aufl. – Berlin; N. Y. : de Gruyter, 1989. – 822 S.
- ODEE Oxford Dictionary of English Etymology / [ed. C. T. Onions]. – Oxford; N.Y.: Oxford University Press, 1966. – 1026 p.
- Walde,Hofmann Walde A., Hofmann J. Lateinisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1954. – Bd. 1–2.

ПЕРЕЛІК СПЕЦІАЛЬНИХ ТЕРМІНІВ

Автохтони – корінні, споконвічні мешканці певної території; тубільці, аборигени.

Адстрат – сукупність рис мовної системи, які пояснюються як результат впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування і контактів народів, що говорять цими мовами; нейтральний тип мовної взаємодії, за якого не відбувається етнічної асиміляції й розчинення однієї мови в іншій [ЛЭС, с. 19].

Гемінація – 1) подовження приголосних у вимові; 2) подвоєння приголосних на письмі.

Детермінатив – фонетичний розширювач; елемент неясного походження й неясного значення, що приєднується до нерозкладної частини слова (звичайно до кореня) [ЛЭС, с. 131]; спеціальний семантично незначущий консонантний елемент, котрий виконував дериваційну функцію [86, с. 32].

Елімінація – виключення, видалення, усунення з розгляду.

Запозичення – 1) елемент чужої мови (слово, морфема, синтаксична конструкція тощо), перенесений з однієї мови до іншої в результаті контактів мовних; 2) процес переходу елементів однієї мови до іншої [ЛЭС, с. 158].

Ізолекса – 1) лінія на карті, якою в лінгвістичній географії позначають межі поширення лексем-відповідників у діалектах однієї мови або різних мовах; 2) сукупність маніфестацій лексичного явища, межі поширення якого позначаються такою лінією.

Контактема – активований і (або) відображуваний на певному мовному рівні елемент мови-джерела в мові-адресаті [6]. Співвідносний із терміном *запозичення* в першому значенні.

Ламбдацизм – фонетичний процес переходу ініціальних [d], [t], [n] у [ʌ], що спостерігається в сучасній баскській мові при запозиченні лексем з романських мов [353, р. 53].

Леніція – ослаблення тертя або мутація приголосних звуків, що перебувають у позиції між двома голосними. У кельтології під леніцією розуміють зміну початкових приголосних у різних морфологічних та синтаксичних умовах або їх перехід в алофони в середині слова.

Мазуріння – типове для північно-східного (мазовецького) діалекту польської мови явище регулярного переходу шиплячих приголосних у свистячі [243, s. 14; 269, s. 137].

Мовний союз – особливий тип ареально-історичної спільності мов, котрі характеризуються певною кількістю подібних чи спільних структурних і матеріальних ознак, набутих внаслідок тривалого та інтенсивного контактування і конвергентного розвитку в межах єдиного географічного простору [ЛЭС, с. 617].

Реліктивна контактема – лексема субстратного походження, що її одночасно розглянуто крізь призму категорій “свій” і “чужий” як діалектично складне явище, а саме як релікт (слід, пережиток) попереднього мовного стану певної території і водночас як результат глибинного контактування двох мов (діалектів), без якого поява цієї категорії лексики була б неможлива. Термінологічне сполучення запропоновано нами.

Сигматична флексія – закінчення [ks] латинських іменників III відміни, графічно представлене літерою -x.

Спірантизація – перехід зімкнених (вибухових, проривних) звуків у щілинні (фрикативні, спіранти).

Субстрат – сукупність рис мовної системи, що їх неможливо вивести з внутрішніх законів розвитку даної мови. Такі риси пов’язані з асимільованою місцевою мовою, яка раніше була поширена на цій лінгвогеографічній території [там само, с. 497].

ВСТУП

Дисертація присвячена дослідженню доіндоєвропейського субстрату в лексиці слов'янських, германських і романських мов у контексті лінгвістичної контактології. У роботі розвинуто ідею існування в передісторичній Європі доіндоєвропейського мовного союзу; визначено критерії для зіставлення типологічних (фонетичних і словотвірних) особливостей давніх європейських субстратів; розроблено методичний алгоритм аналізу гіпотетично субстратної лексики; наведено авторські етимології із залученням лексичного матеріалу неіндоєвропейських мов; обґрунтовано правомірність перенесення принципів порівняльно-історичного дослідження мов різних сімей на вивчення субстрату.

Сучасна компаративістика характеризується тенденцією до зближення типологічного мовознавства з порівняльно-історичним (М. М. Гухман, Г. А. Климов, О. С. Мельничук, Ф. О. Нікітіна), продовжуючи аналіз структурно-функціональних особливостей мов світу через зіставлення окремих мовних систем, підсистем та рівнів у діахронічному і синхронічному, зокрема й лінгвогеографічному, аспектах (С. Б. Бернштейн, Т. І. Вендіна, А. В. Десницька, В. К. Журавльов, В. В. Іванов, Г. П. Клепикова, О. Б. Ткаченко, Б. А. Успенський, В. В. Шеворошкін). Такий підхід сприяє з'ясуванню дискусійних питань лінгвоетногенезу, дозволяючи синтезувати класичну індоєвропейстику (О. Х. Востоков, Р. Раск, Ф. Ворт, J. Grimm, A. Schleicher), метою якої була реконструкція індоєвропейської прамови, зі здобутками неолінгвістів (В. Пізані, М. Bartoli, G. Bonfante, В. Terracini, А. Trombetti) та представників суміжних напрямів (Г. Шухардт), які визнавали пріоритет етномовних контактів у процесах мовної дивергенції і конвергенції.

Лінгвістична контактологія (Й. Айдукович, У. Вайнрайх, Р. Asenova) переважно досліджує конвергентний розвиток мов ("набуту спорідненість") у мовних союзах (М. Трубецькой). Особливе місце в загальній теорії мовних

контактів та етнічних впливів належить теорії субстрату (G. Ascoli), до пояснювальної сили якої неодноразово зверталися В. І. Абаєв, Ю. Л. Мосенкіс, А. П. Непокупний, В. Пізані, Б. О. Серебренников, К. М. Тищенко, О. Б. Ткаченко, V. Georgiev, J. Hubschmid, P. Kretschmer, V. Machek, A. Meillet.

При цьому найголовніша й досі не вирішена проблема пов'язана з двома полярними підходами до *визнання* (Ю. Л. Мосенкіс, А. П. Непокупний, Ф. П. Філін, А. Brückner, V. Machek) / *заперечення* (В. І. Абаєв, В. І. Георгієв, Р. М. Козлова, О. М. Трубачов) наявності *доіндоєвропейського субстрату в слов'янських мовах*. На користь першої позиції свідчить фонетична типологія праслов'янської мови (відкритоскладовість). Послідовну дію закону відкритого складу не реконструйовано для жодного індоєвропейського діалекту, крім праслов'янського, а географічно найближчий осередок відкритоскладовості зафіксовано в неіндоєвропейському Східному Середземномор'ї.

Незважаючи на широкий спектр розвідок, у яких компаративісти припускають доіндоєвропейське походження помітного шару лексем із давніх середземноморських мов, потребує вдосконалення методика виявлення субстратної лексики та її генеалогічна ідентифікація.

Актуальність дисертаційної роботи продиктовано сучасною тенденцією компаративістики до вивчення мовних явищ у тісному зв'язку з історією та культурою народу загалом та необхідністю комплексного дослідження міжетнічних і міжкультурних контактів, на тлі яких зростає інтерес до етногенетичних процесів, що відбувалися на теренах стародавньої Європи зокрема. Розв'язання проблеми генеалогічної і типологічної ідентифікації доіндоєвропейського субстрату в різних групах індоєвропейських мов має перспективи за умови залучення лексичних і типологічних даних неіндоєвропейських мов (баскської, фіно-угорських, кавказьких), предки носіїв яких, згідно з новітніми даними палеогенетики,

можуть розглядатися як автохтонне населення Південно-Західної Європи з часів верхнього палеоліту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом “Дослідження проблем гуманітарних наук”. Дисертаційна робота є складовою наукової теми кафедри германського та порівняльного мовознавства Інституту іноземної філології НПУ імені М. П. Драгоманова “Зіставна семантика та проблеми міжкультурної комунікації” (тему дисертації затверджено вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова, протокол № 8 від 28 лютого 2008 р., уточнено на засіданні вченої ради того ж університету, протокол № 2 від 23 вересня 2010 р.).

Метою дисертаційної роботи є системна (типологічна й генеалогічна) ідентифікація доіндоєвропейської лексики у слов'янських, германських та романських мовах.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- визначити теоретико-методологічні засади вивчення субстрату в контексті лінгвістичної контактології;
- розробити методику історико-генетичного й типологічного дослідження апелювальної лексики невідомого походження;
- визначити критерії для зіставлення типологічних особливостей давніх європейських субстратних мов;
- установити тематичну належність, фонетичну і словотвірну типологію лексики нез'ясованого походження української, польської, англійської, німецької та італійської мов у діяхронічному аспекті шляхом аналізу праслов'янських і спільногерманських реконструкцій, а також зафіксованих писемністю лексичних одиниць латинської мови класичного періоду;

– здійснити генеалогічну ідентифікацію гіпотетично доіндоєвропейської субстратної лексики на основі лексичного матеріалу неіндоєвропейських (баскської та фіно-угорських) мов;

– схематично представити хронологічну стратифікацію субстратної лексики з урахуванням загальних (зокрема, фонетичних) тенденцій світового глотогенезу.

Об’єкт дослідження становить неетимологізована лексика сучасних індоєвропейських (української, польської, англійської, німецької та італійської) мов.

Предметом аналізу є особливості вияву доіндоєвропейського субстрату в лексико-семантичних системах досліджуваних мов.

Джерельною базою дисертації є: *Этимологический словарь славянских языков* (под ред. О. Н. Трубачева); *Этимологический словарь германских языков* в 2 томах (В. В. Левицкий); *Етимологічний словник української мови* у 7 томах (за ред. О. С. Мельничука); *Краткий этимологический словарь коми языка* (В. И. Лыткин, Е. С. Гуляев); *Słownik etymologiczny języka polskiego* (A. Brückner); *Słownik etymologiczny języka polskiego* (F. Sławski); *The Barnhart Dictionary of Etymology* (R. Barnhart, ed.); *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language* (E. Klein); *The Oxford Dictionary of English Etymology* (ed. by C. Onions); *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (F. Kluge); *Dictionnaire étymologique de la langue latine* (A. Ernout, A. Meillet); *Lateinisches etymologisches Wörterbuch* (A. Walde, J. Hofmann); *Dizionario etimologico italiano* (C. Battisti, G. Alessio); *Etymological Dictionary of Basque* (R. Trask); *Коми-пермяцко-русский словарь* (Р. М. Баталова, А. С. Кривощекова-Гантман); *Латинско-русский словарь* (И. Х. Дворецкий); *Угорсько-український словник* (за ред. П. М. Лизанця); *Удмуртско-русский словарь* (под ред. В. М. Вахрушева); *Українсько-польський, польсько-український словник* (М. Юрковський, В. Назарук); *Финско-русский словарь* (Хр. Курэ, Е. Лаатикайнен и др.); *Эстонско-русский словарь* (Й. Тамм); *Le Robert & Collins dictionnaire français-italien*,

italien-français; Longman Dictionary of English Language and Culture; Słownik współczesnego języka polskiego (red. nauk. В. Dunaj).

Фактичний матеріал дисертації становлять 1366 гіпотетично субстратних лексичних одиниць, зафіксованих в етимологічних словниках слов'янських (праслов'янської, польської), германських (англійської, німецької) та латинської мов.

Методи дослідження. За допомогою *порівняльно-історичного методу* здійснено порівняння фонетичних, лексичних і словотвірних даних живих і відомих за писемними пам'ятками мов у діахронічному аспекті; *зіставний метод* застосовано для виявлення спільних та відмінних структурно-типологічних особливостей лексики невідомого походження; *ареальний метод* – для відтворення картини діалектного членування прамовних спільнот; *методику компонентного аналізу* – для характеристики семної організації досліджуваних лексем праслов'янської, спільногерманської і латинської мов та їх корелятивів у неіндоєвропейських мовах; *прийом суцільної вибірки* – для виявлення лексичних одиниць остаточно не з'ясованого походження; *прийом тематичних груп* – для визначення тематичної належності гіпотетично субстратних лексем; *прийоми зовнішньої / внутрішньої реконструкції, відносної хронології, “слів і речей”* – для з'ясування походження аналізованого шару лексики; *процедуру кількісних підрахунків* – для кількісного аналізу лексичних одиниць невідомого походження у праслов'янській, спільногерманській і латинській мовах.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в роботі вперше систематизовано загальні (зокрема, фонетичні) тенденції світового глотогенезу; постульовано якісну подібність фонетичної і словотвірної типології доіндоєвропейських субстратів праслов'янської і латинської (відповідно української та італійської) мов, домінантним для яких є відкритоскладовий (CV) середземноморський компонент на тлі відносної автономності фонетичної структури спільногерманської мови; уведено в науковий обіг термінологічне сполучення “реліктивна контактема” на

позначення лексеми субстратного походження; розроблено й апробовано методичний алгоритм історико-генетичного й типологічного дослідження апелювальної лексики невідомого походження; здійснено хронологічну стратифікацію гіпотетично субстратної лексики; наведено індоєвропейсько-неіндоєвропейські етимологічні зближення (137 позицій) на основі лексичного матеріалу баскської, фіно-угорських та інших мов євразійського ареалу. У дисертації дістала подальший розвиток ідея існування в передісторичній Європі доіндоєвропейського мовного союзу.

Теоретичне значення дисертації пов'язане з поглибленням положень загального, порівняльно-історичного і типологічного мовознавства (визнання наявності доіндоєвропейського субстрату в слов'янських мовах), теорії мовних контактів та етнічних впливів (уточнення діалектичного статусу субстратної лексики), з подальшою розробкою лінгвоетногенетичних концепцій (в аспекті феномена мовної асиміляції та її наслідків для багатогранної проблеми наступності культур).

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їхнього застосування в зіставно-типологічних дослідженнях із проблем діахронічної лексичної семантики, а також у викладанні навчальних дисциплін: “Загальне мовознавство”, “Історія англійської мови”, “Латинська мова”, “Лексикологія англійської мови”, “Стилістика англійської мови”, “Лінгвокраїнознавство”, “Порівняльна типологія англійської та української мов”, “Порівняльна типологія італійської та української мов”. Опрацьований фактичний матеріал може бути використаний при укладанні етимологічних словників різних мов.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження висвітлювалися в доповідях на *шести* міжнародних наукових конференціях: “Мова і культура” (Київ, 2008–2009 рр.), “Рецепція наукової спадщини академіка М. Я. Калиновича в сучасній філології (Київ, 2009 р.), “Мови і світ: дослідження та викладання” (Кіровоград, 2009 р.), “Діалог мов і культур” (Київ, 2009 р.), “Етнос.

Культура. Нація” (Дрогобич, 2010 р.), *одній* щорічній науково-звітній конференції Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 2008 р.), а також на щорічних науково-звітних конференціях Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, 2008–2010 рр.). Дисертаційна робота обговорювалася на засіданнях кафедри германського та порівняльного мовознавства Інституту іноземної філології НПУ імені М. П. Драгоманова.

Публікації. Проблематику, теоретичні й практичні результати дисертаційного дослідження викладено в дев’ятнадцяти публікаціях: у дев’яти статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України, у восьми статтях, опублікованих у періодичних збірниках наукових праць, у тезах доповідей однієї наукової конференції та у словнику.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, переліку спеціальних термінів, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (305 найменувань, із яких 82 – іноземними мовами), списку лексикографічних джерел (50 найменувань). Повний обсяг дисертації – 221 сторінка, основний зміст викладено на 188 сторінках. Лексичний матеріал, особливості якого є предметом дослідження, опубліковано у “Словнику апелятивної лексики невідомого походження” (К., 2009), а також у спеціальному випуску № 148 збірника наукових праць “Мова та історія” (К., 2010).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СУБСТРАТУ В АСПЕКТІ ЛІНГВІСТИЧНОЇ КОНТАКТОЛОГІЇ

1.1. Мовні контакти як один із найважливіших чинників мовних змін

Суспільно-історичний процес, який супроводжується розвитком матеріальної та духовної культури, розширенням обріїв міжнародного співробітництва у царині освіти, науки і техніки, значною мірою сприяє посиленню міжмовної взаємодії, що впливає на характер змін у різних ярусах мовної структури. В основі взаємодії мов лежать, таким чином, зовнішні (позамовні) фактори, як-от: міграція населення; проживання представників різних етносів на суміжній території; економічні, політичні, ідеологічні, культурні контакти різних народів, колонізація, засвоєння іншої мови в процесі шкільного навчання тощо.

В історії лінгвістики взаємодію мов позначали термінами “іншомовний вплив”, “змішування мов”, “схрещування мов”, “взаємний вплив мов”, “мовні контакти”. На думку багатьох фахівців у галузі загального мовознавства й лінгвістичної контактології зокрема, мовні контакти є надзвичайно важливим зовнішнім чинником розвитку людських мов і одним із наймогутніших стимулів мовних змін [91, с. 336; 110, с. 83; 206, с. 4].

Одними з перших на винятковій важливості вивчення взаємодії мов наголошували Г. Шухардт та І. О. Бодуен де Куртене, які послуговувалися молодограматичним терміном “змішування мов”, що походить від біблійного повідомлення про “вавилонське стовпотворіння”. Паралельно набув поширення термін “схрещування (схрещення) мов”, що його було запозичено з біології та перенесено на дослідження мовного матеріалу, особливо в етимологічних студіях академіка М. Я. Марра. При цьому деякі науковці пропонували розрізняти два види схрещення – так звану “метисацію”

(взаємодію споріднених ідіомів) і “гібридизацію” (взаємодію неспоріднених мов). У мовознавстві також відомі спроби розрізнити “схрещені” мови, в яких відбувається взаємопроникнення двох різних граматичних структур, внаслідок чого виникають креольські мови, та “(з)мішані” мови, до яких проникли лише окремі лексичні запозичення [170, с. 364]. Слід зазначити, що терміни “схрещування (схрещення) мов”, “змішування мов” і “мішана мова” неодноразово зазнавали справедливої критики з боку представників порівняльно-історичного мовознавства, адже породжували хибне уявлення про те, що існують такі природні мови, які є результатом змішування двох мов у рівній пропорції, тобто не мають основної генетичної лінії. Останнім часом намітилася активна тенденція до використання термінологічного сполучення “мовні контакти”.

У спеціальній літературі *мовні контакти* визначають як “взаємодію двох або більше мов, що спричиняє вплив на структуру і словник однієї або багатьох із них” [ЛЭС, с. 237]. Уведений у науковий обіг термін *лінгвістична контактологія* став позначати лінгвістичну дисципліну, що вивчає механізми мовного контакту двох або кількох ідіомів за певних соціально-історичних умов, а також виробляє моделі функціонування цих механізмів. Основною контактологічною одиницею на всіх рівнях визнається *контактма* – “активований і / або відображуваний на певному мовному рівні елемент мови-джерела в мові-адресаті” [6].

Соціальні умови мовних контактів визначаються необхідністю комунікації між представниками різних етномовних груп, що вступають між собою в інтенсивні культурні, господарські, політичні та інші зв’язки, і відбуваються завдяки постійно повторюваному діалогічному спілкуванню між носіями різних мов, за якого використовуються обидві мови одночасно обома мовцями або окремо кожним із них.

Залежно від критеріїв, покладених в основу класифікації, розрізняють такі типи мовних контактів:

- 1) безпосередні й опосередковані;

- 2) між спорідненими й неспорідненими мовами;
- 3) з однобічним та обопільним впливом;
- 4) маргінальні (на суміжних територіях) і внутрішньорегіональні (на одній і тій самій території);
- 5) казуальні (випадкові) і перманентні (постійні);
- 6) природні (безпосереднє спілкування), штучні (навчання в школі) і змішані (природно-штучні) [91, с. 337].

Серед фахівців у галузі лінгвістичної контактології немає єдиного погляду на типологію міжмовної взаємодії: в різних класифікаціях змішуються різні поняття, типи взаємодії мов та її результати (наслідки). Очевидно, що ця проблема потребує остаточного розв'язання в майбутньому.

Дехто з мовознавців фактично ототожнює поняття “мовні контакти” і “двомовність”, інші вчені протиставляють їх як видове і родове поняття. Такий підхід не поділяє С. В. Семчинський, слушно зауважуючи, що “двомовність і мовний контакт – це різний аспект взаємодії мов, які найтісніше між собою пов'язані. Двомовність, або білінгвізм – це практика наперемінного користування двома мовами з метою спілкування, яка властива мовній діяльності однієї особи чи певному колективу” [170, с. 351].

Контактування мов може зумовити такі процеси:

- 1) запозичення лексики і фразеології;
- 2) засвоєння артикуляційних особливостей іншої мови;
- 3) зміну акцентологічних характеристик (наголосу);
- 4) зміни у граматичній будові мови;
- 5) зміни у словотворі.

Запозичення визначається як “елемент чужої мови (слово, морфема, синтаксична конструкція тощо), перенесений з однієї мови до іншої в результаті *контактів мовних*, а також сам процес переходу елементів однієї мови до іншої” [ЛЭС, с. 158]. При цьому запозичені слова трактуються як такі, що цілком засвоєні мовою, яка їх запозичила, тобто не сприймаються мовцями як чужорідний елемент та не потребують пояснень щодо форми і

значення (напр., рос. *баишмак, ватага, казак, очаг*, які є давніми тюркізмами). Іншомовне походження таких слів може бути виявлено лише за допомогою етимологічного аналізу. Повністю засвоєним запозиченням протиставляються так звані *іншомовні* слова, які зберігають виразні ознаки неповного засвоєння даною мовою у вигляді фонетичних, орфографічних, граматичних і семантичних особливостей, що невластиві питомій лексиці. Іншомовні слова відносяться переважно до спеціальних галузей знання, але можуть позначати специфічні для чужих народів або країн поняття (етнографізми, регіоналізми, екзотизми) [там само].

Серед запозичень розрізняють варваризми, вкраплення, екзотизми, етнографізми, власне запозичені слова, інтернаціоналізми, іншомовні слова, кальки. Дослідженню цієї категорії лексики присвячено численну літературу (найповніший список джерел із цієї проблематики див., зокрема, у [32, с. 219–261; 141, с. 26–44]).

Запозичення – найпоширеніший результат взаємодії мов. Найпроникливішою для запозичень є лексико-семантична система. Ми приєднуємося до академіка А. С. Чикобави, на думку якого запозичення слів не загрожує існуванню мови й мовній самобутності до того часу, поки основний словниковий фонд та граматичний лад мови збережені: за цієї умови відбудеться засвоєння запозиченого лексичного матеріалу в будь-якій кількості, і мова-реципієнт, обробивши матеріал відповідно до норм своєї системи, використає його для свого збагачення [207, с. 88].

Роль лексичних запозичень є визначальною для всіх інших контактних зумовлених мовних змін: фонологічні й морфологічні запозичення стають можливими тільки після здобуття широкої лексичної бази у мові-реципієнті.

Фонологічні запозичення менш поширені, ніж лексичні, оскільки іншомовні слова, як правило, фонетично пристосовуються до фонологічної системи мови-реципієнта. Процес заміни відсутніх звуків у мові-реципієнті іншими власними отримав назву *субституція*. Це явище, на думку М. С. Трубецького, лежить в основі можливості встановлення системи

звуків-відповідників між будь-якими за походженням мовами, що перебувають у контакті. Запозичення іншомовних слів впливає переважно на фонологічну синтагматику: виникає нова сполучуваність (комбінаторика) фонем, що накладає на кожну мову особливий відбиток [194, с. 284]; змінюються фонетичні закономірності початку та кінця слова (мовна система починає накладати обмеження на наявність або відсутність певних звуків у певних позиціях), мають місце так звані акцентологічні зсуви (відступ від правил наголошування в запозичених словах) тощо.

Історія мов засвідчує, що тривале й масове запозичення слів може привести до суттєвіших змін у фонологічній системі, а саме до появи нових фонем і фонологізації вже наявних у мові алофонів. Хрестоматійним став приклад набуття звуком [ф] фонемного статусу у східнослов'янських мовах після отримання широкої лексичної бази внаслідок поживлення східнослов'янсько-грецьких контактів із прийняттям християнства на Русі.

Морфологія порівняно з іншими мовними рівнями характеризується найвищим ступенем непроникності для іншомовних впливів. За словами Н. Б. Мечковської, “внутрішній характер граматичної семантики й високий ступінь її системної організації ускладнюють іншомовний вплив на граматику” [126, с. 389]. З іншого боку, дослідження В. І. Абаєва, О. Б. Ткаченка та деяких інших компаративістів засвідчують, що при тривалій взаємодії мов зміни на граматичному рівні все ж таки мають місце і відбуваються за двома лініями – матеріальною і (або) семантичною. Яскравим прикладом 1-ї лінії є перська мова (фарсі) у своїх арабських елементах. Питома вага граматичних запозичень, які увійшли до фарсі разом із новою лексикою, така значна, що, на думку фахівців, при вивченні сучасної перської літературної мови доводиться оволодівати основами арабської граматики [183, с. 74–75]. Прикладом 2-ї лінії може служити модель морфологічної системи іберо-кавказьких мов, яка простежується в системі відмінювання іменників осетинської мови [4].

Синтаксичний рівень має вищий у порівнянні з морфологією ступінь проникності, що, очевидно, є причиною подібності синтаксичної структури речення в багатьох генетично віддалених мовах світу. Водночас, слід зауважити, що в кореневих (ізолюючих) мовах, де основне навантаження вираження граматичних значень припадає на синтаксис, синтаксичні запозичення обмежені [91, с. 340].

Отже, можна впевнено стверджувати, що ступінь проникності рівня обернено пропорційний ступеневі його системності: “чутливість” до іншомовного впливу, а відтак відкритість і здатність до запозичення тим вища, чим слабші системні відношення між елементами відповідного мовного рівня. Саме тому найбільшою кількістю запозичень характеризується лексико-семантичний рівень, що є найбільш чутливим до так званого “тиску дійсності”, а, отже, найяскравішим чином передає своєрідність семантичних обрисів моделі світу, дозволяючи побачити реальну класифікацію людського досвіду, так би мовити, “суб’єктивну реальність” того чи іншого народу [34, с. 48].

Мовні контакти зумовлюють не лише запозичення на різних рівнях мовної структури, а й спричиняють конвергентний розвиток мов, утворення допоміжних спільних мов і навіть мовну асиміляцію. Причини таких перетворень криються не в структурних характеристиках ідіомів, які взаємодіють, а у вагомості (значущості) певної мови, що насамперед визначається рівнем економічного, політичного й культурного розвитку її носіїв, а також залежить від їхніх особистісних якостей – рішучості, войовничості, завзятості [110, с. 81–82].

Традиційно вважається, що мова зазнає найбільшого впливу в умовах контактування з близькоспорідненою мовою, а за глибоких структурних відмінностей можливість впливати одна на одну незначна. Аргументом на користь цієї тези виступають рідкісні випадки запозичення флексій або слів з граматичним значенням (напр., особових займенників 3-ї особи однини й

множини зі скандинавських мов до давньо- та середньоанглійської), що справді можливі за умови тісних контактів близькоспоріднених мов.

Значні й відчутні контактні зумовлені зрушення починаються з двомовності, тобто з функціонування на певній території двох мов, які обслуговують одне й те ж етнічне середовище. За ситуації білінгвізму дві мовні системи вступають у контакт, впливаючи одна на одну, внаслідок чого з'являються контактні зумовлені відхилення від мовної норми, які прийнято називати *інтерференцією*.

Якщо нову мову засвоєно погано, то за контактування часто виникають допоміжні мови, серед яких найпоширенішими є піджини (від перекрученого англ. *business* “діло, справа”) – структурно-функціональний тип мов, що не мають колективу споконвічних носіїв і розвинулися шляхом істотного спрощення структури мови-джерела з метою полегшення міжетнічного спілкування в середовищі змішаного населення. У генетичному відношенні піджин є продовженням мови-джерела, проте не є результатом природного історичного розвитку цієї мови, що дає підстави розглядати його передусім як ареально-типологічну, а не генетичну категорію. У структурному відношенні процес формування піджина називається піджинізацією, яка може охоплювати мову різною мірою, у зв'язку з чим розрізняють власне піджини й піджинізовані форми мови (останні не відриваються від мови-джерела й не перетворюються на самостійні мови з власними структурними закономірностями, як це спостерігається для піджинів). Піджинізація виявляється насамперед у руйнуванні та спрощенні складних граматичних моделей мови-джерела, розвитку аналітичних форм та ознак ізолятивного типу, проте часто зачіпає й фонологічну систему – відбувається зникнення або модифікація деяких категорій звуків, руйнування тонової системи тощо [ЛЭС, с. 374].

Нині зареєстровано близько 50 піджинів і піджинізованих форм мов, які поширені переважно в Південно-Східній Азії, Океанії, Африці й меншою мірою в Америці. Найбільш розповсюджені піджини на базі англійської мови

(піджин-інглиш), відомі також піджини, сформовані на основі португальської та французької мов.

В окремих випадках піджин може стати рідною мовою певного етносу й набути статусу офіційної мови, розширюючи свої комунікативні функції, ускладнюючи структуру, перетворюючись таким чином на “нормальну” мову. При цьому розвиток іде шляхом креолізації.

Креольські мови – це мови, які утворилися на основі піджинів і стали рідними (першими) для певного колективу їхніх носіїв. Генетична спорідненість піджинів і креольських мов зберігається, проте різко порушується еволюційний процес під час їхнього формування.

Креольські мови формувалися на базі англійської та романських (французька, іспанська, португальська) мов, налічують близько 30 млн. мовців і нині поширені в Африці, Азії, Америці й Океанії.

Фонологічна система креольських мов формується переважно в результаті спрощення фонологічної системи мови-джерела, іноді до неї додається незначна кількість фонем, що відсутні в мові-джерелі.

Граматична будова більшості описаних креольських мов характеризується відсутністю словозмінної парадигматики. Граматичні відношення виражаються за допомогою фіксованого порядку слів, а також використання службових слів та внутрішньофразових пауз. Більшість лексем характеризуються як кореневі одноморфемні, семантика кореня не визначає синтаксичної валентності слова.

В усіх піджинах і переважній більшості креольських мов близько 90 % словникового складу сформовано на лексичному матеріалі мови-джерела.

Найбільш продуктивними моделями словотвору є двокомпонентне словоскладання, редуплікація, а в деяких креольських мовах також деривація. Такі спільні типологічні властивості є наслідком єдиного процесу формування креольських мов [там само, с. 245].

Одним із можливих наслідків тривалих мовних контактів може стати конвергенція (лат. *convergentio*, від *convergo* “сходжусь, наближаюсь”), що

супроводжується виникненням так званих мовних союзів (термін М. С. Трубецького [193, с. 29]) , під якими розуміють “особливі типи ареально-історичної спільності мов, котрі характеризуються певною кількістю подібних чи спільних структурних і матеріальних ознак, набутих внаслідок тривалого та інтенсивного контактування і конвергентного розвитку в межах єдиного географічного простору” [ЛЭС, с. 617].

До мовного союзу належать ті мови, які суттєво подібні у фонетиці, морфології та синтаксисі, а також мають спільний фонд культурних слів, проте не пов’язані між собою системою регулярних звукових відповідників і споконвічною елементарною лексикою. Таким чином, мови, що входять до мовного союзу, незалежно від їх походження характеризуються сукупністю спільних структурно-типологічних і матеріальних ознак [228], які дають підстави стверджувати, що ці мови перебувають у відношеннях так званої “набутої спорідненості” (В. Георгієв) та функціонують як різні втілення однієї абстрактної мовної системи, яку самі мовці сприймають як єдине ціле, незважаючи на розбіжності двох чи більше способів кодування цієї системи.

Класичним прикладом конвергентного розвитку мов вважають балканський мовний союз, до якого належать грецька, албанська, румунська, болгарська, македонська, сербська, хорватська й частково турецька мови. Вищеперелічені мови характеризуються такими спільними ознаками:

- 1) збігом форм родового й давального відмінків;
- 2) наявністю постпозитивного артикля;
- 3) відсутністю інфінітивної форми дієслова;
- 4) описовим утворенням форми майбутнього часу (за допомогою дієслова зі значенням „хотіти”);
- 5) утворенням числівників від одинадцяти до дев’ятнадцяти за моделлю “один + на + десять”;
- 6) наявністю зредукованого голосного.

Крім того, названі вище мови у своєму розвитку прямують від синтетизму до аналітизму й мають помітний спільний фонд культурної лексики.

Тривале й інтенсивне контактування мов, як засвідчує історія, може призвести до асиміляції і, відповідно, втрати однієї з них, проте ця втрачена (асимільована) мова не зникає безслідно. Сліди витісненої мови отримали в лінгвістиці назви *субстрат* і *суперстрат*.

Субстрат (від лат. *substratum* “підстилка”; термін Г.-І. Асколі) визначається як “мова-підоснова, елементи якої розчинилися в мові, що нашарувалася на неї; сліди мови корінних жителів у мові-переможниці чужинців; сліди витісненої місцевої мови” [91, с. 342].

Як хрестоматійні приклади наводять кельтський (галльський) субстрат для французької мови, фракійський субстрат для румунської мови, іберійський субстрат для іспанської мови, дравідійський субстрат для індійських мов, фінський субстрат для російських говірок півночі європейської частини Росії.

Варто зазначити, що в лінгвістичній літературі склалося як широке, так і вузьке трактування терміна *субстрат*. У широкому значенні під субстратом розуміють сукупність рис мовної системи, що їх неможливо вивести з внутрішніх законів розвитку цієї мови: ці риси пов’язані з мовою, яка раніше була поширена на цій лінгвогеографічній території. У вузькому значенні термін *субстрат* використовують для характеристики діалектних особливостей у мовленні носія літературної мови [ЛЭС, с. 497]. У нашому дослідженні термін *субстрат* уживається в першому (широкому) значенні.

Суперстрат (від лат. *superstratum* “верхній шар”; термін В. Вартбурга) – “мова-надоснова, елементи якої розчинилися в мові, над якою вона нашарувалася; сліди мови чужинців у мові-переможниці корінних жителів” [91, с. 343].

Так, скажімо, латинська мова стала суперстратом для мов Західної Європи, німецька для чеської, мова норманських завойовників для

англійської, германська мова франків для французької, тюркська мова волзько-камських болгар для слов'янської болгарської та ін.

У 30-і рр. ХХ ст. західноєвропейські лінгвісти обґрунтовують доцільність виокремлення такого типу міжмовної взаємодії як *адстрат*.

Адстрат (від лат. *adstratum* “нашарування”; термін М. Бартолі [91, с. 343], за іншими джерелами – М. Фалькхофа [199, с. 15]) – сукупність рис мовної системи, які з'явилися внаслідок впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування і контактів сусідніх народів.

На відміну від субстрату й суперстрату цей тип міжмовної взаємодії є нейтральним і вважається своєрідним прошарком між двома мовами: при ньому не відбувається асиміляції етносу й розчинення однієї мови в іншій [91, с. 343]. Як приклад звичайно наводять білорусько-литовський, словенсько-італійський та інші адстрати.

У другій половині ХХ ст. до наукового обігу було введено термін *інстрат* (від лат. *instratum* “внутрішній шар”) на позначення тісної та тривалої взаємодії мов, поширених на одній території (напр., німецькі елементи в ретороманській мові Швейцарії, курдські елементи у вірменській мові на території Вірменії). Випадки взаємодії мов у сфері духовної культури, науки й техніки запропоновано позначати терміном *перстрат* (від лат. *perstratus* “вирівняний”). Можна стверджувати, що перстратом для всіх європейських літературних мов стали давньогрецька та латинська мови. У Росії функцію перстрату виконує російська мова по відношенню до мов неслов'янських народів, що мешкають на території Російської Федерації.

Останнім часом у науковій літературі намітилася тенденція до вживання термінологічного сполучення *теорія стратів* (М. О. Бородіна, О. В. Востриков, М. Л. Сухачов) замість більш звичного *теорія субстрату*, що пов'язано з досягненням помітних успіхів у дослідженні лінгвістичної та екстралінгвістичної природи різних напластувань [199, с. 2], які, однак, мають розглядатися через призму субстратних студій. Теорія субстрату, як відомо, зародилася в надрах загальної теорії етнічних впливів, проголошеної

Г.-І. Асколі [227] в “Лінгвістичному листі” (1881 р.), та базувалася саме на моделі взаємовідносин автохтонів і прибульців, де останні виявлялися переможцями, а їхня мова зазнавала перебудови й надалі носила на собі відбиток мови тубільного населення. Як буде показано в цьому та наступних розділах пропонованої дисертації, першорядність субстратного феномена для розв’язання проблеми етногенезу й диференціації мов, зокрема індоєвропейських, не викликає жодних сумнівів.

Таким чином, як слушно відзначає В. О. Виноградов, “у структурі будь-якої мови, якщо вона не розвивалася в ізоляції, можна виявити різні нашарування, зумовлені її входженням до тих чи інших ареальних спільностей. В епохи широких етнічних міграцій такі спільності могли виникати на стиках найрізноманітніших культур і мов, приводячи до появи в них спільних регіональних інновацій, стійкість яких залежала від інтенсивності та тривалості доцентрового руху, що його переживала етномовна спільність” [35, с. 278].

За влучним висловом М. П. Кочергана, “сучасний стан будь-якої мови – це результат її довговічної історії, де різноманітні мовні впливи відбилися в ній у вигляді субстратних, суперстратних та адстратних нашарувань. Так, скажімо, в англійській мові можна виявити сліди неіндоєвропейської іберійської мови перших поселенців на Британських островах, кельтської мови бритів і гаелів, латинської мови поселенців перших століть нашої ери, західно-германської мови англів, саксів, фризів, ютів, які завоювали Британію в V–VI ст., північно-германської мови скандинавських вікінгів, які владарювали в Англії в X ст., французької мови норманських феодалів, які підкорили Британію в XI ст.” [91, с. 343].

З огляду на визначені нами у вступі мету, об’єкт, предмет та завдання дослідження, наступні підрозділи й пункти дисертації присвячено аналізу основ теорії субстрату, наявних у науковій літературі концепцій доіндоєвропейського субстрату; порушено питання про системне вивчення субстратних лексем, визначення типологічних особливостей та можливої

генетичної належності субстратної лексики, а також наголошено на необхідності відрізняти таку реліктову лексику від запозичень.

1.2. Мовний субстрат, причини його виникнення та місце субстрату в розвитку мов

Вивчення субстрату почалося ще в першій половині XIX ст. датським ученим Я. Х. Бредсдорфом, але неабиякого розмаху дослідження цього феномена набули після праць італійського мовознавця Г.-І. Асколі, якому, як уже згадувалося, і належить сам термін.

Теоретичне обґрунтування субстратних впливів знаходимо у студіях В. І. Абаєва, Г.-І. Асколі, М. Бартолі, О. В. Вострикова, В. Георгієва, А. Мейє, Ю. В. Откупщикова, В. Пізані, Б. Террачині, О. Б. Ткаченка, В. М. Ярцевої та ін. [1–5; 38; 42–43; 46; 47; 49; 116; 118; 129; 133; 135; 138; 139; 156; 158; 164; 177–186; 200; 222; 223; 227; 230–232; 245; 248; 251–257; 261–262; 268; 281; 282; 292–295; 297; 298; 301–305].

До теорії субстрату неодноразово зверталися Дж. Алессіо, А. О. Білецький, І. О. Бодуен де Куртене, Р. В. Болдирев, Т. В. Гамкрелідзе, Л. О. Гіндін, Б. В. Горнунг, І. М. Дьяконов, В. В. Іванов, А. П. Непокупний, М. Паллоттіно, Е. Перуцці, Б. О. Серебренников, А. Тромбетті, О. О. Шахматов та ін. [21; 22; 27–29; 41; 48–50; 60–62; 73; 75; 88–90; 99; 115; 151; 152; 171; 189; 209; 210; 220; 225; 229; 234; 236; 240; 246; 249; 267; 260; 271–274; 276; 277; 283; 285–287; 289; 291; 299; 300].

Еволюцію поглядів європейських учених XIX–XX ст. на різні аспекти теорії субстрату розкрито в історико-лінгвістичному дослідженні О. В. Холодова [199].

Більшість компаративістів, котрі взяли участь у науковій дискусії, проведеній 1955 року в Інституті мовознавства АН СРСР, приєдналися до В. І. Абаєва, на думку якого “субстрат не є поняття суто лінгвістичне. Явище субстрату передбачає етногенетичний процес, що супроводжується певними

мовними наслідками. Значний інтерес до проблеми субстрату полягає, між іншим, саме в тому, що це одна з тих проблем, де найбільш очевидно й відчутно історія мови переплітається з історією народу” [4, с. 58]. Як підкреслюють слідом за В. І. Абаєвим А. О. Білецький, Ю. В. Откупщиков, О. Б. Ткаченко та ін., субстрат як феномен, що не обмежується мовою, досліджується шляхом поєднання лінгвістики з археологією, етнографією, антропологією та іншими суміжними науками [12, с. 6, 33, 222; 154, с. 122; 156, с. 4; 183, с. 4].

Цілком очевидно, що збереження сталого інтересу до проблеми мовного субстрату є наслідком великої пояснювальної сили цієї теорії не лише для історії мови, а й для історії народу, передусім для розв’язання проблеми етногенезу.

Як зазначає О. В. Востриков, “в історії людського суспільства етнічне змішування, що приводило до мовного субстрату, було достатньо поширеним явищем, а на ранніх етапах розвитку – повсюдним” [38, с. 9].

Ю. Л. Мосенкіс підкреслює, що “теорія субстрату посідає важливе місце в етнолінгвістичних студіях, зокрема на матеріалі індоєвропейських мов” [137, с. 46]. При цьому першорядного значення, на думку багатьох учених, набуває системне дослідження діалектного та ономастичного матеріалу [331, т. I, с. 14; 2, с. 301; 64, с. 3; 81, с. 3; 216, с. 3], що вимагає комплексного підходу, а отже використання даних суміжних із лінгвістикою дисциплін [48, с. 12; 154, с. 122; 156, с. 4; 157, с. 112; 161, с. 94; 168, с. 56; 169, с. 17, 27; 183, с. 4]. З іншого боку, слушною, на наш погляд, є висловлена низкою дослідників думка про однакову значущість результатів етимологічного аналізу як у сфері ономастикону, так і апелювальної лексики в розв’язанні складних питань етногенезу й встановлення направленості та інтенсивності економічних і культурних зв’язків народів у різні періоди їх історичного розвитку [176, с. 4].

У лінгвістичній контактології й донині науковці не дійшли одностайності у розв’язанні питання про причини появи й місце субстрату в

розвитку мов, зокрема слов'янських. Упродовж другої половини ХІХ – 80-х років ХХ ст. у мовознавстві сформувалися два основні концептуальні підходи до поняття субстрату й пояснення причин його виникнення: 1) *соціолінгвістичний* (В. І. Абасєв, О. В. Востриков, С. В. Семчинський, Б. О. Серебренников, О. Б. Ткаченко, G. Ascoli, M. Bartoli, A. Meillet) і 2) *генетико-антропологічний* (A. Dauzat, E. Gamillscheg, J. van Ginneken, E. Lewy). На початку ХХІ ст. в українській компаративістиці поряд із теоретико-прикладними субстратологічними студіями (Ю. Л. Мосенкіс) намітилася тенденція до вивчення субстратної проблематики в лінгвістично-історіографічному аспекті (О. В. Холодов).

У підході сучасної української та зарубіжної науки до поняття субстрату варто відзначити два діаметрально протилежні погляди: з одного боку, маємо відмову від поняття субстрату або сумніви щодо доцільності його використання, а з іншого – перебільшення ролі й абсолютизація субстрату, беззастережне прийняття його виникнення і впливу, обумовлених суто біологічними, генетичними причинами, незалежними від соціальних умов розвитку мовних процесів, у даному випадку взаємодії мов. Першу точку зору яскраво ілюструє вислів Р. Фаукеса: “Що ж стосується таємничої атавістичної сили давніх субстратів, то вона видається оповитою надто густим туманом, щоб можна було вести наукове спостереження: є лише можливість будувати усіякі... припущення... Теорія субстрату досі залишається винятково хисткою основою для будь-якого пояснення” [196, с. 342–343]. Водночас Я. ван Гіннекен мало не абсолютизує субстрату, пояснюючи “непохитність” фонетичного субстрату спадковістю звукових законів [249, с. 6–7]. Утвердженню такого погляду в зарубіжному мовознавстві сприяли отримані вченими в середині 1980-х рр. експериментальні дані про вроджений характер особливостей артикуляційної бази [57]. З такою думкою не погоджується український мовознавець С. В. Семчинський, який вважає, що “у визначенні артикуляційної бази мови провідну роль відіграють не біологічні, а

фонологічні характеристики. Саме через це не можна ставити в залежність від артикуляційної бази зміни, що відбуваються через сотні років після того, як мова змінила артикуляційну базу, оскільки артикуляційна база не успадковується, а створюється в процесі функціонування мови. Практичне спростування цієї [біологічної] теорії належить чорношкірому населенню США, яке чудово засвоїло артикуляційну базу англійської мови, значною мірою відмінну від артикуляційної бази мов предків цього населення” [170, с. 340].

У більшості випадків уродженість субстрату, його генетико-антропологічну детермінованість заходні [240; 246; 249], а також деякі українські [132] вчені відносять до фонетики, хоча спостерігаються спроби поширити таке пояснення й на інші царини субстратних явищ, а саме на словотвір [267].

У цілому погоджуючись із С. В. Семчинським, О. Б. Ткаченко розглядає субстрат як діалектично складне явище, наголошуючи на пріоритеті соціолінгвістичних чинників у формуванні субстрату, і вважає, що інші фактори – інтра-, психо-, етнолінгвістичні тощо – виступають як супровідні й похідні [183, с. 12].

Як уже відзначалося, поява субстрату пов’язана зі зникненням мов, витиснених іншими мовами, що з’являються разом з їх носіями на раніше не підвладних їм теренах. Експансія на великі площі призводить до розпаду єдиної мови зайшого населення на діалекти, що, як правило, має наслідком утворення споріднених мов [118, с. 154; 161, с. 53; 183, с. 15]. Територія їх поширення пов’язана з ареалом колишнього панування витиснених субстратних мов. Типовим прикладом такого розвитку подій є експансія латинської мови у західній і центральній частині Римської імперії, т. зв. романізація, що через кілька століть закінчилася утворенням групи споріднених романських мов, на які розпалася єдина народна латина. Як стверджує О. Б. Ткаченко, там, де такої експансії не відбулося, або її наслідки було зведено нанівець (еллінізація Східного Середземномор’я, перекрита

наслідками більш пізньої арабізації), груп (сімей) споріднених мов не виникло. Саме тому в наш час у складі, наприклад, індоєвропейської сім'ї можна зустріти мовні групи, представлені однією мовою, – албанську, грецьку, вірменську [183, с. 15]. На нашу думку, факт існування в межах сім'ї мовних груп, представлених тільки однією мовою, можна пояснити не лише відсутністю експансії, а й наявністю значно потужнішого ніж у мовах інших груп цієї сім'ї давнього субстрату. Сказане вище стосується передусім грецької та вірменської мов, доіндоєвропейський субстратний шар у яких (відповідно 30 і понад 50 % коренів основного лексичного фонду, що не знаходять задовільного індоєвропейського пояснення) визнають Т. В. Гамкрелідзе, Р. В. Гордезіані, Б. В. Горнунг, В. В. Іванов, П. Кречмер, М. Я. Марр, В. П. Нерознак, Ю. В. Откупщиков та ін. [40; 41; 47; 50; 55; 70–72; 73; 75; 107–109; 134; 148; 151; 156; 158; 189; 221; 261]. Саме через помітний кавказький субстрат деякі дослідники першої половини ХХ ст. вірменську мову вважали неіндоєвропейською [80].

Можна впевнено стверджувати: витиснення можливе лише за умови значного розходження в розвитку народів, що через експансію одного з них опинилися на спільній державній території. Німецький учений К.-Х. Шенфельдер серед інших чинників, які впливають на характер витиснення однієї мови іншою, називає такі:

- 1) кількісне співвідношення народів, що змішуються;
- 2) часова протяжність та інтенсивність проникнення;
- 3) військова та політична перевага одного з народів;
- 4) культурна перевага;
- 5) соціальне становище осіб, що належать до змішуваних народів;
- 6) фактори, що стосуються релігії;
- 7) психологічні особливості;
- 8) географічні та транспортно-технічні чинники;
- 9) структура мов [289, S. 46, 49].

Варто пам'ятати, що мова не зникає безслідно, а поступово розчиняється в іншій мові. Цьому передують тривалий період двомовності. Витиснення мови йде за лінією:

- 1) звуження її функцій;
- 2) збільшення кількості двомовних осіб серед її носіїв на перехідному етапі від однієї одномовності (вживання лише першої місцевої мови) до іншої (вживання лише другої привнесеної ззовні мови);
- 3) звуження кола двомовних осіб при паралельному зростанні кількості носіїв одномовності на новій основі – другій мові;
- 4) зменшення кількості тих, хто володіє місцевою зникаючою мовою, за віком (старше – середнє – молоде > старше – середнє > старше покоління) і статтю (чоловіки та жінки > жінки старшого покоління). Останнє пояснюється двома причинами – біологічними (більша витривалість жіночого організму, що дає можливість пережити чоловіка) та соціальними (більший зв'язок жінки з домом, сім'єю, родом і його традиціями, в т. ч. мовними) [183, с. 33].

Розглядаючи історію мов із соціолінгвістичної точки зору, можна відзначити два шляхи їхнього розвитку:

- 1) конструктивний, що передбачає економічне, культурне і політичне піднесення суспільства, в якому діалект набуває статусу окремої національної мови з власною літературною нормою;
- 2) деструктивний, що супроводжується занепадом в усіх сферах суспільного життя з перетворенням єдиної мови на численні розрізнені діалекти й говірки.

Слід зауважити, що занепад однієї мови супроводжується поширенням на цій території іншої мови, що перебуває у стані конструкції. Замість двох етнічних спільнот із двома культурами й двома мовами виникає один народ з однією культурою, вираженням якої є одна мова. Превалююче суспільство А стає центром консолідації, який поступово збільшується при одночасному занепаді суспільства В. Таким чином, обидва процеси – соціальний і мовний

– ідуть паралельно. Спочатку на нову мову переходить верхівка суспільства В, яка намагається не втратити своїх позицій, залучившись до того цінного, що несе в собі нова культура [там само, с. 19].

Середні прошарки (напр., ремісники) тривалий час лишаються двомовними. У свідомості і мовній практиці автохтонів рідна мова і мова прибульців опиняються у відношеннях доповняльної дистрибуції [38, с. 9]. На останньому етапі від місцевої мови відмовляються низи. При цьому мова суспільства В вбирає в себе значну кількість рис мови А і навпаки. Елементи традиційної місцевої мови у новозасвоєній мові стають субстратними елементами (включеннями) при остаточному переході носіїв мови В до користування мовою А, що тягне за собою реконструкцію мови А. Наслідком такої перебудови (з формулою $b + A$, де b – субстратний внесок мови В) є виникнення нового лінгвістичного утворення A_1 ($b+A \geq A_1$). Зрозуміло, що $A_1 \neq B$ і $A_1 \neq A$. Від набуття чи не набуття A_1 незалежного соціолінгвістичного статусу залежить його перетворення на окрему мову або дальше перебування на позиціях діалекту [183, с. 21–22].

Варто відзначити, що відмова від мови як засобу і форми спілкування не означає повної відмови від того змісту, який вона в собі несе і який пов'язаний із попередньою культурою. Поряд із тим цінним, що пропонує нова культура, місцеве населення зберігає найбільш цінне зі своєї традиційної культури та системи релігійно-міфологічних уявлень [168, с. 234]. Основоположник теоретичного мовознавства В. фон Гумбольдт свого часу писав, що мова – це “проміжна реальність”; цілий “світ, який лежить між світом зовнішніх речей і внутрішнім світом людини” й по-своєму членує навколишню дійсність. За В. фон Гумбольдтом, “різні мови – це не різні позначення одного й того ж предмета, а різні бачення його” [52, с. 9, 304]. Ці слова актуальні й сьогодні щодо теорії субстрату, коли, розглядаючи явища свідомого чи несвідомого калькування, доходимо висновку, що в новій мовній оболонці часто переносилася внутрішня форма місцевої мови (докладніше про це див. у п. 1.3).

Можна впевнено стверджувати, що з соціолінгвістичними чинниками, які визначають згасання мов, тісно пов'язані й психолінгвістичні фактори. Річ у тім, що тривалому збереженню мови в умовах білінгвізму сприяє усвідомлення себе окремим етносом, визнання певної цінності за власною мовою. За словами М. П. Кочергана, “мови з найменшими відмінностями – це різні мови, якщо їхні носії усвідомлюють себе різними народами, і, навпаки, віддалені діалекти, які суттєво перешкоджають комунікації, наприклад, у Китаї чи Німеччині, вважаються однією мовою, якщо мовці не перестають усвідомлювати себе одним народом” [91, с. 319]. Формування негативного ставлення до власної мови через усвідомлення етносом В своєї другорядності та суспільно-історичної незначущості неминуче призводить до зникнення мови етносу В, що супроводжується переорієнтацією на мову й культуру суспільства А.

В. О. Виноградов пропонує таку типологізацію субстратних явищ, яка орієнтована на розрізнення *таутогенного* (зумовленого мовою тієї ж генеалогічної групи), *ізогенного* (зумовленого мовою тієї ж сім'ї, але іншої групи або гілки) й *алиагенного* субстрату (субстратна мова належить до генетично відмінної сім'ї). Прикладом першого може служити італійський субстрат у латині, другого – кельтський субстрат у романських мовах, останнього – фінський субстрат у слов'янських [35, с. 309].

Необхідним уточненням до поняття субстрату є зауваження О. Б. Ткаченка про те, що субстрат як незворотне явище виникає лише у своїй абсолютній формі, тобто після того, як мова А повністю витисне мову В, яка увійде до А у вигляді субстратних включень. Такий розвиток подій можливий лише за умови, що носії мови В не лишили по собі жодних писемних пам'яток [183, с. 25].

Таким чином, нова мова – це спадкоємиця двох мов – як мови, матеріальні риси якої вона в основному успадкувала, так і тієї мови, яка у вигляді субстрату, тобто пережитків субординованої мови, влилася в цю

мову, викликавши її специфічну перебудову і своєрідність подальшого історичного розвитку.

Проаналізувавши позиції учених із цієї дискусійної проблеми, у дисертаційному дослідженні ми підтримуємо панівну на сьогодні концепцію (В. І. Абаєв, О. Б. Ткаченко), згідно з якою 1) субстрат не є суто лінгвістичним поняттям, оскільки передбачає етногенетичний процес, що супроводжується мовними наслідками (поступовим переходом автохтонів на користування новою мовою через обов'язкову стадію білінгвізму); 2) для значної частини мов світу можна констатувати дві лінії спадковості – генетичну і субстратну, перша з яких є основною для визначення належності даної мови до певної мовної сім'ї (групи), а друга, пов'язана з мовою іншої генетичної належності, стає визначальною для неї як окремої мови цієї сім'ї, тобто характеризує найбільшою мірою її мовну індивідуальність та специфічність на фоні інших споріднених з нею мов [там само, с. 29].

1.3. Особливості вияву субстрату на різних рівнях мовної структури

Дослідження останніх десятиліть показують, що субстратні елементи виявляються на різних – як основних, так і проміжних – рівнях мовної структури. Переможена мова передає мові-наступниці свої фонетичні тенденції (вокалізм + ритмомелодика, т. зв. акцент), значну частину своїх семантичних схем і моделей (у граматиці, фразеології й лексиці), а також більшу чи меншу частину своєї найінтимнішої й найпоширенішої лексики. Ці риси, найбільш типові для субстрату, проникають у мову-переможницю з двох причин:

1) як результат його масового і прямого засвоєння, що не дає можливості в усіх тонкощах оволодіти фонетикою і семантикою, які менш за все контролюються свідомістю;

2) як наслідок необхідності в засвоєнні новою мовою місцевих особливостей матеріальної і духовної культури, відображених мовою

автохтонного населення, що становить неабияку цінність для зайшого народу, представники якого, з одного боку, виявляють цікавість до місцевого колориту, а з іншого – прагнуть налагодити механізм конструктивної взаємодії з корінними мешканцями регіону.

Вияв субстрату традиційно ілюструють на прикладі романських мов, які, на думку більшості дослідників, серед усіх індоєвропейських характеризуються ясністю своїх витоків. Відомо, що єдиною історично засвідченою прамовою на території Південної Європи є латина. Причиною утворення її народно-розмовних варіантів (діалектів, які згодом перетворилися на окремі романські мови) була своєрідність розвитку класичної латинської мови в різних провінціях Римської імперії, де до того, як витіснити місцеві мови, вона тривалий час взаємодіяла з ними. Пізніше свій внесок у розвиток романських мов внесли суперстратні (германські, арабська та слов'янські) мови, що нерідко утворювали т.зв. вторинний субстрат.

На лексико-семантичному рівні пережитки субстратної мови найчастіше входять у місцеву ономастику (передусім топонімію і гідронімію), діалекти даної місцевості, а також у т.зв. “таємні мови” (арго, або жаргони представників професій, напр. рибалок), які виникають в останній період існування мови автохтонного населення й покликані хоча б частково зберегти цю мову як зручний засіб приховувати свої думки від сторонніх осіб.

О. Б. Ткаченко пропонує умовний поділ субстратних лексичних елементів на 10 тематичних груп:

- 1) займенники (дейктичні слова);
- 2) частини тіла, виділення й хвороби живого організму;
- 3) спорідненість;
- 4) природа:
 - а) елементи і явища природи;
 - б) рослинний і тваринний світ;

- в) мінерали, метали;
- 5) елементарні явища життя, дії, сприйняття (дієслова);
- 6) орієнтація в просторі;
- 7) різні якості, стани (здебільшого прикметники на позначення віку);
- 8) житло, заняття, харчування, одяг, засоби пересування;
- 9) числівники, слова на позначення кількості;
- 10) духовне життя, вірування [183, с. 44].

Результати наукових досліджень засвідчують, що найбільш повно в мовах з двома лініями спадковості представлена 4-а тематична група. Наприклад, майже 50 % дакійського субстрату румунської мови – це лексика на позначення явищ природи, флори, фауни тощо. Закріплення субстратних слів цієї семантичної групи можна пояснити двома причинами – більшою чи меншою екзотичністю позначуваних реалій або, навпаки, високою частотністю [там само, с. 52–53].

Стосовно фонетичної дії субстрату можна стверджувати, що особливістю засвоєння фонетики іноземної мови є неминучий конфлікт, який виникає у свідомості індивіда внаслідок розвитку двох протилежних тенденцій: з одного боку, наближення артикуляційно-акустичних характеристик іншомовних звуків до стандартів рідної мови, а з іншого – необхідності пристосуватися до носіїв нової мови й бути більш зрозумілим, що передбачає подолання навичок рідної артикуляційної бази. У такому випадку спрацьовує принцип економії словотворчих зусиль, що завершується своєрідним компромісом: досягається оптимальна спрощеність процесу вимови з боку мовця й достатня зручність у сприйнятті на слух реципієнтом.

Фонетичні наслідки субстратного впливу представлені різними явищами і включають:

- 1) запозичення окремих звуків або цілих груп, напр. редукований голосний /ə/ у балканських мовах; зімкнено-гортанні приголосні в осетинській та вірменській мовах, що їх було запозичено з іберійсько-

кавказької субстратної мови; церебральні звуки в індоарійських мовах з дравідійського субстрату тощо;

2) системні факти, пріоритетну роль яких у витворенні фонетичної специфіки мови неодноразово підкреслювали А. Мейє, О. Б. Ткаченко та інші мовознавці [116, с. 69; 118, с. 154; 183, с. 87–88 ; 201, с. 130–132].

Так, скажімо, артикуляційна база кельтського (а саме галльського) субстрату викликала докорінну перебудову й зумовила унікальність фонетичної системи сучасної французької мови. Фонетична типологія слов'янських мов також дає промовисті свідчення на користь існування доіндоєвропейського субстрату (докладніше про це див. у п. 1.4.1).

Діапазон фонетичної дії субстрату визначається такими соціолінгвістичними обставинами:

1) вплив літературної (офіційної) мови, а також близькоспоріднених мов;

2) наявність або відсутність давньої писемної традиції;

3) більша чи менша діалектна розчленованість мови.

Як слушно відзначає О. Б. Ткаченко, часто реальні умови, за яких відбувається заміна однієї мови іншою, достеменно невідомі, і вчені можуть лише робити припущення на основі їх безпосередніх мовних наслідків, більш-менш помітних слідів впливу фонетики субстрату. У даному разі лінгвістика випереджає історію й археологію, які мають пояснити те, що найчіткіше виявляється в мовних (у даному випадку – фонетичних) фактах, за вагомністю яких можна судити про глибину й серйозність тих соціально-етнічних процесів, які до них призвели [183, с. 87].

Щодо впливу субстрату на граматику думки мовознавців дещо не збігаються. За словами Н. Б. Мечковської, “внутрішній характер граматичної семантики й високий ступінь її системної організації ускладнюють іншомовний вплив на граматику” [126, с. 389]. Менш категорично з цього приводу висловлюються В. І. Абаєв, О. Б. Ткаченко та ін. Можна впевнено стверджувати, що при тривалій взаємодії мов зміни на граматичному рівні

все ж таки мають місце і відбуваються за двома лініями – матеріальною і (або) семантичною. Яскравим прикладом 1-ї лінії є перська мова (фарсі) у своїх арабських елементах. Питома вага граматичних запозичень, які увійшли до фарсі разом з новою лексикою, така значна, що, на думку фахівців, при вивченні сучасної перської літературної мови доводиться оволодівати основами арабської граматики [183, с. 74].

Найбільш типовим видом граматичних змін у мові-наступниці, що викликані впливом з боку субстратної мови, є не матеріальні, а внутрішні, семантичні зміни. З точки зору граматичних форм показники мови-наступниці залишаються незмінними, проте матеріальні граматичні елементи використовуються вже не згідно з вихідною парадигматичною схемою, а ніби калькуючи граматичну систему субстратної мови. У цих випадках, напр. для передачі відсутніх у мові-наступниці граматичних значень і відтінків, можуть використовуватися парадигматичні форми, що стали дублетними. Так, у російській мові, як і в ряді інших слов'янських мов, у результаті руйнування двох окремих типів відмінювання існуючих *и-* і *о-* основ (переважно першого з них) і їх змішування в парадигмі чоловічого роду 2-ої відміни виникає дублетність закінчення родового відмінка *-а* і *-у*. У різних слов'янських мовах цю дублетність було використано по-різному, але ніде, крім російської мови, її не було вжито для передачі двох відтінків значення: якщо із закінченням *-а* в російській мові пов'язане суто генітивне значення (*цена чая*), то із закінченням *-у* в іменниках з речовинним значенням пов'язано семантичний відтінок партитивності, функціональної передачі для частини чогось (*стакан чаю, принести чаю*). Для передачі цих значень у прибалтійсько-фінських мовах використовують два спеціальні відмінки – генітив і партитив, кожен з яких має для передачі цих значень (функцій) спеціальну форму (пор. естон. *tee hind* “цена чая” – *teed saama* “получить чаю”). Оскільки в інших слов'янських мовах нічого подібного не спостерігається, а серед носіїв російської мови значну частину складають люди, що мали за пращурів носіїв фіно-угорських мов, у тому числі

прибалтійсько-фінських, можна вважати, що дане явище виникло в російській мові не без впливу граматичної семантики фіно-угорських мов. Двомовні особи, що звикли до граматичної системи своєї (згодом субстратної) мови, підсвідомо переносять модель морфологічної системи цієї мови в парадигматику й синтагматику 2-ї мови, використовуючи ті можливості її матеріальних граматичних елементів (зокрема, їх дублетність, варіативність), які дозволяють виразити граматичну семантику 1-ї мови [там само, с. 81–83].

Недостатньо вивчено питання прояву субстрату в царині фразеології, хоча й тут можна простежити певні закономірності: фразеологічні сполучення калькуються мовою-наступницею, що часто має місце в народній творчості (в казках, піснях, прислів'ях тощо). У п.1.2. уже йшлося про те, що в період поширення мови зайшлого населення народ-носій (майбутньої) субстратної мови, ніби не бажаючи втратити найбільш цінне з попередньої культури, перевдягає автохтонні елементи в “сукно” нової мови. Прикладом може служити парна ініціальна казкова формула російської мови *жил-был*, що являє собою буквальний переклад реконструйованого О. Б. Ткаченком мирянського **il'-ul'*, фіно-угорське, неслов'янське походження якої було засвідчено як позитивними даними фіно-угорських мов, так і негативними даними інших слов'янських мов (пор. укр. *був собі*).

У цілому збереженню фразеологізмів сприяє їх частотність, традиційність, яка дозволяє закріпити в пам'яті постсубстратного населення якщо не первинне значення фразеологічних сполучень, то, принаймні, розуміння їх функції.

Прояв субстрату на синтаксичному рівні також досліджений недостатньо, що зумовлено труднощами об'єктивного характеру: етимолог стикається з неможливістю прямо зіставити синтаксичну конструкцію мови-реципієнта ані з денотатом у навколишній реальності, ані з відповідними конструкціями субстратної мови, для якої відсутня писемна традиція. Найбільш серйозною спробою обґрунтувати теорію субстрату на матеріалі

синтаксису конкретної мови є дослідження Ю. Покорного [281]. Чеський компаративіст висунув гіпотезу про те, що ірландська мова є продуктом схрещування давнього кельтського мовлення з неіндоєвропейськими мовами корінного населення Британських островів. Використовуючи деякі дані антропології, вчений намагався довести наявність на території Великобританії північноафриканських етнічних елементів і відповідно до цього будував свою лінгвістичну аргументацію на зіставленні давньоірландських синтаксичних конструкцій з конструкціями берберської та інших хамітичних мов. Припущення Ю. Покорного, Й. Губшміда, М. Вагнера та ін. про присутність північноафриканського лінгвоетнічного компонента в доісторичній Європі підтверджується результатами новітніх генетичних досліджень [224].

Що стосується взаємних синтаксичних запозичень у результаті конвергентного розвитку живих (а отже доступних для безпосереднього спостереження) європейських мов у мовних союзах, то це явище ґрунтовно досліджено у студіях представників Празької лінгвістичної школи.

1.4. Доіндоєвропейський субстрат слов'янських, германських та романських мов і його позамовна опора

Тенденція до зближення типологічного мовознавства з порівняльно-історичним [53; 54; 84; 125; 149; 150] зумовила появу численної кількості студій, у яких компаративісти продовжують аналіз структурно-функціональних особливостей мов світу через зіставлення окремих мовних систем, підсистем та рівнів у діахронічному і синхронічному, зокрема й лінгвогеографічному, аспектах [16; 33; 155; 65; 66; 76; 185; 186; 195; 211]. Такий підхід сприяє з'ясуванню дискусійних питань лінгвоетногенезу, дозволяючи синтезувати класичну індоєвропейстику [37; 163; 233; 250; 288], метою якої була реконструкція індоєвропейської прамови, зі здобутками неолінгвістів [158; 159; 230; 232; 292–295; 299] та представників суміжних

напрямів [219], які визнавали теорію субстрату, а отже і пріоритет етномовних контактів у процесах мовної дивергенції і конвергенції.

Ідея наявності доіндоєвропейського субстрату в сучасних європейських мовах пройшла довгий і складний шлях від розпливчастих гіпотетичних тверджень окремих учених першої половини ХХ ст. [118; 268; 272] до чітко структурованих етноцентричних концепцій останніх 10–15 років [90; 103; 137].

Результати субстратологічних розвідок у поєднанні з новітніми даними суміжних із лінгвістикою дисциплін дають підстави переглянути низку постулатів класичної індоєвропеїстики (особливо славістики) на користь урахування участі неіндоєвропейського компонента у процесах лінгво- та етногенезу на теренах доісторичної Європи.

1.4.1. Теорія доіндоєвропейського субстрату на сучасному етапі розвитку лінгвістики. Як уже зазначалося, починаючи з 70-х рр. минулого століття, як у зарубіжному, так і в українському мовознавстві у підході до проблеми прадавніх субстратів сформувалися дві діаметрально протилежні тенденції. З одного боку, відмову від поняття субстрату або сумніви щодо доцільності його використання яскраво ілюструє наведений у п. 1.2. вислів Р. Фаукеса. Критичні коментарі на адресу “праєвропейських” (неіндоєвропейських) етимологій західних славістів В. Махека й К. Оштіра знаходимо в авторів “Етимологічного словника слов’янських мов” за редакцією академіка О. М. Трубачова (див., зокрема: [ЭССЯ I, с. 194; VIII, с. 137; X, с. 110].

З іншого боку, спостерігаємо надмірне захоплення теорією доіндоєвропейського субстрату у працях вищезгаданих учених Ю. Л. Мосенкіса, О. В. Маловічка, С. В. Кончі та ін., котрі значною мірою перебувають під впливом т. зв. “яфетичної” теорії, висунутої на початку ХХ ст. одіозним академіком М. Я. Марром.

У ставленні до наукового доробку М. Я. Марра, на нашу думку, доцільно позбутися низки усталених стереотипів. Ідеться передусім про

реабілітацію ранніх праць кавказознавця, написаних ще до складення його хибного “палеонтологічного” методу, в основу якого було покладено горезвісний “чотириелементний” аналіз, що зіпсував пізні здобутки вченого і поставив значну частину його спадку за межі робочого ходу науки. Ранні праці було поховано під методом та одіозністю, що оточує ім’я Марра в цілому, і забуто, на думку деяких сходознавців, незаслужено. Як слушно зазначає академік Ш. В. Дзідзігурі, “...навіть у пізніх працях Марра є етимології, які забуті, але були повторені і досі повторюються іншими вченими без посилань на Марра... Багато етимологічних ідей Марра просто чекають на свою розробку” [59, с. 7].

Безперечним є той факт, що саме академік М. Я. Марр випередив сучасних лінгвістів, істориків, етнографів та археологів, які припускають появу кавказьких племен із культурною місією в доісторичній Європі [1, с. 10; 47, с. 3; 55, с. 18, 230–232; 59, с. 8; 130, с. 8; 168, с. 273], про що свідчить наявність в англійській мові слідів іберійської мови перших поселенців на Британських островах [91, с. 343]. Починаючи з 80-х рр. ХХ ст. вчені дедалі впевненіше заявляють про потужний кавказький (особливо картвельський) компонент баскської мови, яка є єдиним живим продовженням мовного світу доіндоєвропейської Західної Європи [БРЭС, с. 131; ЛЭС, с. 70; 314, с. 33; 72, с. 175; 180, с. 76]. З нашого боку підкреслимо, що обидві тенденції – як цілковите заперечення, так і беззастережне прийняття субстрату – є абсолютно невиправданими з наукової точки зору. З огляду на вищесказане, можемо стверджувати, що зважене ставлення до використання кавказько-баскологічної спадщини М. Я. Марра принесе лише користь науці ХХІ століття.

Варто відзначити, що теорія доіндоєвропейського субстрату широко визнається в західних академічних колах, натомість більшість східноєвропейських славістів обережно або навіть негативно ставляться до цієї теорії. Причиною такого стану справ є кардинальні розбіжності в інтерпретації різними дослідниками складної і багатогранної проблеми

слов'янського лінгво- та етногенезу – проблеми, до якої зверталось не одне покоління вчених [5; 15; 17; 18; 22; 23; 29; 31; 49; 51; 55; 64; 68; 69; 74–76; 83; 85; 97; 111; 137; 152; 157; 165; 167–169; 178; 181; 184; 185; 190; 192; 198; 201; 205; 209; 210; 214; 218; 221; 265; 268; 272] і яка досі лишається остаточно не розв'язаною.

У сучасній науці, зокрема у славистиці, існує дві основні етногенетичні концепції: міграціонізм та автохтонізм. Згідно з першим поглядом, індоєвропейські слов'янські племена є не споконвічними мешканцями тієї території, яку займають нині, а асимільаторами давнішої дослов'янської індоєвропейської, або навіть неіндоєвропейської (доіндоєвропейської) людності, що колись заселяла цей лінгвогеографічний простір. До цієї концепції приєдналися С. Б. Бернштейн, В. Махек, К. Оштір, О. І. Соболевський, О. О. Шахматов [157, с. 3; 268; 272]. На гетерогенний характер лінгво- та етногенезу слов'ян указують й інші дослідники [97; 178; 184; 201; 209; 221].

Згідно з іншою теорією, слов'яни є автохтонним, споконвічним населенням Центральної та Східної Європи (прабатьківщиною слов'ян більшість автохтоністів вважають північну частину Балканського півострова та Подунав'я – С. Б.) і в мовно-культурному відношенні органічно продовжують архаїчний індоєвропейський тип. Такого погляду дотримуються В. І. Абаєв, В. І. Георгієв, Р. М. Козлова, О. М. Трубачов та ін. [1; 43, с. 239–240; 86; 192]. За В. І. Абаєвим, субстратологічні розвідки мають велике значення для розв'язання проблеми прабатьківщини, а територію прабатьківщини можна встановити методом, який доречно було б назвати “пробою на субстрат”, тобто прабатьківщина індоєвропейців там, де немає ознак доіндоєвропейського субстрату. На думку радянського і російського іраніста, це область Центральної та Східної Європи, де жили пращури слов'ян [1, с. 10–11].

На особливу увагу заслуговує чітко структурована концепція українського мовознавця Ю. Л. Мосенкіса: здійснивши спробу системної

реконструкції мови трипільської культури, вчений припускає нашарування кочових протослов'янських племен на носіїв культури Трипілля-Кукутені, яку вважає неіндоєвропейською, внаслідок чого відбулася генетична зміна мови (на індоєвропейську праслов'янську з потужним субстратним середземноморсько-егейсько-кавказьким впливом) при збереженні етнокультурного компонента, який став домінантним у формуванні міфологічного світогляду та слов'янської ментальності в цілому. Мовознавцем запропоновано та успішно застосовано метод прамовної реконструкції на основі новаторського прийому “речей і слів”, що дозволяв відновити зниклу мову, спираючись на пам'ятки матеріальної культури та інші історико-археологічні свідчення. Незважаючи на те, що саму ідею етимологічного пошуку не лише “від слова до реалії”, а й “від реалії до слова” було озвучено в науці раніше – зокрема, у працях В. І. Абаєва [1, с. 23] – практичне втілення цієї ідеї у конкретній науково-дослідній роботі безперечно належить Ю. Л. Мосенкісу. У ході дослідження дістала наукове підтвердження гіпотеза виникнення праслов'янської мови внаслідок накладання індоєвропейських діалектів на трипільський мовний субстрат відкритоскладового типу. Результати реконструкції вчений виклав у книзі “Мова трипільської культури” [132] й численних публікаціях.

У “Трипільському прасловнику української мови” (ТПСУМ) того самого автора проаналізовано 80 лексем, походження яких вважається субстратним доіндоєвропейським. Водночас, на нашу думку, подальшого уточнення й обґрунтування потребує етимологія низки розглянутих у ТПСУМ лексичних одиниць, а саме *кермо* (с. 24), *кінь* (с. 26), *крісло* (с. 33), *марга* (с. 40), *мідь* (с. 44), *орь* (с. 48), *Оскіл* (с. 48), *Убідь* (с. 61), *Хорол* (с. 64) та деякі інші. Фантастичним видається припущення про кореляцію слова *мухомор* із догрецьким субстратним **mykes* “гриб” і відповідно назвою столиці балканської культури II тис. до н. е. міста *Mukenai* “Мікени”, що нібито пов'язана з культовою практикою вживання грибів, які містять галюциногени (с. 46). Прозорість походження вищезгаданої назви отруйних

грибів від праслов'янського **тихоторъ* (основоскладання на базі індоєвропейських коренів) не викликає жодних сумнівів [ЕСУМ 3, с. 543; ЭССЯ XX, с. 176].

Перлиною аргументації на користь наявності доіндоєвропейського субстрату у слов'янських мовах виступає **фонетична типологія** праслов'янської мови, системне функціонування якої простежується як в апеллятивній лексиці, так і у власних назвах (особливо в гідро- та міфонімії) сучасних слов'янських мов.

Класик порівняльно-історичного мовознавства А. Мейє неодноразово наголошував на вирішальній ролі субстрату у витворенні фонетичної специфіки мови [118, с. 63, 154; 119, с. 68].

Ю. Л. Мосенкіс вважає цілком доречним зауваження О. Б. Ткаченка про пріоритет соціолінгвістичних чинників у формуванні артикуляційної бази, а також про те, що “фонетична дія з боку субстрату може виявлятися не тільки (й не стільки) в галузі окремих явищ, скільки у вигляді системних фактів, що охоплюють або фонетику в цілому, або значні її галузі” [132, с. 24–25]. Така система субстратних фонетичних явищ яскраво виявляється у праслов'янській мові.

Відомо, що основною фонетичною рисою праслов'янської мови, на яку звернули увагу дослідники (С. Б. Бернштейн, Г. Бірнбаум, В. К. Журавльов, А. Мартіне, А. Мейє, Ю. Л. Мосенкіс, Р. Нахтігал), був так званий **закон відкритого складу** [15, с. 44, 183; 17, с. 107–108; 66, с. 33; 117, с. 18; 132, с. 25; 147, с. 38, 41; 290, р. 252, 263].

Радянський і російський славіст С. Б. Бернштейн свого часу писав, що “втрата закритих складів суттєво відрізнялася від звичайних фонетичних законів. Це була тенденція, яка повільно, але неухильно підкорила собі всю будову праслов'янської мови і викликала в ній докорінні перетворення. Важливо те, що ми не знаємо позиції, в якій ця тенденція врешті-решт не була б реалізована” [15, с. 49]. Учений припускає, що зникнення закритих складів бере початок від періоду інтенсивних міграцій, що супроводжувалися

асиміляцією сусідніх народів. У науці висловлювалася гіпотеза про те, що така універсальна тенденція до відкритого складу виникла в слов'янських мовах під впливом субстрату, можливо – неіндоєвропейського [там само, с. 183; пор. 205, с. 144]. З іншого боку існує точка зору, згідно з якою фонетичні зміни можуть відбуватися дуже швидко в умовах тісного контакту з типологічно несхожими мовами [61, с. 204].

Як слушно зауважує Ю. Л. Мосенкіс, “дуже велике значення має той факт, що слов'янські слова, які етимологічно визначаються як можливі доіндоєвропейські, за своєю фонетичною будовою (навіть без урахування давніх редукованих голосних) містять рівномірне чергування приголосних і голосних (*кобила, могила, Купала, Лада, Марена* та ін.). Тут лексико-етимологічний та фонетичний критерії визначення субстрату перевіряють і підтверджують один одного” [132, с. 25].

Учені звернули увагу на ще одну особливу рису, яка об'єднує слов'янські мови східної підгрупи. Ідеться про явище повноголосся (*оро, оло, ере, еле*), що, за О. В. Царуком, виступає як “одна з характерних для української мови фонетичних еволюцій” і “є її глибинною, органічною властивістю”. Дослідник схиляється до думки про появу цієї маркуючої риси внаслідок “асиміляції груп неслов'янського за своїм характером населення”. Висловлюється припущення про балтійський, фіно-угорський або тюркський субстратний вплив [201, с. 131–133].

У сучасній полоністиці значну увагу приділяють усебічному вивченню такої особливої у мовному та етнокультурному відношенні історичної області Польщі як Мазовія [237; 241–243; 244; 266]. Предметом поживлених дискусій залишається час і причини виникнення типового для північно-східного (мазовецького) діалекту польської мови явища “мазуріння” – регулярного переходу шиплячих приголосних у свистячі, напр. вимова *jeszcze* /jɛʃtʃɛ/ як /jɛstʃɛ/ [269, с. 137]. І. О. Бодуен де Куртене, А. Брюкнер, Й. Розвадовський та деякі інші славісти вважали мазуріння явищем допольським або таким, що сягає праслов'янської доби [178, с. 81]. Існує

думка, що цей феномен слід датувати більш пізнім періодом, хоча, як слушно зазначає О. В. Царук, “досить пізнє датування, зокрема, багатьох фонетичних явищ зумовлено саме орієнтацією на писемні джерела”, а “писемні пам’ятки дозволяють незаперечно встановити факт давності того чи іншого мовного елемента, однак одночасно вони аж ніяк не можуть розглядатися як пункт означення початку його функціонування в мові” [201, с. 123].

Відомо, що за милозвучністю українську мову часто порівнюють з італійською, яка містить потужний долатинський шар, залишений реліктовими мовами середземноморського регіону. В іспанській та французькій мовах певні сполучення приголосних не сприймаються мовою під впливом субстрату. Ця теза підтверджується доіндоєвропейською баскською мовою, в якій скупчення приголосних (особливо в анлауті) не допускаються значно частіше, ніж у вищезгаданих романських мовах.

Серйозним аргументом на користь наявності доіндоєвропейського субстрату у слов’янських мовах є слов’янська (особливо українська) ономастика, етимологія якої не знаходить задовільного індоєвропейського пояснення.

Загальновизнаним є факт, що на відміну від етимологічних студій у галузі апелювальної лексики етимологізація ономастики становить значні труднощі, адже загальні назви мають як звукову форму, так і значення, а у випадку з власними назвами дослідник може оперувати лише формою, первинне значення якої лишається достеменно невідомим. Це стало причиною гострої критики на адресу ономастів та сумнівів у доцільності ономастичних розвідок [119, с. 40; 165, с. 7].

На нашу думку, сказане вище, жодним чином не заперечує тих наукових перспектив, які відкриває з методологічної точки зору правильно організоване вивчення ономастичного матеріалу. На сучасному етапі у світовому мовознавстві спостерігається бурхливий розвиток топонімічних досліджень, що ведуться на матеріалі найрізноманітніших мов [153, с. 97].

Фахівці з ономастики неодноразово наголошували на дотриманні принципів системності, історизму та синтезу суміжних з лінгвістикою наук при етимологізації топоніміки, що може дати багатшу і, з наукової точки зору, надійнішу інформацію, ніж археологічні матеріали [10, с. 4].

Традиційно і, як слід гадати, небезпідставно найважливіше місце у топонімічних студіях відводять назвам водойм – гідронімам.

Український ономаст та етимолог В. П. Шульгач підкреслює, що “сукупність географічних назв будь-якого регіону є цінним джерелом як для власне мовознавчих студій, так і для вивчення доісторичних взаємовідносин племен і народів”, і серед ономастичних джерел гідроніми стоять на першому місці [216, с. 3]. Схожої думки дотримуються й інші дослідники (пор. [64, с. 3; 81, с. 3; 153, с. 163]).

Вивченню слов’янської (а особливо української) гідронімії присвячено численні студії цілої плеяди як вітчизняних, так і зарубіжних учених [11; 19; 45; 64; 81; 112; 171; 175; 178; 190; 216; 218; 323; 336].

Упорядник “Топонімічного словника України” український лексикограф М. Т. Янко цілком слушно зауважує, що “характерною особливістю давньоєвропейських гідронімів, які існували до виникнення індоєвропейської мовної спільності, є наявність у них основ на означення “вода”, “джерело”, “текти”, “потік”, а також кольорів – “білий, блискучий тощо” [336, с. 4]. Приєднуючись до концепції Т. В. Гамкрелідзе і В. В. Іванова про розташування індоєвропейської прабатьківщини на Близькому Сході і дальше розселення індоєвропейців на євразійських теренах, починаючи з V–IV тисячоліть до н.е. через територію Ірану, Середньої Азії і Казахстану, М. Т. Янко пише про тривале співіснування (протягом двох тисячоліть) автохтонного населення Європи з прибульцями з далекої Азії, що завершилося остаточною індоєвропеїзацією європейського континенту у II–I тисячолітті до н.е. [там само]. Єдиним живим продовженням мовного світу доіндоєвропейської Західної Європи є, як уже зазначалося, баскська мова.

Усталеним і загально визнаним є твердження про значну архаїчність макрогідронімів, тобто назв великих і важливих водних артерій [11, с. 124–125; ЛЭС, с. 516; 43, с. 168], хоча в сучасній науці існує точка зору, згідно з якою назви малих річок теж можуть бути мовними реліктами [40, с. 945; 64, с. 113; 137, с. 117].

Так, Ю. Л. Мосенкіс, проаналізувавши монографію Л. Т. Масенко “Гідронімія Східного Поділля” [112], виявив понад 50 гідронімів нез’ясованого походження, напр. *Баран, Витава, Питай, Південний Буг, Ровзик, Синарна, Тімлич* тощо. Як бачимо, серед вищенаведених назв річок є як мікро- (*Витава*), так і макрогідроніми (*Південний Буг*). Учений зауважує, що деякі неслов’янські гідроніми мають задовільне пояснення на матеріалі інших індоєвропейських (балтійських, палеобалканських, іноді германських), а також неіндоєвропейських (тюркських, фіно-угорських) мов, і не погоджується з позицією О. М. Трубачова, який не враховує на території України гідронімів середземноморсько-кавказького мовного шару [137, с. 120]. Наявність неслов’янської і навіть неіндоєвропейської, а саме кавказької, топоніміки у слов’янських мовах визнають і деякі інші дослідники, зокрема К. М. Тищенко [178].

Стосовно пошуків слідів доіндоєвропейського субстрату в інших групах індоєвропейських мов (германських, кельтських, романських) думки вчених розділилися. З одного боку, недостатня системність і брак комплексної доказової бази в субстратних дослідженнях стали причиною скептичного ставлення до теорії субстрату взагалі (Р. Фаукес) або спричинили відмову від дальшого розроблення субстратної проблематики на конкретному мовному матеріалі, що виявилось в тенденції багатьох лінгвістів обмежуватися наведенням хрестоматійних прикладів субстратної лексики (особливо в германських і кельтських мовах) без обґрунтування власних етимологій. З іншого боку, наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. намітилася тенденція до переосмислення походження деяких семантичних

груп лексики й низки типологічних рис германських, кельтських та італійських мов [30, с. 32].

На проблему доіндоєвропейського субстрату в лексичному складі германських мов існують два основні погляди. Частина етимологів вважає, що до субстратних можна віднести тільки незначну кількість лексем [162, с. 334], причому у вітчизняному мовознавстві [313] робляться активні спроби дати індоєвропейське пояснення тим лексичним одиницям, походження яких в західних академічних виданнях традиційно вважається доіндоєвропейським. Згідно з іншим поглядом, догерманський субстрат виявляється у значному обсязі і простежується не лише в давніх запозиченнях з невідомого праджерела, а й у кардинальних змінах, що їх зазнала спільногерманська фонологічна система.

Відомо, що причиною першого германського пересуву приголосних деякі компаративісти, зокрема А. Мейє та Дж. Хокінс, уважали вплив фонетичних навичок носіїв догерманської субстратної мови. Таке припущення дало підстави певний час сумніватися в індоєвропейському походженні германських мов [ЛЭС, с. 119–120]. На потужний доіндоєвропейський шар у лексиці цієї групи мов неодноразово вказували В. Брім, В. В. Іванов, М. Я. Марр, О. В. Маловічко та ін., генеалогічно пов'язуючи його насамперед із мовами кавказької сім'ї [27; 28; ЛЭС, с. 97; 104; 107–109; 130]. За І. М. Дьяконовим, “величезний шар субстратної лексики з невстановленої праєвропейської (неіндоєвропейської) мови наявний у германській гілці індоєвропейської родини. Чимало непояснених слів є й у російській мові – теж, очевидно, спадщина субстрату” [60, с. 18].

Деякі сучасні германісти, зокрема Р. Майльхаммер, зосередили увагу на пошуку можливих морфологічних свідчень про доіндоєвропейський субстрат, до яких відносять наявність сильних дієслів, що належать до базисної лексики й не мають надійних відповідників за межами германських мов [30, с. 29].

Остаточно не з'ясованою лишається етимологія значної частини прагерманської морської термінології, а з іншого не знаходить задовільного індоєвропейського пояснення така типологічна риса англійської мови, як наявність помітного корпусу т. зв. “коротких слів” – одноморфемних лексем з CVC-структурою (напр. *pig* “свиня”, *dog* “собака”, *cat* “кішка”), що поряд з низкою інших граматичних характеристик зближує англійську з мовами ізолятивного типу й може розглядатися в контексті контактологічної континентальної доісторії германських мов.

Тим часом не можна обійти увагою той факт, що у вітчизняній літературі переважно натрапляємо на явно тенденційні спроби тлумачення лексем нез'ясованого походження в германських мовах. Передусім ідеться про одну з останніх праць Ю. Л. Мосенкіса “Кавказькі мови в Давній Британії та Німеччині”, в якій автор робить, на наш погляд, надто сміливі зіставлення. Зокрема, ми не можемо погодитись із запропонованими мовознавцем сумнівними басксько-кавказькими паралелями до тих англійських слів, які мають досить надійну індоєвропейську етимологію, напр. *path* “стежка”, *thick* , “товстий”, *walk* , “гуляти” [130, с. 9; пор. 345, р. 540, 761, 820]. Не викликають особливих заперечень картвельсько-баскські паралелі до англійських *girl* “дівчинка”; *body* “тіло” і *dog* “собака”. Зближення останнього слова з баскським *u-dagara* “видра” (буквально “водяний собака”) справді варте уваги, адже англ. *dog* не має задовільного індоєвропейського пояснення.

Водночас категорично не погоджуємось із запропонованою Ю. Л. Мосенкісом етимологією англійського слова *puss* “кіт”, яке мовознавець зближує з баск. *potzo* “великий собака” [130, с. 9]. Цілковита неспроможність виведення англ. *puss* з баск. *potzo* пояснюється кількома причинами. По-перше, інтегральної семи ‘свійська тварина’, на нашу думку, недостатньо, адже кішка й собака кардинально різняться як за зовнішнім виглядом, фізичними параметрами, поведінкою, так і за часом появи й функціональним призначенням в оселі доісторичної людини [128, с. 168–

169]. По-друге, щоб стверджувати правомірність пропонованого семантичного розвитку, Ю. Л. Мосенкіс мав би навести приклади семантичних переходів на зразок “собака → кішка” або, скажімо, “кішка → миша” у мовах різних груп. Як слушно зауважує В. І. Абаєв, “повторюваність певних семантичних переходів у різних мовах для етимолога – найважливіший, якщо не єдиний дороговказ у складному лабіринті історичної семасіології” [1, с. 22]. По-третє, як переконливо показано в етимологічних джерелах, англ. *russ* є звуконаслідувальним утворенням із численними докладними відповідниками у значенні “кіт” у мовах різних груп та сімей: голл. *poes i ruus*; ірл., шотл. і швед. діал. *pus*, алб. *puso*, рум. *pisică*, лит. *puž*, афган. діал. *pusha*, таміл. *pusie, pusei* та ін. [345, р. 604; 350, р. 422; 355, vol. 2, р. 1175]. Інакше кажучи, у випадку з англ. *russ* ідеться про незалежну елементарну або, що менш імовірно, міжродинну генетичну спорідненість (якщо припустити, що ми маємо справу з рефlekсацією давньої імітативної основи, утворення якої сягає часів ностратичної прамовної єдності), але аж ніяк не про субстратний вплив.

Російські кельтологи В. П. Калигін й О. О. Корольов вважають, що цінні свідчення про доіндоєвропейський субстрат можуть дати ґрунтовні дослідження кельтських мов, адже “докельтський субстрат досі залишається невловимою субстанцією, яку ніхто не бачив, але водночас мало хто заперечуватиме її існування” [79, с. 21]. Як і у випадку з германськими мовами, низка докельтських субстратних слів виявляє виразні кавказькі паралелі [130, с. 10–11].

На думку Ю. Л. Мосенкіса, “якщо догерманський і докельтський субстрати разом називати, слідом за деякими дослідниками, „праєвропейським” субстратом, то слід визнати, що з цим мовним шаром доіндоєвропейський субстрат слов’янських мов має досить небагато відповідностей” [132, с. 29].

Велика кількість прадавніх “запозичень із невідомої середземноморсько-малоазійської мови” наявна у латинській та

давньогрецькій мовах [Ernout, Meillet; Walde, Hofmann; 189, с. 48–49] – очевидно, спадок спільного доіндоєвропейського субстрату, що представлений не тільки апелятивною лексикою, а й ономастичним матеріалом. Так, Ю. Л. Мосенкіс, посилаючись на результати дослідження А. О. Білецького, констатує, що назви основних річок Іспанії (*Гвадалквівр, Гвадіана, Дуеро, Мінью, Тахо, Хукар, Ебро*), Франції (*Гаронна, Дордонь, Жиронда, Луара, Марна, Рона, Сена*) та Німеччини (*Везер, Маас, Майн, Мозель, Рейн* та ін.) не знаходять задовільного етимологічного пояснення [137, с. 117].

Послідовно заперечуючи наявність доіндоєвропейського субстрату на Балканському півострові, болгарський індоєвропеїст академік В. І. Георгієв визнає його існування у Північній і Західній Європі, про що свідчить наведений ним список гідронімів, які вчений відносить до субстратних доіндоєвропейських [43, с. 259; 44, с. 54].

Генеалогічна ідентифікація доіндоєвропейського субстрату ускладнюється через те, що в наукових колах досі не досягнуто остаточної згоди відносно складу реліктових неіндоєвропейських мов європейського континенту. Так, К. М. Тищенко зараховує до цієї групи піктську, каледонську, іберійську, кантабрійську, лігурійську, етрусську, сардську та пелазгійську мови [178, с. 54]. В. П. Нерознак виключає з цього списку лігурійську й додає до нього етеокіпрську [148, с. 5, 9]. Що стосується етрусської мови, то вона досі не знаходить свого місця в генеалогічній класифікації, а індоєвропейську належність пелазгійського шару в давньогрецькій мові було переконливо доведено спеціальним дослідженням академіка В. І. Георгієва [247].

1.4.2. Свідчення археології, антропології та генетики про доіндоєвропейський субстрат у передісторичній Європі. Вартим уваги є той факт, що доіндоєвропейський субстрат як гіпотетично реконструйованих, так і історично засвідчених прамов Європи

системно функціонує в сучасних європейських мовах і має надійну позамовну (зокрема археологічну) опору.

Відома дослідниця давніх археологічних культур європейського континенту М. Гімбутас вважає, що індоєвропеїзація Європи полягала в дезінтеграції високих стародавніх неіндоєвропейських цивілізацій. До останніх належать культури Вінча II–III, Лендель (Лендєл), Тиса Б'юкка, Гумельниця, Кукутені-Трипілля, що утворювали доіндоєвропейський субстрат на південному сході Західної Європи, і культура лійчастих кубків, що утворювала доіндоєвропейський субстрат на Північноєвропейській рівнині між Данією та Польщею. На думку дослідниці, поступове проникнення індоєвропейців із середини IV тисячоліття до н.е. в райони доіндоєвропейських культур завершилося в 2500–2000 рр. до н.е. вторгненням, у результаті якого відбулося остаточне руйнування решток цих давньоєвропейських цивілізацій, що залишилися тільки на Криті [168, с. 18]. Ю. Л. Мосенкіс пропонує істотну корекцію до вищенаведеної моделі, слушно зазначаючи, що індоєвропеїзація Балкан завершилася раніше, оскільки критське лінійне письмо А вже у 1-й половині II тисячоліття до н.е. фіксувало архаїчний діалект давньогрецької мови [132, с. 9].

Серед вищеперелічених давньоєвропейських цивілізацій саме хліборобську трипільську культуру фахівці різного профілю (історики, археологи, етнографи, культурологи, мовознавці) так чи інакше пов'язують зі слов'янським глото- та етногенезом. Більшість із них вважає цю культуру індоєвропейською, висловивши думку про те, що мова трипільців – це праіндоєвропейська мова чи її певна гілка, з чим не погоджується Ю. Л. Мосенкіс. Аргументом проти ототожнення мови трипільської культури з конкретними індоєвропейськими мовами вчений вважає насамперед хронологічний чинник, а проти ототожнення з праіндоєвропейською мовою свідчить невідповідність матеріальних пам'яток Трипілля-Кукутені з тими свідченнями про культуру праіндоєвропейців, які отримані на основі реконструкції праіндоєвропейської мови методом “слів і речей” [там само,

с. 13]. Зазначимо, що на відміну від доолімпійського матриархального Трипілля на чолі з “Великою богинею” для праїндоевропейців реконструйовано патріархальну (на чолі з “Богом-громовержцем”) міфологічну систему олімпійського типу [63].

Упродовж ХХ ст. українські й зарубіжні дослідники (В. Полак, Г. Гусейнов, А. Д. Вагапов, О. В. Маловічко та ін.) робили непоодинокі спроби розглядати українську та інші слов'янські мови в аспекті їх передісторичних зв'язків із середземноморсько-кавказькими мовами як вірогідними представниками доїндоевропейського субстрату [132]. Його існування у слов'янських мовах визнавав і фахівець з історії грецької мови і давніх субстратних мов Середземномор'я П. Кречмер [Kretschmer 1896]. Вагомі підстави для цього дають результати краніологічних досліджень початку 1980-х років, які дозволили упевнено говорити про поширення середземноморського антропологічного типу в неолітичній Україні [132, с. 21].

Як уже згадувалося, українська і частково східнослов'янська та праслов'янська ономастика (гідро-, оро-, антропо- та міфонімія) виявляють можливі паралелі в доїндоевропейському Східному Середземномор'ї (кріто-мінойська культура) й частково на Кавказі.

Згідно з дослідженням Ю. Л. Мосенкіса, в якому здійснено спробу реконструкції мови трипільської культури, в доїндоевропейському субстраті переважають культові терміни, що, на думку дослідника, є цілком закономірним, адже саме зв'язок таких термінів із сакральною сферою життя став причиною надання їм особливого значення у свідомості й культурі, що мало наслідком тривале збереження цих лексичних елементів і їх відкладення в субстратному шарі української та інших слов'янських мов. Система вищенаведених культурних термінів різних семантичних груп і сфер уживання має надійну позамовну інтерпретацію в археологічних пам'ятках трипільської та інших пов'язаних із нею культур [136, с. 13].

Раннє поширення неіндоєвропейських народів у Західній Європі переважна більшість дослідників пов'язує з автохтонними доіндоєвропейськими мегалітичними культурами. Відомо, що мегаліти (від грец. *megas* “величезний” і *lithos* “камінь”) – це давні поховальні споруди, складені з одного або багатьох блоків неотесаного чи (грубо) оббитого каменю. До мегалітів належать дольмени, кромлехи та менгіри. Серед вищезгаданих типів мегалітичних споруд найбільш ґрунтовно вивчено особливості дольменів, які вирізняються монументальністю і топографічно тяжіють до морських узбереж. Вони поширені на великій території Євразії – від Японії до Піреней, від Індії до Китаю, від Північної Африки до північних областей Західної Європи. Трапляються дольмени і в Південній Америці (Перу, Болівія). Енеолітичні гробниці виявлено уздовж тосканського узбережжя Італії та на островах Корсика і Сардинія. Максимальна концентрація цих загадкових поховальних споруд спостерігається у середземноморсько-кавказькому регіоні, тобто в районі найдавнішого поширення неіндоєвропейських мов. Згідно з останніми дослідженнями поява перших дольменних споруд Піренейського півострова припадає на V–IV тисячоліття, а пізній етап датується серединою III тисячоліття до н.е. [106, с. 308–309]. Європейські археологи виділяють особливу піренейську або баско-каталонську мегалітичну культуру, підкреслюючи зв'язок культури мегалітів із пращурами сучасних басків [105, с. 50]. Британські археологи С. Пігготт і Г. Деніел припускають спорідненість між мегалітами Шотландії й Середземномор'я [284, р. 61–62]. З іншого боку, дослідженням В. І. Марковіна виявлено кореляції між дольменами Західного Кавказу та середземноморського узбережжя. Найбільш давні дольменні пам'ятники Кавказу знаходять аналогії в західній частині Піренейського півострова (сучасна Португалія) й острова Сардинія [105, с. 43]. Будучи активним прибічником басксько-кавказької прамовної єдності, Ю. В. Зицар припускає, що пращури-родичі басків і кавказців, осівши уздовж Середземномор'я ще до приходу семіто-хамітських та індоєвропейських племен, склали основний

“колір” у первинній етнічній мозаїці середземноморського регіону [71, с. 63]. Це припущення знаходить підтвердження у працях західноєвропейських лінгвістів (J. Hubschmid, M. Wagner) та генетиків (L. Cavalli-Sforza, P. Menozzi, A. Piazza), які з одного боку постулюють участь північноафриканського (субстратного) компонента в етногенезі басків [256], а з іншого констатують спорідненість популяцій басків, сардів та етносів Кавказу щонайменше у двох базових генетичних компонентах [235, р. 272–276].

Етнограф і кавказознавець Л. І. Лавров пов’язує появу дольменів на Північно-Західному Кавказі з розвитком торговельного й воєнного мореплавства у приморських народів за доби неоліту та в епоху бронзи і пише про далекі морські експедиції кавказьких народів. Учений розглядає дольмени Західного Кавказу в нерозривному взаємозв’язку з відповідними мегалітичними спорудами України (Крим) [106, с. 289]. Існує думка, що мегаліти Волині й Поділля не споріднені з дольменами Західного Кавказу, а генетично пов’язані з мегалітами Північної Німеччини [105, с. 39]. Цілком можливо, що давні мегалітичні споруди різних районів Європи є матеріальним свідченням колишнього перебування на цих теренах предків носіїв різних груп сучасних кавказьких мов (кارتвельських, абхазько-адигейських та нахсько-дагестанських).

Дискусійним залишається питання про шляхи міграції носіїв давніх мегалітичних культур євразійського континенту під час великого переселення народів у III тисячолітті до н.е. Зокрема, М. Я. Марр уважав, що рух “яфетидів” (носіїв кавказьких мов) відбувався зі Сходу на Захід двома шляхами: через Малу Азію й Північне Причорномор’я [109, с. 31, 34]. Приєднуючись до М. Я. Марра, про появу кавказьких племен з культурною місією в Європі пишуть Р. В. Гордезіані, Ш. В. Дзідзігурі, О. В. Маловічко, Ю. Л. Мосенкіс та ін. [47; 59; 130; 168]. Однак, як слушно зазначає В. І. Марковін, такий розвиток подій є малоімовірним через проблеми навігаційного характеру (протидія морських течій). Учений припускає

часткову міграцію з Заходу на Схід і, як і деякі інші дослідники (Б. А. Куфтін, Л. М. Соловійов, Л. І. Лавров), пов'язує дольменну культуру з далекими пращурами абхазо-адигів [106, с. 321]. Цю думку підтверджує й хронологія появи мегалітичних споруд: оскільки дольмени Західної та Південної Європи існують, як уже зазначалося, з V–IV тисячоліття до н.е., а типологічно подібні до них мегаліти Кавказу відносять до другої половини III тисячоліття (≈ 2300 р.) до н.е., то цілком очевидно, що найдавнішим осередком поширення мегалітичної культури (чи системи споріднених культур) є райони саме Південно-Західної Європи та Східного Середземномор'я, які зазнали потужного впливу передової егейської цивілізації.

На нашу думку, вищенаведені аргументи не суперечать один одному, адже, як слушно відзначає Р. В. Гордезіані, починаючи з неолітичної доби в середземноморському басейні відбуваються інтенсивні процеси переселення різних народів, виникнення і зникнення окремих культур, племен або етнічних груп [47, с. 5; пор. 215, с. 146–148]. У цей період складаються два великі культурні ареали – східний (Ірак, Іран, Середня Азія) і західний (Східне Середземномор'я, Мала Азія) [114, с. 44; пор. 74, с. 29; 120, с. 18–19], що свідчить про формування поліцентричної і, швидше за все, гетерогенної в мовному відношенні картини міжетнічної взаємодії з різними культурними традиціями. Можливо, спочатку (IV–III тисячоліття) мало місце переселення предків носіїв баскської та кавказьких мов із Заходу на Схід, а згодом у III–II тисячоліттях до н. е. відбулася часткова міграція зі Сходу на Захід, що узгоджується з археологічними [238, р. 74, 125] та лінгвістичними даними. В історії Євразії багато прикладів, коли кочові етноси переходили до осілого способу життя при завоюванні осілих хліборобських народів [8, с. 23]. Часта зміна археологічних культур, яку дослідники відзначають із середини епохи бронзи [там само, с. 23–24], засвідчує інтенсифікацію етнокультурних впливів, що йшли зі Східного Середземномор'я [280, р. 108] й могли

супроводжуватись асиміляцією тубільного населення з дальшим утворенням мовного субстрату.

Зокрема, англійський археолог Г. Чайлд звертає увагу на провідну роль Британських островів у поширенні виробів із металу починаючи з раннього бронзового віку. Розвиток самобутньої острівної культури вчений пояснює “розмаїттям культурних впливів, що зосередились на [Британських] островах у зв’язку з їх географічним положенням і багатими покладами металу” [204, с. 445]. Є всі підстави припускати, що носіями принаймні однієї з таких культурних хвиль були саме протокавказці, адже Кавказ традиційно вважається первинною колискою металургії [113, с. 84; 131, с. 7; 203, с. 363], а низка назв металів у сучасній англійській мові (напр. *brass* “жовта мідь, латунь”, *tin* “оливо”) не має задовільної індоєвропейської етимології. Крім того, навіть прибічники індоєвропейської атрибуції мегалітичних культур не заперечують можливості неіндоєвропейської, зокрема кавказької, інфільтрації у Південно-Західну Європу “в періоди, що збігаються з поворотними моментами в історії Великого Східного Середземномор’я” [55, с. 232, 234; 168, с. 273].

Особливої ваги для субстратологічних пошуків набувають новітні дослідження у галузі інших суміжних із мовознавством наук – краніологічної антропології (Е. Варрен, Е. Манкер) та генетики, якими встановлено належність кельтів Британських островів до фінонордичного антропологічного типу [178, с. 56]. Фінський вплив може бути засвідчено механізмами гармонії голосних в ірландській і гельській мовах. Деякі західні дослідники вважають, що типологічно фінська мова найближче стоїть до італійської за ступенем вокалічності (часткою голосних у потоці) мовлення. Крім того, явища спірантизації та леніції у романських мовах неможливо пояснити внутрішніми тенденціями індоєвропейських мов. Існує думка, що ці риси засвоєно (переважно через кельтське посередництво) з доіндоєвропейського субстрату [296, р. 111].

У світлі новітніх даних не викликає сумніву той факт, що носіями неолітичних культур Європи були племена різної етномовної належності. Дехто з науковців пов'язує процес неолітизації європейського континенту з поступовою і переважно мирною асиміляцією нечисленних груп автохтонного мезолітичного мисливсько-риболовецько-збирацького населення Євразійської рівнини, що підтверджується фактом зміни антропологічних типів при просуванні давньобалканських неолітичних культур у райони Північно-Західної Європи [204, с. 244–246; 168, с. 111–112, 155]. Дослідники, які вважають давньоземлеробські культури Балкан неіндоєвропейськими (М. Гімбутас, В. В. Іванов, Ю. Л. Мосенкіс та ін.), пов'язують індоєвропеїзацію з розселенням прийшлих зі Сходу (Анатолія, Середня Азія) етнокультурних масивів, що в III тисячолітті до н. е. нашарувалися на доіндоєвропейський субстрат (швидше за все, субстрати) Балканського півострова, а згодом підкорили всі інші райони Європи, крім Басконії. Як слушно зауважує В. М. Даниленко, “ймовірно, саме баски з їх берберськими й іберійсько-кавказькими мовними зв'язками являють собою релікт того етнічного масиву, який колись домінував у межах цієї території” [55, с. 230].

Сенсаційними стали відкриття колективу західноєвропейських генетиків на чолі з проф. Д. Голдстайном (D. Goldstein): ученими виявлено матеріальну і статистичну тотожність хромосоми Y, що успадковується від батька до сина, у валлійців, ірландців і басків. За влучним висловом К. М. Тищенка, отримано “перший прямий доказ генетичної близькості по батьківській лінії басків та кельтомовних народів Британії як нащадків дорільничого населення палеолітичної Європи” [178, с. 58]. З іншого боку, італійські генетики констатували спорідненість популяцій басків, сардів та етносів Кавказу щонайменше у двох базових генетичних компонентах [235, р. 272–276]. Крім того, деякі українські дослідники неодноразово відзначали басксько-слов'янські аналогії у культурі й етноментальності, а також кореляцію лексичних даних зі слідами субстратних фонетичних впливів

фінських мов у слов'янських, балтійських, германських і навіть романських мовах [178–181]. Зокрема, К. М. Тищенко, оминаючи питання про існування неіндоєвропейського погляду на мову трипільської культури і не пов'язуючи (на відміну від Ю. Л. Мосенкіса) праслов'янську відкритоскладовість з давньокритськими писемностями, догрецьким чи дошумерським (прототигрським) субстратом, припускає фінський фонетичний вплив як один з головних чинників диференціації праслов'янської мови [178, с. 78].

Цікаво, що доіндоєвропейське походження деяких лексем визнають навіть ті лінгвісти, яких аж ніяк не можна зарахувати до прибічників теорії доіндоєвропейського субстрату. Зокрема, автори [ЭССЯ] на чолі з російським мовознавцем О. М. Трубачовим, аналізуючи праслов'янський лексичний фонд, дійшли висновку, що такі слова, як **bara* “болото, калюжа” [ЭССЯ I, с. 153] і **makъ* “мак” [ЭССЯ XVII, с. 149] не етимологізуються на індоєвропейському ґрунті, а отже можуть розглядатися як мовні релікти, котрі лишилися у спадок від доісторичного (тубільного, автохтонного) населення Європи. Однією з найменш критичних щодо неіндоєвропейських етимологій є словникова стаття, присвячена лексемі **lьnъ* “льон” [ЭССЯ XVII, с. 87].

1.5. Методика історико-генетичного та типологічного дослідження лексики нез'ясованої етимології

Однією з ключових проблем мовознавства є проблема методології, тобто методів дослідження мови. Тут і надалі йдучи за М. П. Кочерганом, під *методом* лінгвістичного дослідження розуміємо сукупність правил і прийомів підходу до вивчення мовних явищ і закономірностей, що застосовується відповідно до специфіки об'єкта і втілюється в систему логічних дій ученого, стандартизованих прийомів збору, обробки й узагальнення фактів, які слід називати *методикою* [91, с. 355, 357].

Що стосується лінгво- та етногенетичних (зокрема субстратних) студій, мовознавча наука має у своєму розпорядженні цілий арсенал спеціальних методів, які використано в ході нашого дисертаційного дослідження, а саме:

- 1) порівняльно-історичний (прийоми зовнішньої / внутрішньої реконструкції, відносної хронології);
- 2) ареальний;
- 3) зіставний;
- 4) структурний (методика компонентного аналізу).

Крім вищеперелічених методів, також застосовано прийоми описового (суцільної вибірки, тематичних груп, “слів і речей”) і математичного методів (процедура кількісних підрахунків).

За допомогою *порівняльно-історичного методу* здійснено порівняння фонетичних, лексичних і словотвірних даних живих і відомих за писемними пам'ятками мов у діахронічному аспекті; *зіставний метод* застосовано для виявлення спільних та відмінних структурно-типологічних особливостей лексики невідомого походження; *ареальний метод* – для відтворення картини діалектного членування прамовних спільнот; *методику компонентного аналізу* – для характеристики семної організації досліджуваних одиниць праслов'янської, спільногерманської і латинської мов та їх можливих корелятивів у неіндоєвропейських мовах; *прийом суцільної вибірки* – для виявлення лексичних одиниць остаточно не з'ясованого походження; *прийом тематичних груп* – для визначення тематичної належності гіпотетично субстратних лексем; *прийоми зовнішньої / внутрішньої реконструкції, відносної хронології, “слів і речей”* – для з'ясування походження аналізованого шару лексики; *процедура кількісних підрахунків* – для кількісного аналізу лексичних одиниць невідомого походження у праслов'янській, спільногерманській і латинській мовах.

Методика історико-генетичного і типологічного дослідження лексики нез'ясованої етимології здійснювалася у 7 етапів: 1) на першому етапі з етимологічних словників різних мов відібрано лексичні одиниці остаточно не

з'ясованого (дискусійного або сумнівного) походження; 2) на другому етапі проведено елімінацію (вилучено з розгляду) безперечних звуко-символічних утворень, жаргонізмів із пізньою писемною фіксацією, а також новітніх культурних термінів, що не можуть служити джерелом вивчення доіндоєвропейського субстрату; 3) на третьому – інвентаризацію і паспортизацію лексичного матеріалу; 4) на четвертому етапі скласифіковано гіпотетично субстратні лексеми у тематичні групи; 5) на п'ятому етапі визначено критерії для зіставлення типологічних (фонетичних і словотвірних) особливостей давніх субстратних мов Європи; 6) на шостому – за допомогою прийомів зовнішньої / внутрішньої реконструкції, відносної хронології встановлено обмеження на розгляд у контексті теорії субстрату походження тих праслов'янських лексем, корені яких були розширені шляхом детермінативації; 7) на останньому етапі здійснено генеалогічну ідентифікацію субстратної лексики шляхом залучення лексичного матеріалу неіндоєвропейських (насамперед баскської та фіно-угорських) мов євразійського ареалу.

Прийом зовнішньої реконструкції пов'язаний з виходом за межі однієї мови, тобто зверненням до матеріалу споріднених мов. Прийом внутрішньої реконструкції ґрунтується на використанні даних лише однієї мови, проте ці етимологічно споріднені дані мають співвідноситися як мовні елементи різної давності. Прийом відносної хронології полягає у встановленні не точного часу появи мовних явищ, а тільки послідовності цих явищ у часі. Застосування вищезгаданих прийомів виявилось доречним у реконструкції архетипів, які послужили сполучною ланкою для обґрунтування етимологічних зближень між формами історично засвідчених лексем гіпотетичної мови-донора (субстрату) та мови-реципієнта. Як слушно зазначає М. П. Кочерган, “хоч порівняльно-історичний метод на відміну від описового спрямований у минуле, до того ж дуже далеке і не засвідчене писемними документами, він працює і на сучасне мови: що далі в глибінь

історії простежується доля певної мови, то ґрунтовніше і повніше висвітлюється її сучасний стан” [91, с. 365].

Протягом XIX–XX ст. відбулася зміна поглядів учених на мету порівняльно-історичного методу: якщо раніше реконструкція індоєвропейських праформ і прамови була кінцевою метою компаративних досліджень, то нині реконструкція – це точка відліку для вивчення історії мови, у зв’язку з чим лінгвісти й представники суміжних дисциплін неодноразово зверталися до проблем лінгвістичної контактології та теорії субстрату зокрема. На підпорядкуванні субстратних досліджень завданням порівняльно-історичного методу цілком слушно наголошували Б. О. Серебренников, Б. В. Горнунг, В. І. Абаєв, Р. І. Аванесов, О. В. Востриков. На думку О. В. Холодова, теорія субстрату не лише не суперечить принципам порівняльно-історичного дослідження, а навпаки розширює й ускладнює завдання порівняльно-історичного методу, цілком ґрунтується на ньому [199, с. 6].

У нашому дисертаційному дослідженні частково залучаються дані лінгвогеографії, що дозволяє матеріально обґрунтувати контури мовних союзів, виявити субстратні явища, наочно показати шляхи розселення етносів. Особливу увагу приділено ареалам поширення і фонетичній типології архаїчних елементів основного словникового фонду (реалії флори і фауни, явища природи, соматична лексика тощо). Як відомо, ще в 1925 р. М. Бартолі у “Вступі до неолінгвістики” [230] на матеріалі романських мов переконливо показав, що архаїзми зберігаються в ізольованих та периферійних областях, саме тому ґрунтовному й системному аналізу піддано (пра)слов’янські та (пра)германські діалектизми, які разом з іншими групами споконвічної лексики можна розглядати в контексті теорії доіндоєвропейського субстрату.

Зіставний метод тісно пов’язаний з проблематикою мовної типології та універсалій. Під мовною типологією слід розуміти порівняльне вивчення структурних і функціональних особливостей мов незалежно від їх генетичної

природи, а під мовними універсаліями – суттєві властивості, важливі характеристики, наявні в усіх мовах світу або в переважній більшості з них. Універсалії показують, що може бути і чого не може бути в мові, тобто вони визначають ті обмеження, які накладаються на мову, і демонструють спільність принципів побудови всіх мов. Очевидно, універсалії зумовлені особливостями фізіологічної будови мовленнєвого апарату (фонетичні універсалії) й існуванням єдиних для всього людства способів осмислення дійсності [91, с. 369, 371].

Зауважимо, що постулювати ареальне зближення, генетичну близькість, запозичення мовного явища чи його успадкування з мови-субстрату можна лише тоді, коли доведено, що це не є універсалією. Через неврахування цього фундаментального положення навіть у солідних етимологічних студіях трапляються випадки неправомірного розгляду оноματοпоетичних і звукосимволічних утворень у контексті теорії субстрату (докладніше про це див. критичні зауваження у п. 1.4.1 та наших публікаціях [24; 26]).

Для встановлення структури гіпотетично субстратних лексичних одиниць використано **структурний** метод, який передбачає синхронний аналіз мовних явищ на основі зв'язків і відношень між мовними елементами. Виходячи зі специфіки предмета й об'єкта дослідження, застосовано дистрибутивну методику (проаналізовано закономірності відносної дистрибуції складових і нескладових елементів у виявлених лексемах; див. п. 2.3.2) й методику компонентного аналізу.

Компонентний аналіз – система прийомів лінгвістичного вивчення значень слів, яка полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти, котрі називають семами (семантичними множниками, маркерами). За цими ознаками (компонентами) лексичні одиниці різняться між собою або об'єднуються. Виділення в лексичній одиниці складових елементів здійснюється шляхом зіставлення її з іншими семантичними одиницями, що мають з нею семантичну спільність.

Для компонентного аналізу важливим є встановлення не тільки сем, а й їх структурної організації, тобто місця й ваги кожної семи в компонентній (семній) структурі значення. Річ у тім, що простий перелік сем не дає вичерпного уявлення про смисловий зміст значення слова, який залежить також від структурної організації сем, способу їх групування, тобто від місця кожної семи в структурі значення, від векторних відношень між ними тощо [91, с. 386].

У нашій дисертації доцільним є використання компонентного аналізу опозитивного (бінарного) типу, що є ефективним у дослідженні семантичних ознак конкретних, логічно зіставляваних слів невеликих (особливо закритих) лексико-семантичних груп, таких як терміни спорідненості, метеорологічна лексика, дієслова переміщення, соматизми та ін. Такий підхід дозволяє уникнути неправомірних етимологічних зближень під час процедури обґрунтування субстратного походження лексем, а також допомагає в об'єктивній реконструкції втрачених семантичних ланок.

Незважаючи на наявність великої кількості теоретичних робіт і практичних студій, присвячених проблемі субстрату, варто зазначити, що методика дослідження субстратної лексики залишається значною мірою неопрацьованою й недосконалою, особливо коли йдеться про давні мови-субстрати, вивчення яких ускладнюється відсутністю писемної традиції. Відчувається брак праць у цій галузі, що автоматично підвищує вимоги до аналізу матеріалу живих, а отже доступних для безпосереднього спостереження мов, котрі містять лінгвістичні факти, етимологія яких задовільно не узгоджується з внутрішніми законами розвитку прамови.

Як слушно стверджує академік Б. О. Серебренников, “повнота доказів та очевидність впливу мови-субстрату залежать від наявності наступних умов:

- 1) вплив мови-субстрату має відобразитися в різних мовних сферах, тобто в ділянці фонетики, лексики, морфології та синтаксису;

2) мовний вплив може бути кваліфікований як результат впливу мови-субстрату лише в тому випадку, якщо його не можна пояснити як наслідок органічного розвитку структури мови, що зазнала мовного (інтерференційного – С. Б.) впливу;

3) дані фонетики, морфології та синтаксису не можуть бути уривчастими й поодинокими. Вони повинні виявляти показники системної організації...;

4) під час дослідження впливу мови-субстрату мають, як правило, залучатися дані топоніміки й гідроніміки, що дозволяють визначити ареал поширення гіпотетичної мови-субстрату” [153, с. 152].

Водночас учений доречно зауважує, що “одночасне поєднання всіх вищеперелічених показників є відносно рідкісним явищем”, адже “субстратні риси можуть не складати достатньо повного й характерного пучка ізоглос та виявлятися в якійсь одній сфері” [там само, с. 153].

Крім того, варто пам’ятати, що для уникнення суб’єктивності в інтерпретації результатів контрастивного вивчення як цілих лексико-семантичних систем, так і окремих мовних феноменів „слід зіставляти результати, отримані на основі використання **однієї й тієї самої методики** (виділено нами – С. Б.) дослідження цих явищ у кожній з порівнюваних мов” [92, с. 301].

Практичне застосування вищеперелічених методів і прийомів розпочато у “Словнику апелювальної лексики невідомого походження (на матеріалі праслов’янської, польської, англійської, німецької та латинської мов)” [САЛНП].

Навчально-довідкове видання охоплює апелювальну й частково ономастичну лексику, яка не має надійних відповідників за межами конкретної мови (групи мов) індоєвропейської сім’ї або визначається в академічних словниках як така, що її запозичено з невідомого праджерела. Окремими рубриками наведено сепаратні слов’янсько-неслов’янські (слов’яно-балтійські, слов’яно-германські, слов’яно-грецькі тощо) ізоглоси, а

також лексичні паралелі з кельтським компонентом, оскільки щодо походження низки з них у мовознавстві існує неіндоєвропейська точка зору.

Словник складається з п'яти основних блоків (розділів), лексичний матеріал яких розподілено за тематичними групами та подано в алфавітному порядку. У тих випадках, коли низка тематичних груп містить незначну кількість лексем або не представлена взагалі, матеріал відразу подається за алфавітом. Останній принцип застосовано також у 3-му й 4-му розділах, лексичні одиниці в яких згруповано відповідно до наявності або відсутності реконструйованих праформ. Заголовне слово супроводжується перекладом, примітками (за необхідності) й посиланням на відповідну сторінку (номер випуску, тому – за наявності) аналізованого лексикографічного джерела. Кожен блок завершує історико-етимологічний коментар.

Методика дослідження лексики невідомої етимології передбачала реалізацію наступних етапів у роботі з матеріалом кожної з п'яти задекларованих у назві САЛНП мов:

I. Виявлення лексичних одиниць остаточно не з'ясованого (дискусійного або сумнівного) походження за допомогою прийому (за деякими джерелами – методу) суцільної вибірки. Цей прийом передбачав суцільний перегляд етимологічних словників трьох задекларованих у темі дисертації груп мов на предмет виявлення та фіксації в окремому списку тих лексем, які не мають надійної індоєвропейської етимології. Ідеться про ті випадки, коли у словниковій статті навпроти заголовного слова:

а) немає переконливого етимологічного пояснення, тобто автором (авторами) словника вжито ремарки на зразок “неясне”, “етимологічно важке слово”, “переконливої етимології (загальноприйнятого пояснення) не має”, “(остаточно) не з'ясованого походження”, “запозичення з невідомого (пра)джерела” тощо;

б) наведено індоєвропейську праформу без наведення цільнолексемних відповідників принаймні по 2-3 групах індоєвропейських мов.

II. Елімінація випадків незалежної елементарної спорідненості, тобто виключення зі списку безперечних звукосимволічних утворень, жаргонізмів із пізньою писемною фіксацією, а також запозичень із індіанських мов (на які так багатий американський варіант англійської мови) й низки новітніх культурних термінів, що не можуть служити джерелом вивчення доіндоєвропейського субстрату.

Нижче наводимо критерії, за якими ідентифікують безперечні звукосимволічні утворення (ідеофони):

1) емоційність, образність і конкретність семантики: в основу номінації покладено найпростіші елементи психофізіологічного універсуму людини, тобто ознаки об'єктів, що сприймаються в будь-якій сенсорній модальності, крім слухової: зорові, нюхові, смакові, дотикові, органічні відчуття;

2) морфологічна та фонетична гіпераномальність, а саме відносна одноманітність форми або гіперваріативність, напр. англ. *hoity-toity* “1) шум; безлад; 2) легковажність; 3) пустотлива дівчина; 4) гордовитий, пихатий; 5) чи ти ба!”, *boob (poop)* “дурень, йолоп”; нім. *Fusel (Fussel)* “неякісна горілка; мура; буза”;

3) ізоморфізм (типологічна подібність) у близько- та віддалено споріднених мовах.

У тих випадках, коли питання про ідеофонічність лексеми залишалося відкритим, слово не виключалося з базового реєстру. Докладніше про явище звукосимволізму див. [36; 94].

III. Інвентаризація та паспортизація лексичного матеріалу (переклад, примітки (за необхідності) стилістичного або лінгвогеографічного характеру, наведення реконструйованих праформ, посилання на відповідну сторінку (номер випуску, тому – за наявності) аналізованого лексикографічного джерела).

IV. Розподіл за тематичними групами.

Увага звертається, в першу чергу, на ті тематичні групи, лексика яких відзначається значним ступенем автохтонності та архаїчності (слова на позначення рельєфу місцевості, реалій флори і фауни, явищ природи; соматизми; деякі побутові терміни; лексеми, пов'язані з міфологічним (релігійним) світоглядом тощо).

Як показують новітні студії в галузі мовної реконструкції [132], першорядного значення у вивченні прадавніх субстратів набувають культові терміни, що є цілком закономірним: саме їхній зв'язок із сакральною сферою життя етносу стає причиною надання їм особливого статусу у свідомості й культурі, що має наслідком тривале збереження цих лексичних елементів і їх відкладення в субстратному шарі конкретної мови або групи споріднених мов.

V. Типологічна класифікація отриманих даних, що супроводжується попередніми лінгвогенетичними висновками.

Головним аргументом на користь наявності в різних групах індоєвропейських мов слідів давніх неіндоєвропейських субстратів є, як уже зазначалося, фонетична типологія (відкритоскладовість) праслов'янської мови, а також закон милозвучності, що системно функціонує в сучасних слов'янських (особливо українській) та романських (італійській) мовах. У дисертаційному дослідженні виявлено відкритоскладові лексеми, для яких не реконструйовано індоєвропейські праформи або відсутні надійні відповідники, визначено їх кількість і процентне співвідношення з іншими словами нез'ясованої етимології в індоєвропейських мовах трьох задекларованих груп. При цьому за основу зіставлення взято типологічні характеристики, що виразно простежуються в засвідчених писемними пам'ятками (латина) та в гіпотетично реконструйованих (праслов'янська, спільногерманська) прамовах.

Варто зазначити, що в історії мовознавства вже робилися поодинокі спроби виявити типологічні особливості давніх європейських субстратів на матеріалі слов'янських, балтійських, германських, італійських, кельтських і

грецької мов. До типових фонетичних рис більшість дослідників відносить відкритоскладовість (Ю. Л. Мосенкіс, В. М. Чекман, В. В. Шеворошкін, М. Huld), наявність гемінат, африкат, сполучень “назалізований голосний + проривний приголосний” (М. Huld), складні тембри голосних із можливими ознаками сингармонізму та насиченість сонорними (особливо плавними) приголосними (Ю. Л. Мосенкіс, М. Huld), нерозрізнення дзвінких і глухих приголосних (Ю. Л. Мосенкіс, К. Oštir). Окрім того, ряд учених постулюють наявність у складі неетимологізованої лексики низки неіндоєвропейських суфіксальних морфем (Л. О. Гіндін, Р. В. Гордезіані, Ю. Л. Мосенкіс, Ю. В. Откупщиков, J. Hubschmid, M. Wagner).

Обираючи критерії для зіставлення фонетичних характеристик лексики невідомого походження, ми вважали за потрібне внести деякі уточнення й корективи до перелічених вище положень. Зокрема, ми не можемо погодитись з ігноруванням загальноновизнаної хронології історичних звукових змін в індоєвропейських мовах і розглядом походження африкат у контексті теорії доіндоєвропейського субстрату [258, р. 410], адже останні є похідними від задньоязикових проривних або сполучень “передньоязиковий + [j]” і, відповідно, етимологічно вторинними, що підтверджується загальними тенденціями глотогонічного процесу, на які звернув увагу ще І. О. Бодуен де Куртене (детальніше див. [140, с. 61]). Крім того, трактувати звукосполуки “назалізований голосний + проривний приголосний” як типологічну ознаку можна хіба що умовно, оскільки за нашими попередніми підрахунками показник наявності таких сполучень у лексичному масиві кожної із залучених до зіставлення прамов є значно нижчим за інші, які нами визначено як базові (див. табл. 2.1 у п. 2.3.2). З огляду на вищесказане в нашій дисертації критеріями для зіставлення типологічних особливостей давніх європейських субстратів на рівні фонетики було обрано наступні фонетичні характеристики:

- 1) відкритоскладовість;
- 2) сонантичне насичення;

- 3) наявність проривних приголосних;
- 4) сполучення “проривний + плавний”;
- 5) гемінація.

Як додатковий критерій з’ясування ступеня типологічної подібності чи відмінності субстратів розглядаються звукосполюки “носовий приголосний (або назалізований голосний) + проривний приголосний”.

Результати вивчення фонетичної та словотвірної специфіки неетимологізованих лексем викладено у пп. 2.3.2, 2.3.3.

Дальша процедура порівняльно-історичної етимологізації та зіставно-типологічного аналізу з урахуванням новітніх даних лінгвістичної контактології, а також суміжних дисциплін дозволяє здійснити хронологічну стратифікацію та генеалогічну ідентифікацію субстратних шарів досліджуваної лексики.

Висновки до розділу 1

Розгляд відомих сучасній науці фактів мовного субстрату підтверджує теоретико-методологічні настанови В. І. Абаєва, Б. О. Серебренникова й О. Б. Ткаченка та дає підстави зробити ряд висновків, що стосуються як соціолінгвістичних передумов виникнення цього феномена, так і особливостей його впливу на мову-наступницю.

1. Субстрат, як будь-яке історично обумовлене явище, слід розглядати в нерозривному зв’язку з історією суспільства, враховуючи як суто внутрішньолінгвістичні, так і соціолінгвістичні обставини, пов’язані зі зміною мов.

2. Феномен субстрату, наукове вивчення якого зародилося в надрах загальної теорії етнічних впливів, має досліджуватися в контексті широкого кола питань (лінгвістичні наслідки маргінальних мовних контактів, теорія стратів, етимологізація ономастики контактного походження), що їх вивчає сучасна лінгвістична контактологія.

3. Виникнення субстрату є наслідком глибинної взаємодії двох мов, мови неавтохтонного (зайшлого, прийшлого, прибулого) і автохтонного (корінного, місцевого, споконвічного) населення, при розквіті й експансії першої мови та одночасному занепаді другої, що в своїх пережитках стає субстратом першої, викликаючи її системну перебудову (реконструкцію). Цьому передують тривалий період двомовності носіїв місцевої мови, що завершується їх переходом до одномовності на новій основі.

4. Така зміна мови є результатом кризи етнічного суспільства, носія (майбутньої) субстратної мови, що відбивається й на розвитку цієї мови, яка занепадає разом із суспільством, яке обслуговує.

5. Суспільство, що утворюється шляхом злиття місцевого і зайшлого населення, не може разом з місцевою мовою повністю відмовитися від місцевої матеріальної й духовної культури з її цінностями. Оскільки носієм культури є місцева мова, частина з її елементів неминує включатися в мову-наступницю, що не може не віддалити її від свого вихідного стану. У такий спосіб зникла мова сприяє зародженню нового мовного життя.

6. З плином часу нове лінгвістичне утворення може перетворитися на окрему мову або лишитися на позиціях діалекту, що залежить від конкретних історичних обставин.

7. Вплив субстрату на мову-наступницю відбувається на всіх рівнях і в двох формах – матеріальній і семантичній (модельно-функціональній). Перша форма найбільшою мірою характерна для вияву субстрату на рівні фонетики та лексики, друга – на рівні морфології, синтаксису і фразеології. Субстратні риси можуть виявлятися в якійсь одній сфері (у фонетиці, морфології, синтаксисі тощо), проте дані кожного з цих рівнів не можуть бути уривчастими й поодинокими. Вони обов'язково повинні виявляти показники системної організації.

8. При цьому першорядного значення, на думку багатьох учених, набуває системне дослідження діалектного та ономастичного матеріалу. З іншого боку, слушною видається висловлена низкою дослідників думка про

однакову значущість результатів етимологічного аналізу як у сфері ономастикону, так і апелятивної лексики в розв'язанні складних питань етногенезу й встановлення направленості та інтенсивності економічних і культурних зв'язків народів у різні періоди їх історичного розвитку.

9. Таким чином, принаймні для більшої частини мов можна констатувати дві лінії спадковості, основну (генетичну) і субстратну. Перша з них є визначальною для зарахування даної мови до певної сім'ї (групи), друга ж характеризує її як окрему мову, тобто визначає мовну індивідуальність та специфічність на фоні інших мов тієї ж сім'ї або групи.

Диференціація індоєвропейських мов виникла не просто в результаті розселення індоєвропейців, які поступово втрачали між собою безпосередній зв'язок на великих територіях, а внаслідок активного контактування індоєвропейських племен з неіндоєвропейським населенням, що в багатьох випадках супроводжувалося накладанням індоєвропейської прамови (сукупності споріднених діалектів або навіть прамовного континууму) на неоднакові доіндоєвропейські субстрати (мови-підоснови).

Як фонетична типологія, так і широкий лексичний матеріал (апелятивна лексика і позитивні ономастичні дані) різних груп реконструйованих та історично засвідчених європейських мов у поєднанні з новітніми даними археології, антропології та генетики дають нам підстави зробити наступне припущення: індоєвропейські мови як Східної, так і Західної Європи містять низку типологічних рис, а також лексичних фактів, які задовільно не виводяться з внутрішніх законів розвитку індоєвропейської прамови, що свідчить про потужний доіндоєвропейський субстратний вплив.

З огляду на наявність розбіжностей та сумнівів у багатьох мовознавців щодо визначення походження окремих лексем, які входять до різних семантичних груп, припускаємо неоднорідність доіндоєвропейського субстрату слов'янських, германських і романських мов.

Таким чином, мовні субстрати, пов'язуючи сучасні мови з попередніми мовами тих чи інших територій, відбивають у собі історичну наступність мов

і культур, що в кожному конкретному випадку потребує ретельного і всебічного вивчення шляхом синтезу лінгвістики з історією, культурологією, археологією, антропологією, генетикою та іншими суміжними науками.

РОЗДІЛ 2

ТИПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА АПЕЛЯТИВНОЇ ЛЕКСИКИ НЕВІДОМОГО ПОХОДЖЕННЯ

2.1. Закономірності відносної дистрибуції складових і нескладових елементів у звукових ланцюжках мов світу

Теоретичне осмислення й урахування закономірностей відносної дистрибуції складових і нескладових елементів у звукових ланцюжках різноструктурних мов світу допоможе з'ясувати співвідношення генеалогічних і субстратних чинників у витворенні фонетичної специфіки досліджуваних нами мов.

У монографії “Звукові ланцюжки в мовах світу” В. В. Шеворошкін підкреслює, що визначення закономірностей слідування елементів плану вираження має проводитись на фонетичному, а не фонологічному рівні, а отже об'єктом вивчення буде звуковий потік реального мовлення, а не система фонем [211, с. 69], із чим погоджуються й інші дослідники [188, с. 5; пор. 92, с. 120]. При цьому найважливішою одиницею звукового потоку визнається фонетичний склад, що його автор монографії визначає як “утворення й подолання перешкоди, в результаті чого здійснюється (реалізується) ступінь свободи, необхідний для звучання голосного” [211, с. 52, 74–75].

Типологічна близькість різних мов виявляється в подібності принципів, згідно з якими у звукових ланцюжках цих мов розподіляються приголосні й голосні елементи. Так, ще нікому з мовознавців не вдалося поставити під сумнів існування виявленого Б. Трнкою та остаточно обґрунтованого М. С. Трубецьким універсального закону сполучуваності фонем, а саме послідовності CV, де C – приголосний, а V – голосний. Незважаючи на те, що наявність відкритих складів у мовах світу є типологічною універсалією [194,

с. 278; 211, с. 34; 92, с. 48], діахронічний аналіз дозволяє простежити певні тенденції в еволюції звукових ланцюжків мов різних груп та сімей.

Як показує матеріал живих, а також писемно засвідчених мертвих мов, еволюційні зміни фонологічних систем являють собою регулярні циклічні процеси, що супроводжуються спрощенням, ускладненням, співіснуванням тенденцій до появи або зникнення фонетичних явищ у структурі звукових ланцюжків.

Одним із таких феноменів, котрі характеризують низку архаїчних та деякі сучасні мови, є послідовна дія т. зв. закону відкритого складу, до якого ми вже зверталися в першому розділі дисертаційного дослідження (п. 1.4.1) у зв'язку з проблемою доіндоєвропейського субстрату праслов'янської мови.

Варто ще раз наголосити, що географічно найближчим до праслов'янського ареалу осередком панування мов із CV-структурою було доісторичне Східне Середземномор'я, яке, на думку О. М. Кондратова, можна вважати колискою найдавніших культур, створених народами (баски, мінойці, лігурійці), котрі мешкали від Іспанії до Малої Азії та говорили неіндоєвропейськими мовами [89, с. 82]. Дослідники постулюють давнє поширення доіндоєвропейської CV-мови на о. Крит, Балканському півострові, в Малій Азії, а також ставлять питання про її вплив на давньогрецьку, лікійську, етрусську, латинську мови й можливий зв'язок із дошумерським (прототигрським або т. зв. "банановим") субстратом [211, с. 107–109; 67, с. 15; 137, с. 90–91]. Нині відкритоскладова фонетична типологія виразно простежується в японській та особливо в полінезійських мовах, які містять виключно відкриті склади й навіть мають тенденцію до вокалізації приголосних подібно до південнослов'янських (сербська, хорватська, словенська) вокалічних мов. Суворою структурою звукових ланцюжків, близькою до схеми CVCVCV, позначені мови Африки. Ідеться передусім про нігеро-кордофанську сім'ю, де збіги приголосних не допускаються або дуже обмежені в комбінаторному відношенні. Вищесказане стосується й деяких америндських мов, які досі не мають задовільної генетичної класифікації.

Відмінна структура звукових ланцюжків представлена в мовах германської групи: з-поміж інших індоєвропейських вони вирізняються високою консонантною насиченістю й мають тенденцію до переважання в потоці мовлення прикрито-закритих складів, побудованих за схемою CVC. Наявність значної частки приголосних у мовленнєвому потоці притаманна також більшості фіно-угорських і кавказьких мов, проте у фіно-угорських (як і в тюркських) особлива ритмомелодика досягається завдяки системному функціонуванню явища сингармонізму.

Як уже зазначалося в пп. 1.2, 1.3 особлива роль у витворенні специфічних (переважно фонетичних) характеристик більшості мов світу належить різноманітним субстратам.

Науці відомі випадки уподібнення звукових ланцюжків однієї мови звуковим ланцюжкам іншої, як правило, субстратної мови [211, с. 93]. Зокрема, вартим уваги є припущення, підтримуване дедалі більшою кількістю дослідників, про еволюцію невідкритоскладового алтайського шару японської та частково корейської мов у відкритоскладовий під впливом австронезійського субстрату [142, с. 60]. Серед інших прикладів можна назвати перехід фонетичних явищ галльської мови в галло-романський діалект латинської та пізніший прояв в утвореній з неї французькій мові [183, с. 89]. Аналогічно фонетичні явища етруської мови виявлено в тосканському діалекті італійської (проміжною ланкою, слід гадати, була народна латина цієї території), „причому часто сліди субстрату виявляються в італійській мові, не будучи засвідченими в писемній латині” [7, с. 109]. Пор. також “перебудову вихідного слов’янського вокалізму російської мови, в якій серйозна роль могла належати й фіно-угорському субстрату” [183, с. 90].

Цікавим є той факт, що низка сучасних мов, котрі допускають досить складні стики приголосних, виявляють простішу схему звукових ланцюжків, яка лежить в їхній основі. Такими рисами відзначаються деякі мови Кавказу, особливо картвельські: поряд із тенденцією до збільшення консонантної насиченості (насамперед сонорними приголосними) тут спостерігаємо

тенденцію до вирівнювання звукових ланцюжків через рівномірне слідування голосних і приголосних у потоці мовлення [211, с. 133–134]. Ці фонетичні особливості південнокавказьких мов (передусім грузинської) разом із позитивними ономастичними й антропологічними даними дали деяким ученим підстави стверджувати участь кавказького компонента в глото- та етногенезі праслов'ян [132].

У лінгвістиці не існує загальноприйнятого погляду на фонетичну структуру гіпотетично реконструйованих мов. Зокрема, сформульована Л. Єльмслевом гіпотеза, згідно з якою протоіндоєвропейська мова мала відкритоскладово-моновокалічний характер, не знайшла підтримки в зареєстрованих мовах світу [259, р. 9]. Для індоєвропейської прамови дехто з учених припускає досить складну структуру звукових ланцюжків на відміну від ностратичної мови-основи, яка характеризувалася більш обмеженими можливостями комбінування приголосних звуків [211, с. 76]. З іншого боку висловлюється думка про складний та доволі давній праностратичний вокалізм і водночас послаблення фонологічної ролі голосних в індоєвропейській та афразійській прамовах, що можна пояснити впливом субстрату з простішою фонетичною типологією [143, с. 63].

Подібність в еволюції звукових систем демонструють праслов'янська й праугро-фінська [265, с. 8], романські та індо-арійські мови [211, с. 75] на противагу специфічній автономній фонетичній структурі германських мов, що також може віднайти задовільне пояснення не як суто структурно-типологічний збіг, а як наслідок дії субстрату.

Впливом спільного субстрату (типологічно й, можливо, генеалогічно відмінного від субстратів слов'янських і романських мов) учені часто пояснюють схожість пересувів приголосних у германських, хето-лувійських та вірменській мовах – традиція, яка бере початок ще від А. Мейє. Нагадаємо, що для перших двох груп доіндоєвропейський субстрат припускається, а для вірменської мови кавказький субстрат відомий достеменно.

У п. 1.4.1 зазначалося, що серйозним аргументом на користь наявності доіндоєвропейського субстрату у слов'янських мовах є фонетична типологія праслов'янської мови, системне функціонування якої простежується як в апелятивній лексиці, так і у власних назвах (особливо в гідро- та міфонімії) сучасних слов'янських мов. Зауважимо, що послідовну дію закону відкритого складу не реконструйовано для жодного іншого індоєвропейського діалекту, крім праслов'янського. Висунута Ю. Л. Мосенкісом гіпотеза виникнення праслов'янської мови внаслідок накладання індоєвропейських діалектів на трипільський мовний субстрат відкритоскладового типу [132] знаходить чергове підтвердження у віслодніпровській (середньонаддніпрянській) теорії прабатьківщини слов'ян, до якої останнім часом схиляється дедалі більше мовознавців [100, с. 112–113]. Варто відзначити, що деякі сучасні славісти також обережно припускають “неспорідненість” мови носіїв трипільської культури з індоєвропейськими мовами та її вирішальну роль у формуванні якісно нових системних фонетичних змін (утрата кінцевих приголосних, поява тенденції до відкритого складу), котрі стали визначальними для праслов'янської мови [там само, с. 155].

Окремого висвітлення потребує питання фонетичної типології української мови, яка з урахуванням новітніх даних може вважатися прямою спадкоємицею праслов'янської на споконвічній для слов'ян території. Відомо, що носії української мови підкреслюють насамперед її *милозвучність*, а носії інших європейських мов за рівнем милозвучності порівнюють її з італійською [145, с. 44; 174, с. 28; 188, с. 3].

Поняття милозвучності, що в академічних виданнях ототожнюється з евфонією, не має однозначного тлумачення і вживається щонайменше у двох термінологічних значеннях. По-перше, евфонію визначають як “добре, приємне, з погляду фонетичних і лексико-стилістичних норм певної мови, звучання окремих мовних елементів – звукосполучень, слів, словосполучень” [324, с. 127]. З іншого боку, милозвучність – це сукупність звукових засобів

“підсилення виразності мови художнього твору внаслідок досягнення гармонійного добору звуків у тексті. Цій меті служать звукові повтори різних видів, алітерації, асонанси, ритмічність мови, а також уникнення важких для вимови чи неприємних для слуху сполучень звуків у фразі” [там само, с. 127–128].

Без проведення спеціальних досліджень важко стверджувати, чи існує загальнолюдське розуміння милозвучності мови. Незважаючи на це, суспільно-історична практика засвідчує наявність такого критерію для деяких груп мов [188, с. 8].

Ми приєднуємося до думки Н. І. Тоцької про те, що “лише милозвучність, обґрунтована конкретними лінгвістичними чи акустичними параметрами, стає науковим поняттям” [там само, с. 4]. Серед параметрів, що забезпечують милозвучність української мови, дослідниця передусім називає *гнучкість*, „яка має різноманітні виявлення: виразна повнозвучна вимова голосних і приголосних у сильних і слабких позиціях, порівняно невелика кількість збігів кількох приголосних, плавна акцентно-ритмічна структура слова, наспівна мелодика тощо” [там само, с. 4–5].

В. А. Чабаненко зазначає, що головним чинником евфонічності української мови є *закон урівноваження кількості голосних і приголосних у потоці мовлення* [202, с. 99]. Посилаючись на дослідження В. Г. Ветвицького, Н. І. Тоцька наводить цікаві факти: на кожні 100 звуків у фінській мові припадає 51 голосний і 49 приголосних, в італійській – 48 голосних і 52 приголосні, російській – відповідно 42 і 58, німецькій – 36 і 64 [188, с. 5]. Водночас “привертає до себе увагу той факт, що серед європейських мов об’єктивно найбільш вокалічною є фінська (51 %), а не італійська (48 %), хоч враження музикальності справляє друга, а не перша” [там само, с. 8]. В українському народнопоетичному мовленні частка голосних може сягати 45–46 %. Крім того, вокалічність української мови посилюють сонорні приголосні, що разом з голосними складають 70 % звуків у мовленнєвому потоці. “Добре видно, що українське народнопоетичне

мовлення насичене голосними й справді близьке до італійського, мало перед ним поступаючись” [там само, с. 5].

Як слушно зауважує Н. І. Тоцька, крім урівноваження вокалізму з консонантизмом, варто звернути увагу на ще один винятково важливий та цікавий аспект милозвучності української мови, а саме “рівномірний розподіл вокальної енергії”, котрий “тісно пов’язаний з **неконцентрованим словесним наголосом**, що виявляється в помірно розподіленому (через 1-2 склади) посиленні й послабленні звуків” [там само, с. 3]. З цього погляду українська мова протиставляється російській, оскільки „ритмічна структура російського слова характеризується значним посиленням наголошеного складу порівняно з ненаголошеними”, що має наслідком помітну редукцію голосних, невластиву українській мові [там само, с. 7; пор. 146, с. 5]. Неконцентрований наголос, плавність мовлення зближує український мовленнєвий ритм із “ритмом музичним, пісенним і природно пояснює, чому українська мова сприймається як особливо музикальна. Більше того, цей факт веде нас до розуміння прихованого зв’язку між мовленням і музикою в широкому плані” [188, с. 7].

Не можна обійти увагою і явище **східнослов’янського повноголосся**, що полягає в наявності в кореневих морфемах східнослов’янських мов звукосполук *оро, оло, ере, еле* в тих випадках, де південно- й західнослов’янські мови мають відповідно *ра, ла, рѣ, лѣ* та *ро, ло, ре, ле*. Дослідники вважають східнослов’янське повноголосся не тільки давньою рисою слов’янських мов [213, с. 68], а й **глибинною, органічною властивістю** української мови [201, с. 133]. Зокрема, радянський русист Ф. П. Філін та датський лінгвіст Х. Г. Серенсен припускали доіндоевропейське походження явища східнослов’янського повноголосся [197, с. 27; 17, с. 98], а український мовознавець Г. П. Півторак відносить цей феномен до фонетичних процесів, які мали загальнослов’янський характер і початки яких сягають переважно ще праслов’янської доби [160, с. 91].

Останнім часом утверджується тенденція розглядати східнослов'янське повноголосся як **проміжний етап** між праслов'янською відкритоскладовістю й українською відкритоскладовою евфонією. Деякі сучасні дослідники [142] слушно зазначають, що “відсутність повноголосся не лише в західнослов'янських і південнослов'янських мовах, а й у праслов'янській (згідно з традиційними її реконструкціями, які, можливо, де в чому варті перегляду) та позаслов'янських індоєвропейських мовах (українське борода, але польське і праслов'янське, що споріднене з німецьким “борода”) свідчить про те, що й уже після розпаду праслов'янської мови продовжували діяти тенденції до рівномірного чергування у мовленнєвому звуковому ланцюжкові голосних і приголосних. Але тепер ці тенденції виявлялися по-новому, інакше (повноголосся), ніж раніше (закон відкритого складу). Пізніше новим вираженням того самого по суті явища стане українське милозвучне чергування звуків” [142, с. 13–14]. Одним із найпереконливіших аргументів на користь трипільської мовної підоснови тенденції до врівноваження голосних і приголосних є той факт, що в багатьох реконструйованих спільнослов'янських праформах субстратного походження ця рівновага забезпечується не редукованими, а голосними повної формації. На думку вищезгаданих учених, “це видається цілком природним: у трипільському субстраті, що впливав на праслов'янську мову, таких редукованих голосних, як [ъ] і [ь], очевидно, не було. Редукція голосних як така уявляється як тенденція, що суперечить повнозвучності вокалізму й свідчить про ослаблення “трипільського струменя” в розвитку фонетики” [там само, с. 22]. Певне ослаблення трипільського впливу засвідчує зменшення частки голосних в літературному мовленні порівняно з народнопоетичним (за результатами досліджень Н. І. Тоцької 42 % проти 45–46 %), що зумовлено різними іншомовними впливами [188, с. 5]. Поступове збільшення консонантної насиченості складів у звукових ланцюжках слов'янських та германських мов фіксують уже протягом кількох десятиліть [211, с. 87].

Незважаючи на сказане вище, в сучасній українській мові продовжує панувати виразна тенденція до переважання відкритих складів (за Ю. О. Карпенком 80 % від загальної кількості [82, с. 118]), яка має яскраві кореляції в романських мовах. Дослідження М. І. Лекомцевої дозволяють констатувати, що українська мова – єдина серед східнослов'янських, яка має не дві ядерні моделі складу (CV, CVC), а тільки одну (CV) [95, с. 191]. Останнє зауваження можна розглядати у безпосередньому зв'язку з тим фактом, що у праслов'янській мові виявлено явища, притаманні складовим мовам [66]. У другій половині ХХ століття вченими (Г. А. Ільїнський, Л. П. Якубинський, В. К. Журавльов) неодноразово висловлювалася гіпотеза про *складофонему як основну звукову одиницю спільнослов'янської мови* [96, с. 10].

Новітні експериментальні дослідження засвідчують, що “специфіка артикуляторної динаміки українського складотворення (в цілому при зіставленні з аналогічними складами російського мовлення) полягає в істотній перевазі вокалічної активності над консонантною, оскільки артикуляційна напруженість вокалічного типу започатковує процес складотворення, глибоко проникаючи у структуру приголосного...” [9, с. 115].

Більшість лінгвістів погоджується з тим, що ступінь вокалічності мови слід визначати за кількістю голосних у порівнянні з приголосними в потоці мовлення, а не в системі фонем. На наше тверде переконання, до уваги варто брати не лише кількісну, а й якісну характеристику вокалізму. З огляду на вищенаведені аргументи (значна частка голосних у мовленнєвому потоці, вагома роль сонорних у підсиленні вокалічності, тяжіння до відкритого складу, перевага вокалічної активності над консонантною в артикуляторній динаміці українського складотворення, милозвучне чергування голосних і приголосних, неконцентрований словесний наголос) вважаємо за необхідне переглянути місце української мови у фонетичній класифікації О. В. Ісаченка, де її віднесено до мов консонантичного типу [78].

Прихильники теорії субстратного походження української милозвучності вважають необов'язковою констатацію давності цього явища в межах історії власне української мови, “оскільки йдеться передусім про регенерацію певних вимовних звичок, властивих давньоземлеробському (трипільському – С. Б.) населенню, котре, як правило, не міняється (не зазнає масштабних переселень), навіть змінюючи свою мову [142, с. 18]. Ця ідея знаходить прибічників у мовознавчих колах. Так, М. А. Габинський зауважує, що “автохтонні за походженням елементи, побутуючи тривалий час у мовленні, що не фіксується пам'ятками, можуть остаточно перемогти в конкуренції та отримати права літературності й через багато сторіч після того, як сама мова, що дала їх, вийшла з ужитку” [39, с. 93]. Історії відомі приклади “відродження певної тенденції, передумови якої завжди існували у структурі мови – у сприятливих умовах” [211, с. 142]. Схожі думки було висловлено й іншими лінгвістами [14, с. 133–134; 222, с. 17].

Упродовж останніх років деякими вченими, зокрема Ю. Л. Мосенкісом, фактично постулюється генетичний зв'язок між відкритоскладовим характером полінезійських і японської мов з одного боку та доіндоєвропейським (егейським) субстратом Східного Середземномор'я, а отже й неолітичного Трипілля з іншого [134; 142, с. 19–20]. Учений пише про “виразний ланцюжок відкритоскладових мов: мова трипільської культури – егейський субстрат Балкан і Малої Азії – дошумерський субстрат Месопотамії – полінезійські (наявні за кілька тисячоліть до н. е. й в Індії) та японська мови”, наголошуючи на тому, що “особливу цінність мають спроби встановити безпосередні культурні паралелі давньої України й Полінезії ... й факт європеїдності полінезійців” [142, с. 20]. На нашу думку, дещо передчасно ставити питання про загальноєвразійський контекст явища милозвучності української мови, адже така постановка проблеми не відповідає рівневі сучасних знань про дивергентні й конвергентні процеси в історії не тільки мов, що належать до різних мовних сімей, але й етнічних спільнот, що кардинально відрізняються ментальними архетипами та

світоглядними орієнтирами. Розв'язання цієї проблеми потребує не одного спеціального комплексного дослідження. Крім того, як слушно відзначають класики компаративістики й сучасні дослідники, не можна ототожнювати поняття мови й раси (антропологічного типу), мови й культури, генетичної й структурно-типологічної спорідненості або спиратися на поодинокі культурні паралелі чи антропологічні дані [62, с. 10; 116, с. 107–108; 161, с. 94–95; 172, с. 279–280]. У з'ясуванні питання про вплив субстрату, а також характер процесів глото- та етногенезу пріоритет належить системним лінгвістичним даним.

Виходячи з вищесказаного, ми визнаємо не лише структурно-типологічну, а й генетичну спорідненість відкритоскладових характеристик мов носіїв культур *трипільсько-балкансько-егейського* регіону, підставою для чого є наявність спеціальних комплексних досліджень [132; 137].

2.2. Етимологізація доіндоєвропейської лексики й теорія кореневих детермінативів

Як ми вже встигли переконатися, етимологізація доіндоєвропейської лексики – проблема багатогранна і її об'єктивне розв'язання не уявляється можливим без урахування словотвірного аспекту прамовної реконструкції. Проаналізований нами фактичний матеріал указує на необхідність спеціального розгляду одного з найважливіших питань лінійного нарощування індоєвропейського слова, а саме питання детермінативації коренів (особливо на плавні *r* і *l*), що дає підстави для докорінного перегляду низки неіндоєвропейських етимологій, які було висунуто нашими попередниками, а відтак впливає на дальший перебіг дослідження.

Детермінативація як спосіб словотвору була успадкована різними групами індоєвропейських мов з праіндоєвропейської мови-основи, проте, як засвідчує аналіз етимологічних джерел, питома вага детермінативації в кожній з груп виявилася неоднаковою. У [ЛЭС] за терміном “детермінатив”

(від лат. *determino* “визначаю”), що його було введено в обіг Г. Курціусом, закріплено три загальноприйнятих термінологічних значення, з яких у контексті дериватології та історичної реконструкції нас цікавить друге: “[Розширювач, означувач (кореня)] – елемент неясного походження й неясного значення, що приєднується до нерозкладної частини слова (звичайно до кореня)” [ЛЭС, с. 131]. Відомо, що більшість детермінативів – це “одноеlementні консонантні розширювачі (формативи)”, які виконували у слові як словотвірну, так і словозмінну функції, але, на відміну від суфіксів, ніколи не брали участі в аблаутних чергуваннях [там само]. Уважають, що діяchronічно детермінатив і суфікс належать до різних хронологічних зрізів індоєвропейської прамови: детермінатив до більш раннього, а суфікс до більш пізнього зрізу, хоча, за образним висловом Е. А. Макаєва, “в окремих випадках детермінатив міг стати продуктом семантичного вивітрювання ...” або “кінцевим результатом ... спустошення суфікса, що функціонував як порожній елемент серед значущих елементів мови” [101, с. 162]. На думку сучасних дослідників, детермінатив можна визначити як спеціальний семантично незначущий консонантний елемент, котрий виконував дериваційну функцію [86, с. 32]. Уважають, що в коренях на плавні *r* і *l* в ролі детермінатива (тобто в ролі своєрідного фонетичного розширювача) міг виступати будь-який приголосний [там само].

Теорію корневих детермінативів уперше було розроблено П. Перссоном [275], продовжено західноєвропейським ученим В. Леманном [264], але особливого розвитку вона набула у працях Е. Бенвеніста, який постулював систему правил приєднання словотвірних афіксів (детермінативів і суфіксів) до індоєвропейських основ [13, с. 178–204]. Серед радянських мовознавців проблемі детермінативів присвятив увагу Е. А. Макаєв: у зв’язку зі згаданою проблематикою ученим ґрунтовно досліджено лексичний матеріал германських мов [101].

Окремого висвітлення потребують результати новітніх лінгвістичних досліджень білоруського мовознавця Р. М. Козлової у царині прамовної

реконструкції на широкому лексичному (як апелятивному, так і ономастичному) матеріалі слов'янських мов. У ґрунтовній монографії “Структура праслов'янського слова (Праслов'янське слово в генетичному гнізді)” (Гомель, 1997) вищезгадана дослідниця здійснює, на наш погляд, вдалу спробу розв'язати проблему структури праслов'янського слова на основі реконструкції етимологічного гнізда **(s)ker-* “гнути, згинати; кривити; крутити, вертїти” – тієї лексичної мікросистеми (напр. верхньолуж. *skropawu* “нерівний, шершавий”, польськ. *karb* “мітка, зарубка”, словен. *škrta* “виїмка, щербина”, польськ. діал. *króda* “купа снопів”, болг. діал. *крьс* “горб у людини”, верхньолуж. *króza* “складка; завиток”, рос. діал. *кирка* “кирпатий чоловік”, укр. *карга* “стара жінка”, польськ. *królic* “морщити, збирати в складки”, болг. *корем* “пузо, живіт”, рос. діал. *кырно* “стара німецька людина”, польськ. діал. *kurwa* “незасіяне місце посеред поля” тощо), в якій слово народжувалося й функціонувало. У центрі уваги – **детермінативація як найбільш давній тип деривації**. Проаналізований матеріал дозволяє авторці монографії стверджувати наступне: **“в ранній праслов'янській мові корені на плавні r, l розширювалися не просто тим чи іншим консонантом, а всі одиниці консонантної системи одночасно брали участь у розширенні одного й того ж кореня**. Не брали участі в процесах деривації лише ті приголосні, на які закінчувалися корені (в даному випадку r і l)” [86, с. 35–36]. Далі зазначається, що “детермінативація як спосіб словотворення притаманна всім апофонічним ступеням, котрі виявляються в парадигмі досліджуваного кореня ... Указана послідовність у приєднанні детермінативів як словотвірних засобів до коренів на плавні r, l, наскільки відомо, не простежується на матеріалі інших індоєвропейських мов. Це може означати, що детермінативація як спосіб словотвору не просто була успадкована праслов'янською мовою, а у праслов'янській мові продовжила своє життя, активізувавшись настільки, що охопила всю консонантну систему, породивши велику кількість нових дериваційних основ. Кожна з них, як показує наш матеріал, була наділена потужною дериваційною

активністю. У цьому унікальність праслов'янського матеріалу” [там само, с. 36]. Таким чином, за результатами дослідження виявлено систему детермінативів, яка фактично дорівнює консонантній системі прамови; пояснено причини заміни детермінативів новим типом словотвірних афіксів – суфіксами; детермінативи схарактеризовано з погляду їхньої фонетичної структури, семантики, хронології, функцій, що засвідчує унікальність структурної будови та дериваційних можливостей сучасних слов'янських мов і, на нашу думку, має бути обов'язково враховано в порівняльно-історичних та зіставно-типологічних студіях.

Варто зазначити, що для і.-є. **(s)ker-* традиційно реконструюють не лише значення “гнути, згинати, кривити, крутити, вертїти”, а й “різати, дряпати; ділити”, де цілком очевидною є семантика активної, цілком імовірно, первісно ритуальної дії, яка зародилася ще в сиву давнину в надрах сакрально-магічних практик, нав'язаних міфологічним світоглядом давніх індоєвропейців. Відомо, що відправлення язичницьких культів дуже часто супроводжувалося активною жестикуляцією, ритуальними танцями, зв'язуванням тварин перед принесенням їх у жертву тощо [102, с. 23–24]. Як слушно зауважує М. М. Маковський, “можна припускати, що саме у зв'язку з тим, що основу язичницького культу складав **рух** ..., базисними поняттями, які згодом лягли в основу великої кількості індоєвропейських слів (як конкретних, так і абстрактних), були “гнути” й “різати” [там само, с. 24]. Сказане вище значною мірою пояснює високу продуктивність детермінативації саме після проаналізованих коренів на плавні *r, l*.

Вагомі підстави переконалися у потужній пояснювальній силі теорії детермінативів дають новітні дослідження в галузі ономастики, які дозволяють підійти впритул до розв'язання проблеми мовної та етнічної належності найдавніших індоєвропейських етнонімів, яку до цього часу намагалися вирішити переважно без урахування багатого слов'янського матеріалу. Передусім маємо на увазі одну з останніх розвідок Р. М. Козлової [87, с. 80–100], в якій дослідниця здійснює докорінний перегляд традиційної

етимології антропоніма *Дурь* на основі реконструкції праслов'янської лексичної мікросистеми **Dьrd-*. Варто зазначити, що запропоновані Р. М. Козловою напрямок і методику етимологізації праслов'янської лексики підтримують сучасні ономасти України, зокрема В. П. Шульгач [217, с. 5].

Водночас вважаємо за необхідне застерегти дослідників, котрі працюють у галузі прамовної реконструкції, від надмірного захоплення пошуками кореневих детермінативів в різних групах індоєвропейських мов. Нині є вагомі підстави постулювати значну продуктивність детермінативації лише стосовно вищерозглянутого типу коренів на плавні *r* і *l*, що переконливо підтверджується слов'янським матеріалом (система детермінативів, як було показано вище, фактично дорівнює консонантній системі праслов'янської мови) й частково матеріалом германських мов (зокрема, згідно зі спеціальним дослідженням Я. де Фріса у давньоісландській мові до коренів на плавні могли приєднуватися 10 фонетичних розширювачів, 8 з яких мали консонантну, а 2 – вокалічну природу [101, с. 189]).

Цілком справедливою видається гостра критика Е. А. Макаєва на адресу т. зв. методу вівісекції Ф. Шпехта, що його використовував останній у гонитві за детермінативами і результатом застосування якого ставало необґрунтоване вичленовування одноелементних лексем [там само, с. 183]. Основною вадою такого підходу є “однолінійний, статичний розгляд детермінативів в усіх індоєвропейських мовах, беззастережне прийняття їх хронологічної всюдисущості, нерозмежування хронологічного статусу різних детермінативів, змішування спільноіндоєвропейського рівня й рівня окремих індоєвропейських мов, через що ті ж детермінативи й з тією ж функцією приймаються і для протоіндоєвропейського стану, і для давніх і сучасних індоєвропейських мов та їхніх діалектів” [там само].

Варто пам'ятати, що “загальна теорія детермінативів має виходити з того, що в окремих ареалах індоєвропейської мовної спільності з плином

часу відбувалися вельми суттєві перетворення, котрі стосувалися всієї структури слова, результатом чого стали ... процеси переінтеграції компонентів словесної структури іменних і дієслівних основ, в тому числі кореня й детермінативів” [там само, с. 182].

У дослідженні фонетичних розширювачів необхідно враховувати умови, в яких відбувалося або може відбутися їх виокремлення. За Е. А. Макаєвим сегментація лексем на корені й детермінативи можлива лише в тих випадках, коли:

- 1) реально представлено твірну й похідну основи;
- 2) спостерігається варіативність кінцевих елементів похідної основи за наявності твірної;
- 3) виявляються досить тісні семантичні зв'язки між твірною й похідною основою, що містить детермінатив;
- 4) етимологічний аналіз (або етимологічна сегментація) лексеми відбувається за суворого дотримання хронологічного зрізу, на якому перебуває дана лексема [там само, с. 195].

З огляду на відносну надійність переважної більшості праїндоевропейських і праслов'янських реконструкцій, а також достатню обґрунтованість перегляду деяких праформ, що супроводжувалася залученням широкого лексичного (як апелятивного, так і ономастичного) матеріалу, можна вважати, що вищеперелічені критерії правомірності сегментації лексем були дотримані у проаналізованому нами спеціальному дослідженні Р. М. Козлової (за винятком низки семантичних переходів, послідовність і напрямок яких залишаються дискусійними). Сказане вище робить необов'язковим наведення регулярних цільнолексемних відповідників по різних групах індоевропейських мов для констатації індоевропейського походження слів, корені яких були розширені шляхом детермінативації, проте не виключає альтернативних (в тому числі неїндоевропейських) етимологій у тих випадках, коли йдеться про лексичні одиниці, сегментація яких не передбачає виявлення коренів на плавні *r* і *l*.

За умови врахування результатів індоєвропейських студій у галузі детермінативації [86; 87], а також фундаментальних досліджень системи архаїчних префіксальних (в т. ч. експресивних) та суфіксальних словотвірних моделей у складі праслов'янського антропонімного фонду [217] вважаємо за можливе віддати перевагу індоєвропейським етимологіям 52-х зі 177-ми виявлених нами за [ЭССЯ] праслов'янських лексем, що не мають надійних відповідників за межами слов'янських мов, а саме:

**Božurь* (пд.) “дикий мак, тюльпан, півонія” (II, с. 228) – очевидно, суфіксальне утворення, пов'язане з псл. **bogь* “бог; господь”. Аргументи на користь цього припущення див. [ЕСУМ 1, с. 281]. Не виключеним, на нашу думку, є зв'язок з етимологічним гніздом, об'єднаним навколо псл. **bagti* “горіти” або **gěрь* “жар” через яскраве (червоно-багряне, жовтогаряче) забарвлення квітки. В останньому випадку **božurь* слід трактувати як похідне утворення з підсилювальним префіксом-часткою **bo-*, який, на думку деяких сучасних дослідників, можна кваліфікувати як реальність для праслов'янського хронологічного зрізу [217, с. 17]. Про розмаїття вокалічних рефлексій у коренях на плавні див. [86, с. 22, 67].

Korza?* (сх.) “сойка; іволга” (XI, с. 131) – ймовірно, континуант іє. **ker-* (kor-*) “різати; рубити” з *z*-детермінативом. Відомо, що сойки іноді руйнують (роздирають, плюндрують) гнізда дрібних птахів [БРЭС, с. 1462], що значною мірою пояснює семантичну мотивацію назви цього птаха.

**Kьrl'ь* (пд.) “кліщ; гедзь” (XIII, с. 219) – ймовірно, континуант іє. **ker-* “різати; рубити” з *l*-детермінативом і первинним значенням “той, що ріже (проколює, жалить, кусає)”.

**Koložьna?* (сх.) “отвір у вулику” (X, с. 150) – очевидно, суфіксальне утворення, що етимологічно виводиться з псл. **kolti* “колоти” або іє. **kuel-* “обертатися”.

Morvo?* (сх.) “болото” (XIX, с. 245) – ймовірно, континуант іє. **mer-* (mor-*) “помирати, гинути” з *l*-детермінативом і первинним значенням “місце, де можна загинути (пропасти), потрапивши в трясовину”.

* *Xlamъ* (сх.) “рам’я, ганчір’я” (VIII, с. 23) – швидше за все, експресивне утворення з ініціальним сполученням *xl-*.

* *Komyľža* (пд.) “молоко з-під корови, сиродій” (X, с. 181) – очевидно, префіксальне утворення від псл. **melko* (**molko*) “молоко” з префіксом **ko-*.

**Oboň?* (зх.) “посудина для рідин” (XXVIII, с. 129) – очевидно, префіксальне утворення, споріднене з укр. *боня* “глибоке місце в річці; калюжа, ковбаня” з префіксом *o-*.

**Xalizъ?* (сх.) “підлабузник” (VIII, с. 14) – швидше за все, експресивне утворення з префіксом *xa-* та коренем *-lizъ-*, що його знаходимо в дієсловах *підлизуватися*, *лизати* тощо.

**Boraviti?* (пд.) “робити, виконувати” (II, с. 195) – очевидно, пов’язане з псл. **borti* “бороти” від іє. **bher(a)-* “різати, колоти, бити” з поступовим розширенням семантики до позначення різних видів активної дії.

**Myriti* (сх.) “крутитися у вирі” (XXI, с. 42) – можливе звуконаслідувальне або звукоцимволічне утворення.

**Xalěpa* (сх.) “халепа” (VIII, с. 14) – швидше за все, експресивне утворення з ініціальним сполученням *xa-*.

**Lerexa* (сх.) “перепічка, корж” (XIV, с. 117) – найімовірніше суфіксальне утворення від псл. **lěpiti* “ліпити” < **lьpěti* “липнути”.

**Loxъ* (сх.) “дурень” (XV, с. 255) – швидше за все, експресивне утворення.

**Їитъ* (пд., зх.) “кущ; верхівка” (IV, с. 133) – очевидно, звукоцимволічне утворення, пов’язане з укр. *чуб* на рівні елементарної спорідненості.

**Gręźь* “бруд, багнюка” (VII, с. 125) – віддієслівний іменник від псл. **gręźno, ti* “грязнути”.

**Vrъščьl’anъ* “плющ; бересклет” (III, с. 59) – швидше за все, суфіксальне або навіть складне утворення, на формування якого, як слушно зазначають автори ЕСУМ, вплинули такі слова, як *береза*, *верес*, *клен* [ЕСУМ 1, с. 173].

**Ещѣту* “ячмінь” (VI, с. 63) – швидше за все, суфіксальне утворення, пов’язане з іє. *ak-* “гострий”, що підтверджується паралельним семантичним розвитком в інших групах індоєвропейських мов (пор., напр., англ. *barley* “ячмінь” від іє. **bhar-* “колоти” [161, с. 164–165]).

**Kopriva* “кропива” (XI, с. 25) – очевидно, суфіксальне утворення від псл. **koprъ* “кріп; аніс”. В основу номінації було покладено здатність кропиви, подібно до анісу, видавати сильний запах, коли рослину обдавали гарячою водою перед тим, як спожити в їжу або віддати на корм худобі.

**Krakъль* “дрюк, гак, сук” (XII, с. 92) – праслов’янський дериват від іє. **(s)ker-* “гнути, згинати” з *k-*детермінативом і суфіксом *-l-*.

**Gnida* “гнида” (VI, с. 173) – швидше за все, суфіксальне утворення від псл. **gniti* “гни(с)ти”.

**Košutъ* (пд., зх.) “сарна, лань” (XI, с. 193) – очевидно, префіксальне утворення, пов’язане з укр. *шутий* “безрогий”. Детальніше див. [ЕСУМ 3, с. 70].

**Синь* “свиня” (IV, с. 133) – експресивна формація.

**Obtulъ?* (сх., зх.) “назва риби” (XXVIII, с. 89) – очевидно, префіксальне утворення від псл. **tulъ* “(на)мул” з первинним значенням “риба, що ховається ближче до дна, в намулі”. Пор. споріднені назви річкових риб в українській мові: *мулак* “кефаль, лобан”, *муловик* “срібний карась”, *намулянки* “зовсім малі рибки” тощо.

**Xribъ* “1) пагорб; 2) спина” (VIII, с. 96) – може бути вторинною експресивною формацією від псл. **gъrbъ* “горб; спина”.

**Kaverъ* (зх., сх.) “трясовина” (IX, с. 165) – очевидно, префіксальне утворення від псл. **virъ* “вир” з приіменним префіксом **ka-*.

Valъka* “балка; степовий яр; долина; русло висохлої річки” (I, с. 149) – найбільш вірогідний зв’язок з псл. **bolto* “болото” від іє. **bhol-* (bhel-*) “білий” з *k-*детермінативом. Відомо, що серед давніх слов’ян поширеним було сприйняття болота як білого (блискучого) місця на фоні темного лісу.

**Glota* (пд., сх.) “1) сміття; 2) бур’ян; 3) натовп” (VI, с. 138) – очевидно, суфіксальне утворення, пов’язане з псл. **golъ* “голий”.

**Xomorъ* “сміття” (VIII, с. 69) – швидше за все, експресивне утворення з префіксом *хо-*.

**Kleveta* “наклеп; плітки” (X, с. 14) – очевидно, суфіксальне утворення, пов’язане з псл. **klъvati* “клювати, дзьобати, довбати”.

**Klipa* „палиця, поршень, клин” (X, с. 47) – очевидно, суфіксальне утворення, пов’язане з псл. **klinъ* “клин, кілок” від **kolti* “колоти”.

**Korvajъ* (пд., сх.) “коровай” (XI, с. 112) – мабуть, похідне утворення з суфіксом *-aj*, що на слов’янському ґрунті був приєднаний до псл. **korva* “корова” з *v*-розширювачем індоєвропейської основи *(*s*)*ker-* “гнути, згинати” (первісне значення, в такому разі, мало б бути “рогата тварина”). Обґрунтування семантичного аспекту етимології з урахуванням етнографічних даних див. [ЕСУМ 3, с. 35].

**Kъrta* I, II “1) корм; 2) корма; задня частина судна” (XIII, с. 220–222) – праслов’янський дериват від іє. *(*s*)*ker-* “гнути, згинати” з *m*-детермінативом.

**Vъrkъ* “1) вус; 2) перо; 3) плече” (III, с. 128) – ймовірно, праслов’янський континуант іє. **bhar-* “колоти, різати; бути гострим, рубити” з *k*-детермінативом і первинним значенням “той, що прорізується (проколює шкіру, є тонким і гострим)”.

Korčunъ* “1) велика нога; 2) піст перед Різдвом” (XI, с. 56) – очевидно, суфіксальне утворення, пов’язане з псл. **kъrk-* (kъrč-*), що об’єднуються навколо іє. *(*s*)*ker-* “гнути, згинати” з *k*-детермінативом.

**Krl’uščъ* (пд., сх.) “луска; шкаралупа” (XIII, с. 219) – швидше за все, суфіксальне утворення з *l*-детермінативом, пов’язане з псл. **kora* “тверда оболонка; шкаралупа; шкірка” < іє. *(*s*)*ker-* “різати, рубати, відтинати, відділяти”. Очевидно, **kora* спочатку означало “те, що відтинається (відділяється)”. Не виключаємо можливості контамінації на праслов’янському ґрунті сучасних лексем *кора* й *луциту*.

**Xolpъ* “селянин, холоп, чоловік” (VIII, с. 62) – дуже вірогідний зв’язок з основою **xol-* (детальніше див. нижче), поширеної *p*-детермінативом.

**Naxalъ* (сх., пд.) “нахаба” (XXII, с. 78) – очевидно, префіксальне утворення з префіксом **na-* від, швидше за все, експресивної основи, яку знаходимо в укр. *шаліти*, рос. *холуй*, *холить* тощо.

**Marъnъ(jъ)* “марний” (XVII, с. 219) – найімовірніше пов’язане з праслов’янською основою **mar-* “псувати, знищувати, плюндрувати, марнувати”, що зазнала поширення за допомогою *n*-детермінатива. Не виключаємо зв’язку з *мара*.

**Klosati* “кусати, жалити, буцати” (X, с. 72) – можливий зв’язок з посл. **klъvati* “клювати, дзьобати, довбати” з відмінним детермінативом або звуконаслідувальне походження.

**Krasti (se)* “красти (ся)” (XII, с. 102) – найімовірніше пов’язане з іє. **krā(u)-* “громадити, скупчувати” (детальніше див. [ЕСУМ 3, с. 78]).

Bolgo* “благо” (II, с. 173) – дуже вірогідний зв’язок з широко представленою індоєвропейською основою **bhel-* (bhol-*) “білий; світлий”, що була поширена *g*-детермінативом.

**Nevěnъ* (пд., сх.) “нагідки” (XXV, с. 67); **obdolěnъ* “різновид рослини” (XXVI, с. 160); **obdrъ* “1) лава; ліжка; поховальні ноші” (XXVI, с. 165); **obplěnъ* “частина (деталь) возу” (XXVIII, с. 221); **obpoka* “черепиця, цегла, вапняк” (XXIX, с. 9); **obъža* (зх., сх.) “віжки, мотузка” (XXXI, с. 170); **obzojъ* II (зх., сх.) “нерівний край дошки” (XXXI, с. 205); **obzoja* (пд. сх.) “1) нав’язлива людина; 2) щось величезне” (XXXI, с. 203) – похідні утворення з заперечною часткою **ne-* та префіксом **ob-* від індоєвропейських основ, етимологія яких потребує подальшого уточнення в окремих студіях.

**Їьrtъ* “чорт, біс” (IV, с. 164); **grěxъ* “гріх” (VII, с. 114) – обидві лексеми, швидше за все, є континуантами індоєвропейської основи *(*s*)*ker-* “гнути, згинати”, що на праслов’янському ґрунті зазнала поширення за допомогою різних детермінативів (відповідно *-t-* і *-x-*) та в якій повністю було реалізовано семантику кривизни й неправильності сутності або форми.

Остаточна констатація індоєвропейської етимології більшості з вищеперелічених слів може вважатися правомірною лише після здійснення спеціальних етимологічних розвідок із залученням широкого лексичного (як апеллятивного, так і ономастичного) матеріалу слов'янських мов.

Наостанку зазначимо, що пояснювальна сила теорії детермінативів не поширюється на лексеми, що у праслов'янській мові на фоні більшості слів з редукованими голосними яскраво вирізнялися своїми евфонічними характеристиками, а саме рівномірним чергуванням приголосних і голосних повного творення з елементами сингармонізму (напр. **lada* “дівчина”, **kobyła* “кобила”, **mogyla* “могила”, **motyka* “мотика”, **kukymora* “мара, потвора”, **matoga* “страховисько; привид”, **norava* “назва рослини”, **Loka* “топонім у Хорватії”, **menina* “сережка; перстень” та ін.). Походження цих лексем, на наше тверде переконання, найдоцільніше розглядати в контексті теорії доіндоєвропейського субстрату.

2.3. Лінгвістична типологія давніх субстратів слов'янських, германських та романських мов

Упадає у вічі той факт, що в лексиці остаточно не з'ясованої етимології винесених у заголовок груп мов, яка увійшла до “Словника апеллятивної лексики невідомого походження” [САЛНП], виразно простежується неоднорідна лінгвістична (зокрема, фонетична) типологія. Типологічні особливості (тематична належність, а також фонетичні та словотвірні характеристики) виявлених автором неетимологізованих лексичних одиниць є предметом аналізу в наступних пунктах дисертації.

2.3.1. Тематичні групи гіпотетично субстратних лексем. Опрацювання нами академічного “Етимологічного словника слов'янських мов” за редакцією О. М. Трубачова [ЭССЯ] дало змогу виявити близько 400 неетимологізованих (невідомого або сумнівного походження)

лексем, що можуть служити джерелом вивчення доіндоєвропейського субстрату.

Словник містить 177 лексичних одиниць, що не мають надійних індоєвропейських відповідників за межами слов'янських мов і водночас не можуть однозначно розглядатися як пізні праслов'янські інновації. Вилучивши з цього числа вірогідні префіксальні утворення (часто з експресивними преформантами, напр. **xalizь* “підлабузник”), а також імовірні похідні з детермінативами після плавних *r* і *l* (напр. **morvo* “болото”), отримаємо близько 125 лексем, які умовно можна поділити на такі основні тематичні групи (в дужках указано кількість слів):

- 1) рослинний світ (22): **xabь* (зх.) “гілка”, **norava* (пд.) “назва рослини”;
- 2) тваринний світ (16): **botьjanь*, *botěнь* (зх., сх.) “чорногуз, лелека”, **lisa* “лисиця”;
- 3) навколишнє середовище, предмети і явища природи (16): **bara* (пд., зх.) “калюжа; болото”, **morava II* (пд., зх.) “лука”;
- 4) суспільне життя, побут (30): **kaša* “каша”, **koběla?* (зх., сх.) “торба, кошик”;
- 5) частини тіла, рештки, хвороби та виділення живого організму (14): **bokь* “бік”, **kopyto* “копито”;
- 6) назви осіб (4): **koběta?* (зх.) “жінка”; **lada* “дівчина”;
- 7) дієслова на позначення активної дії (7): **kaditi* “кадити”, **kopati (se)* “купати(ся)” ;
- 8) якісні прикметники (7): **bajьnь(jь)* (пд., зх.) “чарівний, таємничий; легендарний”, **gnědь(jь)* “гнідий”;
- 9) лексеми, пов'язані з міфологічним (релігійним) світоглядом (7): **kudo* (сх., пд.) “чари, чаклунство”, **matoga* (пд., зх.) “страховисько; привид”.

Лексика, представлена у вищенаведених семантичних групах, відзначається значним ступенем автохтонності (особливо це стосується перших трьох тематичних груп). Як уже зазначалося, архаїчний характер

назв, пов'язаних з позначенням рельєфу місцевості, а також реалій флори і фауни, неодноразово підкреслювали дослідники [31, с. 38; 183, с. 44, 50], що на тлі відсутності індоєвропейських праформ дає підстави розглядати таку лексику в контексті теорії доіндоєвропейського субстрату.

Окрім вищезгаданих груп праслов'янської лексики, з погляду теорії субстрату можна етимологізувати низку сепаратних слов'янсько-неслов'янських (слов'яно-балтійських, слов'яно-германських, слов'яно-грецьких тощо; повний перелік див. у [САЛНП, с. 19–22, 24–26]) ізоглос, а також лексичні паралелі з кельтським компонентом [там само, с. 22–24], оскільки щодо походження багатьох з них у мовознавстві вже висловлювалася неіндоєвропейська точка зору. Цінним для субстратологічних розвідок є лексичний матеріал, який потрапив до рубрики “Мандрівні слова, запозичення з невідомого (пра)джерела або лексеми, шлях міграції яких залишається дискусійним” [там само, с. 26–28]. Тут розміщено переважно етимологічно “важкі” лексичні одиниці, включаючи праслов'янські **bara* “болото, калюжа” [там само, с. 26] і **makъ* „мак” [там само, с. 28], які не етимологізуються на індоєвропейському ґрунті (цей факт визнають самі автори [ЕССЯ] на чолі з російським мовознавцем О. М. Трубачовим, тобто навіть ті лінгвісти, яких аж ніяк не можна зарахувати до прибічників теорії наявності доіндоєвропейського субстрату, принаймні, у слов'янських мовах – С. Б.), а отже можуть розглядатися як мовні релікти, котрі лишилися у спадок від доісторичного (тубільного, автохтонного) населення Європи.

Найбільш ґрунтовні етимологічні дослідження лексичного складу сучасної польської мови здійснено польськими славістами А. Брюкнером та Ф. Славським.

“Етимологічний словник польської мови” А. Брюкнера [340] є одним з небагатьох повністю завершених етимологічних словників в академічній полоністиці і, незважаючи на низку, на наш погляд, справедливих критичних зауважень, висловлених Ф. Славським, В. Дорошевським, Е. Кліхом та

З. Клеменсевичем [351], залишається одним із кращих етимологічних словників окремо взятої слов'янської мови.

У [340] розглянуто походження більш ніж 20 000 слів. Опрацювання словника дало змогу виявити близько 750 неетимологізованих (невідомого або сумнівного походження) лексем. Значну частину складає елементарна (споконвічна) лексика, яка представлена першими трьома семантичними групами, що не виходять за межі слов'яно-балто-германської прамовної єдності, постульованої багатьма дослідниками [152]. До тематичної групи “Рослинний світ” віднесено 105 лексем, “Тваринний світ” – 160, “Навколишнє середовище” – 35, які разом складають 40 % від загальної кількості неетимологізованих слів, які можуть бути об'єктом подальшого розгляду на предмет виявлення доіндоєвропейського субстрату.

Зауважимо, що не всі 750 лексем варто розглядати з точки зору можливої належності до доіндоєвропейських субстратних елементів, оскільки серед них багато культурних термінів, звукосимволічних утворень або пізніх запозичень, які не сягають праслов'янської доби і з цієї причини не увійшли до опублікованого нами списку. Крім того, сумніви щодо індоіранського походження та шляхів міграції деяких лексем (напр. *Bóg* “Бог”) вважаються в сучасній науці подоланими.

У цілому А. Брюкнер підтримує ідею існування в сучасних слов'янських мовах слідів доіндоєвропейського субстрату. Про це свідчить коментар в одній з цінних словникових статей *Budlo* (“Худоба”), де вчений припускає доіндоєвропейське, або, за його власною термінологією, “передарійське” походження для назв *вола, цана, барана, Вісли* тощо [340, s. 53].

Набагато обережніше до цього питання підійшов проф. Ф. Славський, розкритикувавши значну частину етимологій А. Брюкнера, а також піддавши сумніву переконливість аргументів В. Махека, С. Младенова та К. Оштіра, котрі, як відомо, теж підтримували ідею доіндоєвропейського субстрату.

Варто відзначити, що п'ятитомний “Етимологічний словник польської мови” Ф. Славського [351] є, без сумніву, цінною, але, на жаль, незавершеною працею, яка виходила в світ численними випусками протягом трьох десятиліть (1952–1982 рр.). Позитивним у словнику є систематичне посилення його укладача на першоджерела, широке висвітлення розмаїття діалектних форм сучасної польської мови, а також доведення історії постання слова до індоєвропейських коренів, де це було можливо й науково обґрунтовано. Такий підхід допоміг звузити коло пошуку доіндоєвропейських субстратних лексем.

У [351] нами було додатково виявлено близько 150 різної тематичної та частиномовної належності слів без чітких індоєвропейських відповідників. Найбільшою за обсягом є тематична група “Побут” (25 слів). Досить широко подано слова на позначення активної дії, різних якостей (станів), а також іменники з емоційно-оцінним значенням.

Попередній аналіз виявленої лексики, яка відзначається неоднорідністю фонетичних характеристик (див. [САЛНП, с. 33–35, 50]) дає підстави припускати *гетерогенність* доіндоєвропейських субстратів сучасної польської мови, а саме походження успадкованих лексичних одиниць без етимології з мов різного фонетичного типу, що потребує наукового обґрунтування і стане предметом подальших етимологічних досліджень.

Зі свого боку ще раз підкреслимо: ми далекі від тієї думки, що всі слова, які включено до реєстру САЛНП, мають неіндоєвропейське походження, проте вважаємо штучне притягнення праформ без наведення надійних відповідників хоча б по двох-трьох групах індоєвропейських мов, як це часто траплялося в дотеперішніх студіях, методологічно некоректною практикою, а самі етимології дискусійними. Тільки зважене ставлення до здобутків сучасної індоєвропейстики в царині прамовної реконструкції (йдеться, зокрема, про врахування продуктивності детермінації у праслов'янській мові, що було розглянуто вище в п. 2.2) дозволить

обґрунтовано звузити коло пошуку субстратних лексем і глибше проаналізувати їх походження, а також простежити шляхи міграції та причини відкладення в субстратному шарі тієї чи іншої індоєвропейської мови або групи мов.

Найбільш ґрунтовні етимологічні дослідження лексичного складу германських (англійської та німецької) мов здійснювалися Е. Кляйном, Ф. Клюге, Р. Барнхартом та ін. (див.: [337; 345; Kluge]). Вагомий внесок у справу етимологізації англійської лексики зроблено колективом лінгвістів під керівництвом К. Оніонза (див.: [ODEE]).

Опрацювання нами академічного “Оксфордського етимологічного словника англійської мови” за редакцією К. Оніонза дало змогу виявити близько 2 000 неетимологізованих (невідомого або сумнівного походження) лексем, серед яких чимало культурних термінів, звукосимволічних утворень, жаргонізмів із пізньою писемною фіксацією, а також запозичень із мов американських індіанців, що не можуть служити джерелом вивчення доіндоєвропейського субстрату.

Словник містить майже 600 лексичних одиниць, що не мають надійних індоєвропейських відповідників за межами германських мов. Вилучивши з цього числа звукосимволічні утворення та жаргонізми, отримаємо 350 лексем, які умовно можна поділити на такі основні тематичні групи (в дужках указано кількість слів):

- 1) рослинний світ (28): *dill* “кріп”, *heather* “верес”;
- 2) тваринний світ (52): *dog* “собака”, *horse* “кінь”;
- 3) навколишнє середовище, предмети і явища природи (30):
beach “пляж; галька на узбережжі”, *brine* “морська піна”;
- 4) суспільне життя, побут (93): *bed* “ліжка”, *tow* “стіг або скирта сіна”;
- 5) частини тіла, рештки, хвороби та виділення живого організму (27):
back “спина; зад”, *nape* “потилиця”;
- 6) дієслова на позначення активної дії (65): *drink* “пити”, *run* “бігти”;
- 7) якісні прикметники (30): *hot* “гарячий”, *slender* “стрункий”.

Лексика, представлена у вищенаведених семантичних групах (325 слів) охоплює понад 90 % 350-слівного списку, складеного за [ODEE], і відзначається значним ступенем автохтонності (особливо це стосується перших трьох тематичних груп). Відсутність індоєвропейських праформ (для 158 лексем (45 %) реконструйовано лише спільногерманські праформи) дає підстави розглядати таку лексику в контексті теорії доіндоєвропейського субстрату.

Після виходу в світ етимологічного словника за редакцією К. Онїонза лексика невідомого походження не піддавалася системному аналізу в західних академічних виданнях (якщо не рахувати численних, але часом тенденційних статей у часопису *The Journal of Indo-European Studies*), про що свідчить майже цілковита відсутність оригінальних тлумачень у “Короткому етимологічному словнику англійської мови” за редакцією Т. Хоуда (див.: [341]). Поодинокі спроби незалежного аналізу походження етимологічно “важких” лексем знаходимо у студіях Е. Кляйна й Р. Барнхарта (див.: [337; 345]), проте, хай як не прикро це констатувати, всі вищезгадані автори припускаються спільної помилки, коли стикаються зі звукосимволічними утвореннями (ідеофонами) типу *bob* “жмуток”, *dodge* “ухилитися”, *jink* “швидкий поворот” тощо: вчені не розглядають їх як особливу категорію лексики, що функціонує за власними універсальними законами, а намагаються трактувати ідеофони як звичайні слова, то визнаючи свою безпорадність у реконструкції праформ, то застосовуючи до них звукові закони та всю процедуру порівняльно-історичної етимологізації, хоча ідеофони цього не потребують і в такий спосіб не пояснюються. Універсальність звукосимволізму було переконливо доведено спеціальними дослідженнями та підтверджено думкою впливових компаративістів [1, с. 17–19; 36; 94].

Аналіз “Етимологічного словника німецької мови” Ф. Клюге [Kluge] дозволяє повернутися до висловленого в попередньому абзаці зауваження про недостатнє врахування авторами лексикографічних джерел

звукосимволічної природи багатьох утворень на зразок *Fusel* “неякісна горілка; мура; буза”, *Mief* “сморід” тощо.

У вищезгаданому словнику виявлено понад 500 лексичних одиниць нез’ясованого походження, причому майже 240 з них не мають надійних індоєвропейських відповідників за межами германських мов. Вилучивши з цього числа безперечні звукосимволічні утворення та жаргонізми, отримаємо близько 200 лексем, які умовно можна поділити на такі основні тематичні групи (в дужках указано кількість слів):

- 1) рослинний світ (16): *Beere* “ягода”, *Traube* “виноград”;
- 2) тваринний світ (21): *Aal* “вугор”, *Dachs* “борсук”;
- 3) навколишнє середовище, предмети і явища природи (22): *Esch* “поле, нива”, *Kees* “льодовик”, *Regen* “дощ”, *See* “море”;
- 4) суспільне життя, побут (48): *Boot* “човен”, *Ruß* “сажа; кіптява; попіл”;
- 5) частини тіла, рештки, хвороби та виділення живого організму (12): *Bein* “нога”, *Drüse* “1) хвороба коней; 2) залоза”;
- 6) назви осіб (15): *Bursche* “хлопець”, *Gör(e)* “дівчина”;
- 7) назви міфічних істот (6): *Schrat* “лісовий дух; лісовик”, *Zwerg* “гном, карлик”;
- 8) іменники з абстрактним значенням (10): *Glück* “щастя; талан”, *Traum* “1) сон; 2) мрія”;
- 9) якісні прикметники (17): *böse* “злий, лихий”, *schlau* “хитрий”;
- 10) дієслова на позначення активної дії (25): *fassen* “хапати”, *zaueu* “робити”.

Як і у випадку з [ЭССЯ; 340; 351; ODEE], лексика, представлена у вищенаведених семантичних групах, відзначається значним ступенем автохтонності (особливо це стосується перших трьох тематичних груп). Заслугою авторів [Kluge] є чітко розроблена процедура синхронізації праформ: для 85 лексичних одиниць (що складають понад 40 % з 200-слівного списку) реконструйовано спільногерманські, пражідногерманські

або донімецькі праформи, що значно полегшує розгляд такої лексики в контексті теорії доіндоєвропейського субстрату.

Уявлення про мовний світ доісторичної Європи було б неповним без залучення матеріалу класичних ідіомів, адже велика кількість прадавніх запозичень з невідомої середземноморсько-малоазійської мови наявна в давньогрецькій та латинській мовах (див.: [Ernout, Meillet; Walde, Hofmann; 189, с. 48–49]. Процес успадкування субстратної лексики вищезгаданими класичними мовами міг відбуватися незалежно (паралельно), а не шляхом суцільних запозичень в латинську мову через грецьке посередництво, питому вагу якого, на нашу думку, в етимологічній літературі дещо перебільшують. Наше дослідження дає достатні підстави пов'язати цей лексичний пласт зі спільним для обох мов доіндоєвропейським субстратом. Сучасні дослідники припускають участь не лише кавказоїдного, а й хамітичного (північноафриканського, берберо-лівійського) компонента в лінгво- та етногенезі народів Балкан, Піренеїв та Апеннінського півострова [67, с. 14], проте щодо хронологічної стратифікації субстратних шарів думки вчених не збігаються. Комплексні дослідження швейцарських мовознавців Й. Губшміда та М. Вагнера [256; 303], що корелюють з археологічними [239, р. 46] й антропологічними [279] даними, дозволяють постулювати пріоритетну давність північно-африканського (за термінологією авторів – “євроафриканського”) субстрату, який у Європі давніший за піренейсько-кавказький, а в північно-західній Африці за лівійсько-берберський шар [256, S. 92–93]. Припускається, що на півдні Франції, в Іспанії, Італії та на прилеглих островах (Сицилія, Корсика, Сардинія, Балеарські острови) євроафриканський субстрат сягає часів палеоліту, а на півночі Франції та Британських островах поширюється пізніше, приблизно у II тис. до н. е. [там само, с. 101].

Варто зазначити, що висновки Й. Губшміда й М. Вагнера витримали перевірку часом і наразі знаходять підтвердження в результатах новітніх генетичних досліджень, якими постульовано факт кількох хвиль етнічних

міграцій з Північно-Західної та Північно-Східної Африки в Європу, починаючи з доісторичних часів [224]. Дослідник класичних мов Й. М. Тронський стверджує, що територія Іспанії та о. Сицилія ще за неолітичної доби перебували у сфері впливу носіїв північно-африканської землеробської культури і паралельно відзначає помітний іберо-лівійський шар у топоніміці Апеннінського півострова [189, с. 60]. Варто пам'ятати, що на Апеннінах простежується кілька хронологічно відмінних субстратних пластів. На думку італійського етрусколога М. Паллоттіно, до якого приєднуються деякі вітчизняні вчені, найдавніший шар має, ймовірно, іберійсько-кавказьке походження; до більш пізнього періоду можна віднести егейсько-азіанічний субстрат [103, с. 17].

У зв'язку з наявністю достатньої кількості досліджень, присвячених вивченню субстратів давньогрецької мови, ми зосередили нашу увагу на пошуку доіндоєвропейських субстратних елементів у лексичній системі іншої класичної мови – латини.

Аналіз “Етимологічного словника латинської мови” А. Ерну й А. Мейє на предмет виявлення лексики нез'ясованої етимології дозволив констатувати наявність понад 600 слів без чітких індоєвропейських відповідників, які умовно можна поділити на такі основні тематичні групи (у дужках указано кількість слів):

- 1) рослинний світ (120): *arceraca* “виноградна лоза”, *pereta* “котяча м'ята”;
- 2) тваринний світ (58): *asinus* “віслюк”, *ērīca* “гусінь”;
- 3) навколишнє середовище, предмети і явища природи (30): *baripe* “назва коштовного каменя”, *lītus* “узбережжя”;
- 4) суспільне життя, побут (130): *abolla* “одяг із грубої вовни”, *cuc(c)uta* “чайник або інша посудина”;
- 5) частини тіла, рештки, хвороби та виділення живого організму (40): *digitus* “палець”, *salīua* “слина”;

б) назви осіб або людських колективів (11): *plēbs* “плебей”, *aborīginēs* “тубільці”;

7) слова, пов’язані з релігійними уявленнями (міфологічним світоглядом) (11): *amulētum* “амулет”, *hostia* “жертва, офіра”;

8) якісні прикметники (25): *bafer* “грубий”, *grandis* “великий”;

9) дієслова на позначення душевного стану або активної дії (84): *adūlor* “лащитися; лестити; пестити”, *quaerō* “шукати; запитувати”.

Лексика, представлена у перших трьох семантичних групах, традиційно відзначається значним ступенем архаїчності та автохтонності, що на тлі відсутності індоєвропейських праформ дає підстави розглядати такі лексичні одиниці в контексті теорії доіндоєвропейського субстрату.

Реєстр словника охоплює майже 100 слів (25 % від загальної кількості іменників нез’ясованої етимології), для яких учені припускають походження з однієї з субстратних доіндоєвропейських мов середземноморського басейну. У найбільшій за обсягом тематичній групі “Рослинний світ” 40 зі 120 лексичних одиниць (33,3 %) вважаються запозиченнями з невідомого праджерела (іноді за посередництва етрусської або давньогрецької мови).

У цілому ми погоджуємось із висловленою в передмові до словника тезою А. Мейє про те, що при визначенні походження дієслів, прикметників, а також деяких інших частин мови слід віддавати перевагу індоєвропейським етимологіям навіть за відсутності регулярних відповідників в інших групах мов [Ernout, Meillet, p. 10]. Цілком слушним, на нашу думку, є зауваження вченого щодо частого запозичення іменників на позначення культурних рослин, товарів міжнародного обміну, знарядь праці тощо [там само]. Водночас не може викликати схвалення дещо спрощене розуміння відомим компаративістом і багатьма його наступниками тих складних етногенетичних процесів, що лежать в основі асиміляції однієї мови іншою на різних рівнях мовної структури. Що стосується лексико-семантичного рівня, субстратні слова можна називати “запозиченнями з невідомої середземноморської мови” хіба що умовно, оскільки термін “запозичення” (франц. *emprunt*, нім.

Entlehnung) коректніше вживати по відношенню до пізньої лексичної взаємодії на стадії вже сформованих індоєвропейських мов при їх маргінальному контактуванні. На відміну від пізніх культурних запозичень будь-які субстратні елементи – це релікти, котрі лишились у спадок від попереднього мовного стану даної території. За висловом В. І. Абаєва, “до субстрату не можна застосувати ані поняття “свого”, ані поняття “чужого” [4, с. 59]. Приєднуючись до В. І. Абаєва та О. Б. Ткаченка в інтерпретації субстрату як діалектично складного явища, ми беремо на себе сміливість стверджувати, що субстрат можна одночасно розглядати крізь призму категорій “свій” і “чужий”. Виходячи з того, що з одного боку субстратна лексика є сукупністю реліктів (слідів, пережитків) попереднього мовного стану певної території, а з іншого поява цієї категорії лексики була б неможлива без глибинного контактування як мінімум двох мов (діалектів), пропонуємо ввести в науковий обіг термінологічне сполучення **реліктивна контактема** на позначення будь-якої лексеми субстратного походження.

Ми дотримуємося погляду, згідно з яким як пізні культурні запозичення, так і реліктивні контактеми є не просто додатком до мовного інвентарю, а тими елементами, що, входячи до нової системи, неминуче спричиняють перебудову всіх її колишніх розрізнявальних опозицій.

Опрацювання автором цих рядків “Етимологічного словника латинської мови” А. Вальде, Й. Гофмана, в якому вищезгадані вчені врахували і критично проаналізували студії своїх попередників А. Ерну й А. Мейє, дало змогу виявити понад 250 слів різної тематичної та частиномовної належності без чітких індоєвропейських відповідників (повний реєстр опубліковано у [САЛНП, с. 91–103]). Близько 80 лексем ($\approx 31\%$) не мають надійних паралелей за межами латинської мови, а майже 180 (відповідно 69%) вважаються запозиченнями з невідомого праджерела (часто за посередництва давньогрецької мови). Учені припускають африканське (слід гадати – хамітичне), семітичне, середземноморсько-

кавказьке (сардське, корсиканське, лігурійське, догрецько-егейське, іберійське), альпійське або малоазійське походження цих слів.

Упадає у вічі той факт, що значна кількість лексем нез'ясованої етимології пов'язана з культурою вирощування винограду та практикою виробництва вина (тематичні групи “Рослинний світ” і “Суспільне життя, побут”), напр. *acinus* “1) ягода; 2) виноград”, *arceraca (arcelaca)* “виноградна лоза”, *fereola* “те ж саме”, *saranna* “халупа виноградаря”, *massaris* “дикий виноград”, *ratpinus* “частина виноградної лози (листя, вусики)”, *pūlēium* “1) (бот.) полей (різновид м'яти); 2) вино, настояне на полеї”, *uīnum (vīnum)* “вино”. Нагадаємо, що найдавніший осередок культивування винограду зазвичай локалізують у передньоазійському ареалі з виділенням у ньому закавказької області, де сліди виноградарства виявлено в культурному шарі V–IV тис. до н. е. [40, с. 651].

2.3.2. Фонетична типологія давніх субстратних мов Європи. Не можна обійти увагою питання фонетичної типології субстратної лексики, яка виразно простежується в різних групах індоєвропейських мов і є, як показує наше дослідження, гетерогенною.

У попередньому розділі (п. 1.4.2) вже йшлося про те, що деякі сучасні українські дослідники відзначають кореляцію лексичних даних зі слідами субстратних фонетичних впливів фінських мов у слов'янських, балтійських, германських і навіть романських мовах [178, с. 78], котрі, як відомо, утворилися на базі народної латини.

Стосовно праслов'янського матеріалу можемо впевнено стверджувати, що значна кількість праслов'янських діалектизмів (особливо східної та південної підгруп), запозичень з невідомого праджерела, а також лексем, не представлених поза слов'янськими мовами, характеризуються високою сонантичною насиченістю (сонорні наявні у 153 зі 177 праслов'янських реконструкцій, що охоплює 86,4 % праформ перших двох рубрик за [САЛНП с. 10–18] й рівномірним чергуванням приголосних і голосних повного творення, переважно сполученнями „проривний + сонорний” у різноманітних

комбінаціях (напр. **lada* “дівчина”, **kobyła* “кобила”, **mogyla* “могила”, **motyka* “мотика”, **kykymora* “мара, потвора”, **matoga* “страховисько; привид” та ін.). Проривні наявні у 31 з 42 праслов’янських діалектизмів і в 108 зі 135 лексем, не представлених поза слов’янськими мовами, що складає відповідно 73,8 % та 80 % від загальної кількості слів у кожній категорії лексики. Звукосполюки “проривний + плавний сонант [r] або [l]” наявні в 19 праслов’янських діалектизмах (45,2 %) і в 67 лексемах (49,6 %), що не мають надійних відповідників за межами слов’янських мов. У даному разі лексико-етимологічний та фонетичний критерії ідентифікації субстрату верифікують один одного й водночас підтверджують висновки сучасних дослідників про неіндоєвропейську (трипільську) генезу відкритоскладовості праслов’янської та милозвучності української мов [142, с. 18, 21–22].

Відносно фонетичної типології польської лексики невідомого або сумнівного (дискусійного) походження, виявленою за [340], 275 з 750 неетимологізованих лексем (36,6 %) характеризуються наявністю лише відкритих складів, що було, як уже згадувалося, специфічною рисою праслов’янської мови. У [351] частка відкритоскладових лексичних одиниць складає 33,3 % (50 зі 150 неетимологізованих лексем), що майже збігається з відповідним показником за [340]. Аналіз специфічно польської лексики за [340] показує, що CV-структуру мають 18, сонанти наявні у 36, проривні – у 34 з 46 (відповідно 39,1 %; 78,26 % і 73,9 % слів вищезгаданої рубрики). Аналогічні показники за [351] – 3 з 10 (30 %), 7 з 10 (70 %) та 10 з 10 (100 %) лексичних одиниць, які наявні тільки в польській мові. Проривні і плавні одночасно присутні в 14 з 46 слів (30,4 %) за [340] та в 7 з 10 (70 %) за [351].

Певні труднощі викликає визначення типологічних рис германської лексики нез’ясованої етимології, оскільки далеко не для всіх слів цієї категорії реконструйовано спільно- або принаймні західногерманські праформи. Згідно з нашим дослідженням (докладніше див. [САЛНП, с. 60–90]), частка таких архетипів не перевищує 45 % для англійської та 40 % для німецької мови. На нашу думку, розгляд фонетичної типології субстратної

лексики германських мов крізь призму реконструкцій особливо доцільний щодо сучасної англійської мови, яка впродовж своєї історії зазнала кардинальних змін на всіх рівнях мовної структури, значно відійшовши від архаїчного германського типу. Серед специфічних фонетичних рис германської лексики нез'ясованої етимології впадають у вічі насиченість лексем глухими й дзвінкими проривними приголосними [p], [t], [k], [b], [d], [g], які наявні у 125 зі 158 праформ (79,1 %) за [ODEE] та в 66 з 85 (77,6 %) за [Kluge], а також значна кількість звукосполук “проривний + плавний [r] або [l]” у різноманітних комбінаціях, в т. ч. у безконтактній формі, коли вищезгадані типи приголосних розділені кореневим голосним: у проаналізованому корпусі англійської лексики таких сполучень налічується 70 (наявні у 44,3 % праформ), німецької – 37 (43,5 %). Схожа ситуація спостерігається в германських діалектизмах: проривні наявні у 8 з 13 слів, які є тільки в англійській мові (61,5 %), й у 34 з 49, які є тільки в німецькій (69,4 %).

Варто зазначити, що аналіз прагерманської лексики нез'ясованої етимології ускладнюється відсутністю загальноприйнятої методики реконструкції праформ на спільногерманському рівні: британські вчені пропонують переважно цільнолексемні архетипи з урахуванням флексій, а німецькі дослідники в більшості випадків обмежуються реконструюванням прагерманських основ. Наслідком такої методологічної неузгодженості є значні розбіжності у фонетичній типології реконструйованих одиниць. Ідеться, зокрема, про частку відкритоскладових реконструкцій, що складає лише 5 % (8 зі 158) від загальної кількості праформ за [ODEE] проти майже 50 % (42 з 85) за [Kluge]. Якщо віддати перевагу останньому показникові, врахувавши результати новітніх діяхронічних досліджень у галузі германського складотворення на матеріалі рунічних, готських та давньоверхньонімецьких текстів, якими виявлено домінування тенденції до відкритого складу (відповідно понад 70 %, 54 % та 52 % від загальної кількості) [93, с. 34–37] й постульовано, що “історично більш давніми в

германських мовах є відкриті склади з одним чи двома превокальними приголосними” [там само, с. 39], то можна констатувати часткову подібність фонетичної типології доіндоєвропейських субстратів праслов’янської та спільногерманської мов. Наразі можна з великою мірою впевненості стверджувати, що у порівнянні з праслов’янською, яка характеризувалася послідовною дією закону відкритого складу, спільногерманська мова зазнала впливу доісторичних ідіомів з неоднорідною фонетичною типологією.

Проаналізований корпус латинської лексики невідомого походження за [Ernout, Meillet] налічує понад 120 слів з CV-структурою. У найбільшій за обсягом тематичній групі “Рослинний світ” констатуємо наявність 45 лексем (37,5 %), що містять лише відкриті склади. Подібно до праслов’янської та спільногерманської лексики без надійної етимології спостерігаємо високий рівень насиченості сонорними, проривними, звукосполученнями „проривний + плавний [r] або [l]”. Так, сонорні присутні у 460 з 535 слів повного списку (≈ 86 %); проривні та сполуки “проривний + плавний” – у 296 й 200 з 355 лексем (відповідно 83,4 % й 56,3 %), які наявні тільки в латинській мові, а також у 87 й 53 зі 110 слів (відповідно 79 % й 48,2 %), що їх автори словника кваліфікують як запозичення з остаточно не встановленого джерела.

Аналіз аналогічного лексичного масиву за [Walde, Hofmann] показує, що сонанти наявні у 225 з 260 слів повного списку ($\approx 86,5$ %); проривні та сполуки “проривний + плавний” – у 65 й 40 з 80 лексем (відповідно 81,25 % й 50 %), які наявні тільки в латинській мові, а також у 139 й 75 зі 180 слів (відповідно 77,7 % й 41,6 %), котрі вважаються запозиченнями з невідомого праджерела. Не можна обійти увагою той факт, що приблизно 80 лексем (понад 30 % від загальної кількості) характеризуються відкритоскладовістю й переважна більшість з них – рівномірним чергуванням приголосних і голосних повної формації, а отже за своєю фонетичною типологією виявляють яскраві кореляції з доіндоєвропейським субстратом праслов’янської та давньогрецької мов, структурно-типологічну й матеріальну подібність якого обґрунтовано у численних студіях

Ю. Л. Мосенкіса. Крім того, в обох розглянутих етимологічних словниках латинської мови виявлено значну кількість лексем, які характеризуються поширеністю у фонемному складі гемінат (напр. *accitula* “цибуля”, *gutta* “крапля” *saranna* “халупа виноградаря”, *calcatrippa* “назва рослини” тощо). Цікаво, що остання фонетична риса була притаманна піктській мові, яка досі не знаходить свого місця в генеалогічній класифікації [ЛЭС, с. 375; 306, с. 463].

Нижче наводимо зведену таблицю результатів дослідження п'яти базових фонетичних характеристик лексики невідомого походження трьох європейських прамов (праслов'янської, спільногерманської, латинської), які можна кваліфікувати як типологічні через значну питому вагу кількісних та якісних показників їх представлення у вищезгаданих мовах (див. табл. 2.1). Дані наведено за п'ятьма джерелами (для праслов'янської мови – за [ЭССЯ], спільногерманської – за [ODEE] та [Kluge], латинської – за [Ernout, Meillet] та [Walde, Hofmann]). У кожній з п'яти колонок основної частини таблиці вказано відсоток лексем з остаточно не з'ясованою етимологією, які мають відповідну фонетичну характеристику (CV-структуру, наявність у своєму складі сонорних, проривних приголосних, сполучень “проривний + плавний”, а також гемінат), причому за 100 % у кожному конкретному випадку приймалася загальна кількість виявлених у мові слів без надійних індоєвропейських відповідників, які або засвідчені писемними пам'ятками (латинська мова), або мають гіпотетично реконструйовані авторами проаналізованих джерел праслов'янські (177 за [ЭССЯ]) чи спільногерманські (158 за [ODEE] та 85 за [Kluge]) праформи.

Дані по звукосполученнях “носовий приголосний (або назалізований голосний) + проривний приголосний” до нижчеподаної таблиці не ввійшли, оскільки згаданий тип звукосполук розглядається нами не як базова, а як умовно типологічна ознака доіндоєвропейських субстратів. Коментар щодо співвідношення виявлених фонетичних характеристик (як базових, так і додаткових) наведено в тексті після таблиці.

**Фонетична типологія
апелятивної лексики невідомого походження**

<i>Фонетична х-ка</i> <i>Прамова</i>	CV- структура	Сонорні	Проривні	Проривний + плавний	Гемінати
Праслов'янська [ЭССЯ]	100 %	86,5 %	77 %	47,5 %	—
Спільногерманська [ODEE]	5 %	88,6 %	79,1 %	44,3 %	5 %
Спільногерманська [Kluge]	49,4 %	84,7 %	77,6 %	43,5 %	2,3 %
Латинська [Ernout, Meillet]	22,6 %	86 %	81,2 %	52,2 %	10,8 %
Латинська [Walde, Hofmann]	30,7 %	86,5 %	78,8 %	45,8 %	19,6 %

Якщо з праслов'янського масиву виключити можливі деривати з префіксами або утворення з детермінативами, то за 100 % слід прийняти не 177, а 125 лексем. У такому разі відсоткова репрезентація першого й останнього фонетичного показників у вищенаведеній таблиці залишаться незмінними, а у графах “Сонорні”, “Проривні” та “Проривний + плавний” матимемо відповідно 80,8 % (101 слово), 76,8 % (96 слів) і 41,6 % (52 слова).

Як уже зазначалося, питома вага звукосполук “носовий приголосний (або назалізований голосний) + проривний приголосний” є відчутно меншою порівняно з іншими ознаками, проте, на нашу думку, не може бути повністю проігнорована, а має розглядатися як додатковий критерій з'ясування ступеня типологічної подібності чи відмінності давньоєвропейських субстратів. Відповідний показник у праслов'янській мові складає 10,1 %

(18 слів зі 177) або 13,6 % (17 зі 125), прагерманській – 2,5 % (4 зі 158 за [ODEE]) або 14,1 % (12 з 85 за [Kluge]), латинській – 7,5 % (35 з 465 за [Ernout, Meillet]) або 6,5 % (17 з 260 за [Walde, Hofmann]).

Отримані кількісні дані засвідчують значну подібність фонетичних характеристик гіпотетично доіндоєвропейських субстратних лексем проаналізованих прамов у трьох (наявність сонорних, проривних, сполучень “проривний + плавний”) з п’яти базових компонентів, обраних для зіставлення. Найбільші відмінності стосуються кількості відкритоскладових реконструкцій, що дозволяє стверджувати про відносну гомогенність доіндоєвропейського субстрату праслов’янської мови. Цілковита відсутність гемінат у праслов’янському матеріалі (закон відкритого складу перешкоджає “нанизуванню” приголосних) та їх помітна наявність у класичній латині свідчать, на нашу думку, про гетерогенність доіндоєвропейських субстратів латинської мови, у формуванні фонетичної типології яких очевидною є участь баскського й піктського компонентів. На думку сучасних дослідників, саме матеріал генетично невизначених мов, які найчастіше є результатом згортання у минулому більшого мовного об’єднання, відіграє першорядну роль у вивченні проблеми субстрату [138, с. 5, 7].

Незважаючи на те, що кількісні показники відкритоскладовості праслов’янської та латинської мов відчутно різняться, вважаємо за необхідне ще раз звернути увагу на якісні характеристики багатьох слів із CV-структурою в обох мовах, а саме на рівномірне чергування приголосних і голосних повної формації в лексичних одиницях, які відзначаються значним ступенем автохтонності. Крім того, сучасний стан південнослов’янських та української мов з одного боку та романських з іншого засвідчує спільність багатьох тенденцій у розвитку їхніх фонетичних систем.

З огляду на вищесказане видається перспективним зіставлення доіндоєвропейських субстратів насамперед латинської та праслов’янської мов і простеження ролі етрусської, лігурійської, північнопівденної та інших неіндоєвропейських мов Східного й Західного Середземномор’я (і ширше –

трипільсько-кавказько-егейського ареалу) у витворенні фонетичної специфіки класичної, а опосередковано й народної латини, прямим продовженням якої на території Італії є італійська мова, що за рівнем милозвучності посідає 1-е місце в світі.

Відомо, що класичній латині були властиві спрощення в консонантних сполуках, а також гармонічність і рівномірність у звучанні складу (відсутність різкого перериву висхідної та низхідної ліній звучності) [189, с. 100–101]. З іншого боку, історики мови різних шкіл погоджуються з тим, що територія історичної Італії не зазнала таких масштабних іншомовних та етнічних впливів, які засвідчені для решти романських регіонів, а отже меншою мірою відійшла від консервативного латинського типу [230, р. 37–38]. Для сучасної італійської мови характерними є чергування варіантів прийменників *con* (*collo, colla, colle, coll', cogli, coi*), *di* (*del, dello, della, delle, dell', degli, dei*) і под., майже суцільна відсутність слів, що закінчуються на приголосний, асимілятивні процеси, наслідком яких стало спрощення у групах приголосних (*avvocato* “адвокат”, *direttore* “директор”). На наше тверде переконання, наявністю цих рис, а також значної кількості неетимологізованих відкритоскладових лексем [338] італійська мова завдячує передусім системному функціонуванню в ній середземноморського субстрату, успадкованого ще від долатинського прамовного стану Апеннінського півострова й прилеглих територій Південної Європи, що може свідчити на користь більш тісного та інтенсивного (порівняно з давніми греками) мовно-культурного контактування протоіталіків і протослов'ян із доіндоєвропейськими етносами – носіями неіндоєвропейських відкритоскладових мов Східного Середземномор'я, а, можливо, й ширшого ареалу.

Показово, що західні дослідники неодноразово відзначали спільність багатьох фонетичних тенденцій у розвитку праслов'янської й інших романських мов, зокрема французької (тенденція до відкритого складу, спрощення у групах приголосних, монофтонгізація дифтонгів, поява

носових голосних) [290, р. 252, 263]. Швейцарський субстратолог Й. Губшмід вважає, що при етимологізації слов'янської лексики (особливо слов'янських мов південної підгрупи) важливо брати до уваги дороманський лексичний фонд [200, с. 251]. При цьому вчений визнає наявність доіндоєвропейського субстрату на Балканському півострові й відзначає помітні мовні зв'язки доіндоєвропейського субстрату слов'янських мов із західносередземноморським субстратом [там само, с. 243, 249–250].

Що стосується часткової подібності фонетичної типології доіндоєвропейських субстратів праслов'янської та спільногерманської мов, а саме CV-структури майже 50 % нецільнолексемних реконструкцій (прагерманських основ) за [Kluge], а також відносної близькості показників наявності звукосполук “носовий приголосний (або назалізований голосний) + проривний приголосний”, то цей феномен може мати адстратне походження або пояснюватися конвергентним розвитком внаслідок активних контактів неіндоєвропейського догерманського населення Північно-Західної Європи з носіями відкритоскладових мов трипільсько-апеннінсько-егейського регіону в межах *доіндоєвропейського мовного союзу*, що припинив своє існування в III–II тисячоліттях до н. е. через інтенсивну експансію індоєвропейських племен, проте лишив по собі численні сліди у вигляді спільних субстратних фонетичних явищ, дериваційних афіксів, а також потужного шару давньої культурної лексики (докладніше про це див. у 3-му розділі дисертації).

2.3.3. Словотвірна типологія субстратної лексики. Проаналізований лексичний матеріал засвідчених писемними пам'ятками (класична латина) або гіпотетично реконструйованих ученими (праслов'янська, спільногерманська) мов дозволяє стверджувати про наявність спільних дериваційних афіксів у субстратній лексиці принаймні двох із трьох вищезгаданих європейських ідіомів, а саме про кореляцію низки неіндоєвропейських суфіксів у латинських та праслов'янських лексемах, більшість з яких характеризуються рівномірним чергуванням приголосних і голосних повного творення.

Ідеться передусім про суфіксальну типологію латинських слів, котрі досі не мають надійної індоєвропейської етимології. Не можна обійти увагою той факт, що розмаїття суфіксальних морфем у гіпотетично субстратних латинських лексичних одиницях виявляє яскраві кореляції з системою неіндоєвропейських суфіксів сардської мови – найархаїчнішої романської мови, комплексному вивченню якої присвячено численні студії швейцарських мовознавців Й. Губшміда та М. Вагнера [254; 256; 301–304], гіпотези яких ґрунтуються на системному поєднанні даних лінгвістики та суміжних із нею дисциплін і підтверджуються, зокрема, новітніми даними палеогенетики [224].

У зведеній таблиці результатів нашого дослідження (табл. 2.2) наведено найбільш характерні суфікси, що їх разом з апелятивними базами може бути успадковано з доіндоєвропейських мов середземноморського басейну. Суфікси розподілено за групами відповідно до базового консонантного компонента, а також указано найпоширеніші типи флексій, які до нього безпосередньо приєднуються в називному відмінку однини, і загальну кількість гіпотетично субстратних лексем (таких, що не мають надійних відповідників за межами латинської мови), які було виявлено за проаналізованими вище лексикографічними джерелами [Ernout, Meillet; Walde, Hofmann]. Уживання кожного суфікса в поєднанні з різними типами флексій проілюстровано прикладами слів, що репрезентують традиційні тематичні групи автохтонної лексики. У таблиці збережено особливості авторської орфографії, а також наведено паралельні варіанти написання низки лексем, які потрапили до графи “Приклади”.

Окрім перелічених у таблиці суфіксів значна кількість лексем без надійної індоєвропейської етимології містить кореневий дифтонг *ai* (напр. *caucit* “келих”, *caurō* “корчмар, шинкар”, *laurus* “лавр”, *laus* “слава, хвала, визнання”), характеризується поширеністю у фонемному складі сонантів, переважно *l* і *r* (особливо це стосується іменників, що мають сигматичну флексію III відміни *-x*, напр. *calabrīx* “терник”, *calx* “вапно”, *īlex*

“скельовий дуб; падуб”, *laurex* “кролик”), а також гемінат (напр. *accitula* “цибуля”, *gutta* “крапля” *saranna* “халупа виноградаря”, *calcatrippa* “назва рослини”).

Таблиця 2.2

**Словотвірна типологія
латинської лексики невідомого походження**

№	Група суфіксів	Типи флексій	Кількість слів	Приклади
1.	-l- (-ul-, -al-, -ol-, -el-, -il-)	-a, -e, -ō, -(i)um, -us, -es	70	<i>ferula</i> “рослина з сімейства зонтичних”; <i>ealē</i> “носоріг”; <i>sēcāle (sicale)</i> “жито”; <i>bugillō</i> “назва рослини”; <i>lōlium</i> “бур’ян”; <i>armillum</i> “кухоль; келих”; <i>lucalus</i> “назва комахи або рептилії”; <i>opulus</i> “клен”; <i>tōl(l)ēs</i> “1) зуб, воло; 2) мигдаль”;
2.	-c- (-āc-, -īc-, -ec-, -oc-, -uc-)	-a, -us, -x	68	<i>arcerāca, -lāca</i> “виноградна лоза”; <i>brassica</i> “капуста”; <i>ērūca, ūrūca</i> “гусінь”; <i>uitricus</i> “вітчим”; <i>calx</i> “вапно”; <i>satox</i> “гірський козел; сарна”; <i>laurex</i> “кролик (вирізаний з лона самиці або рано відірваний від грудей)”;
3.	-sc- (-isc-, -usc-)	-a, -us	5	<i>lēmnicus</i> “1) стрічка; зв’язка (з липового лика); 2) обруч”; <i>labrusca</i> “дикий виноград”;
4.	-g- (-āg-, -īg-, -ug-)	-a, -ō, -um, -us	18	<i>arviga</i> “баран (як жертвна тварина)”; <i>silīgō</i> “1) пшениця; 2) борошно”;

				<i>tergum</i> “1) спина; 2) шкіра на спині”; <i>carag(i)us</i> “чарівник, чаклун”;
5.	-t- (-at-, -it-, -ūt-)	-a	21	<i>gabata</i> “тарілка, посудина”; <i>sagitta</i> “стріла”; <i>cicūta</i> “болиголов”;
6.	-d- (-ad-, -id-, -ūd-)	-a, -ō	11	<i>cicada</i> “цикада”; <i>corrūda</i> “дика спаржа”; <i>hirūdō</i> “п’явка”;
7.	-st- (-ist-, -est-)	-a	4	<i>genista (genesta)</i> “дрік”;
8.	-r- (-er-, -ur, -ar-, -or)	(-a)	30	<i>hedera</i> “плющ”; <i>giger</i> “морква”; <i>femur</i> “стегно”; <i>calpar</i> “келих”; <i>luror</i> “жовтуватий відтінок”;

Як уже згадувалося, остання фонетична, а, можливо, й морфологічна риса була притаманна мертвій піктській та простежується в сучасній баскській мові, які досі не знаходять свого місця в генеалогічній класифікації, що може бути аргументом на користь гетерогенності доіндоєвропейських субстратів латинської мови.

Що стосується праслов’янського матеріалу, можемо констатувати меншу варіативність доіндоєвропейських суфіксальних морфем у порівнянні з латинським масивом. Як показує аналіз не представлених поза слов’янськими мовами лексичних одиниць, словотвірна типологія певною мірою простежується лише у відкритоскладових лексемах з повнозвучним вокалізмом. Із 43 слів цієї групи (переважно 2- і 3-складових) 6 мають суфікс *-g-* (**kalokalo, ga* (сх.) “черемха”, **kaluga* “болото”, **komęga* (зх., сх.) “човен”, **liga* “слина”, **matoga* (пд., зх.) “страховисько; привид”, **něga* “знемога”); по 5 слів містять суфікси *-d-* (**mada* (пд., зх.) “бруд; твань”, **lagoda* “спокій; насолода; привабливість”, **mo, do* “1) ячко; мошонка; грижа; 2) мужик”, **lada* “дівчина”, **kudo* (сх., пд.) “чари, чаклунство”), *-t-* (**kobęta?* (зх.)

“жінка”, **kyta* “гілочка, китиця”, **lěto* “літо”, **koryto* “корито”, **kopyto* “копито”), -*r*- (**navěr’a* (зх.) “частина рибальської сітки”, **kokora* “назва рослини”, **kanura* (пд., сх.) “конура”, **kykumora* (зх., сх.) “мара, потвора”, **bara* (пд., зх.) “калюжа; болото”); 4 слова – суфікс із базовим консонантним компонентом -*n*- (**komina* (пд.) “виноградні вичавки, макуха”, **menina?* (пд.) “сережка; перстень”, **kalina* “калина”, **marěna* II “марена (рослина)”); 3 – суфікс -*p*- (**kalěpa* (сх.) “гніздо соболя”, **xalěpa* (сх.) “халепа”, **lěpa* (пд., зх.) “1) морська риба; 2) гніздо ластівки”). За умови залучення ширшого лексичного масиву, який може мати як субстратне, так і адстратне походження, а саме матеріалу рубрики “Мандрівні слова, запозичення з невідомого (пра)джерела або лексеми, шлях міграції яких залишається дискусійним” [САЛНП с. 26–28], кількість лексичних одиниць із суфіксами -*n*- та -*p*- зросте до 5 в кожній групі (у першому випадку додасться **malina* “малина”, в другому **ko,pa* “купа; острів” і **xalupa* “халупа”), а наявність суфіксальних морфем -*k*- та -*l*- можна буде констатувати для 4 слів в кожній групі (у першому випадку **beka?* “назва рослини”, **lěka* “ліки”, **motyka* “мотика”, **Loka?* (пд.) “топонім у Хорватії”, в другому **koběla* ? (зх., сх.) “торба, кошик”, **hala* “1) потвора; 2) буря; 3) сильна людина”, **kobyła* “кобила”, **mogyla* “могила”).

Висновки до розділу 2

Незважаючи на наявність великої кількості теоретичних робіт і практичних студій, присвячених проблемі субстрату, методика дослідження субстратної лексики залишається значною мірою неопрацьованою й недосконалою, особливо коли йдеться про давні мови-субстрати, вивчення яких ускладнюється відсутністю писемної традиції. Відчутний брак праць у цій галузі автоматично підвищує вимоги до аналізу матеріалу живих, а отже доступних для безпосереднього спостереження мов, котрі містять

лінгвістичні факти, етимологія яких задовільно не узгоджується з внутрішніми законами розвитку прамови.

Для уникнення суб'єктивності в інтерпретації результатів контрастивного вивчення як цілих лексико-семантичних систем, так і окремих мовних феноменів слід порівнювати результати, отримані на основі використання однієї й тієї самої методики дослідження цих явищ у кожній з зіставляваних мов.

Практичне застосування цієї методологічної настанови було розпочато у “Словнику апелятивної лексики невідомого походження” (К., 2009), що дозволило дійти, на наш погляд, обґрунтованих висновків щодо фонетичної та словотвірної типології неетимологізованих лексем і відповідно доіндоєвропейських субстратів праслов'янської, польської, англійської, німецької та латинської мов (детальніше див. нижче).

У процесі дослідження став очевидним той факт, що з'ясування співвідношення генеалогічних і субстратних чинників у витворенні фонетичної специфіки досліджуваних нами мов неможливе без теоретичного осмислення й урахування закономірностей відносної дистрибуції складових і нескладових елементів у звукових ланцюжках різноструктурних мов світу. Більшість учених погоджується з тим, що визначення закономірностей слідування елементів плану вираження має проводитись на фонетичному, а не фонологічному рівні, а отже об'єктом вивчення буде звуковий потік реального мовлення, а не система фонем (при цьому найважливішою одиницею звукового потоку визнається фонетичний склад). З'ясовано, що науці відомі випадки уподібнення звукових ланцюжків однієї мови звуковим ланцюжкам іншої, як правило, субстратної мови.

З іншого боку виявилось, що об'єктивне розв'язання проблеми етимологізації доіндоєвропейської лексики не уявляється можливим без урахування словотвірного аспекту прамовної реконструкції – розгляду одного з найважливіших питань лінійного нарощування індоєвропейського слова, а саме питання детермінації коренів (особливо на плавні *r* і *l*), що

дало підстави для докорінного перегляду або уточнення низки етимологій (в т. ч. неіндоєвропейських), які було висунуто нашими попередниками, а відтак вплинуло на дальший перебіг дослідження. На основі аналізу етимологічної літератури встановлено, що детермінативація як спосіб словотвору не просто була успадкована праслов'янською мовою, а у праслов'янській мові продовжила своє життя, активізувавшись настільки, що охопила всю консонантну систему, породивши велику кількість нових дериваційних основ, кожна з яких була наділена потужною дериваційною активністю, у чому й полягає унікальність праслов'янського матеріалу. З огляду на вищесказане ми дійшли висновку про необов'язковість наведення регулярних цільнолексемних відповідників по різних групах індоєвропейських мов для констатації індоєвропейського походження слів, корені яких були поширені шляхом детермінативації, що, однак, не виключає можливості альтернативних (в тому числі неіндоєвропейських) етимологій у тих випадках, коли йдеться про лексичні одиниці, сегментація яких не передбачає виявлення коренів на плавні *r* і *l*.

Пояснювальна сила теорії детермінативів не поширюється на лексеми, які у праслов'янській мові на фоні більшості слів з редукованими голосними яскраво вирізнялися своїми евфонічними характеристиками, а саме рівномірним чергуванням приголосних і голосних повного творення з елементами сингармонізму.

Лексичну одиницю субстратного походження кваліфікуємо як *реліктивну контактему*, одночасно розглядаючи її крізь призму категорій “свій” і “чужий” як діалектично складне явище, а саме як релікт (слід, пережиток) попереднього мовного стану певної території і водночас як результат глибинного контактування двох мов (діалектів), без якого поява цієї категорії лексики була б неможлива.

Головним аргументом на користь наявності в різних групах індоєвропейських мов слідів давніх неіндоєвропейських субстратів є, як уже зазначалося, фонетична типологія (відкритоскладовість) праслов'янської

мови, а також закон милозвучності, що системно функціонує в сучасних слов'янських (особливо українській) та романських (італійській) мовах.

Проаналізований лексичний матеріал засвідчених писемними пам'ятками (класична латина) або гіпотетично реконструйованих ученими (праслов'янська, спільногерманська) мов дозволяє стверджувати про значну (передусім у *якісному* відношенні) *подібність* фонетичної і словотвірної типології доіндоєвропейських субстратів *праслов'янської* та *латинської* мов. Ідеться про кореляцію низки неіндоєвропейських суфіксів у латинських та праслов'янських лексемах, більшість з яких характеризуються рівномірним чергуванням приголосних і голосних повного творення.

Виявлені нами мовні факти, які мають надійну позамовну опору у вигляді новітніх системних даних суміжних із лінгвістикою дисциплін, дають підстави постулювати тезу про те, що центром іррадіації доіндоєвропейських мовних тенденцій є *південноєвропейський лінгвогеографічний ареал*. Про це свідчать максимальна концентрація в класичній латинській мові слідів давніх неіндоєвропейських субстратів, характерними особливостями яких на лексико-семантичному рівні є належність слів невідомого походження до тематичних груп лексики, яка відзначається значним ступенем автохтонності й передусім пов'язана з культурою вирощування винограду та практикою виробництва вина; на рівні фонетики – відкритоскладовість, гемінація, насиченість кореневими дифтонгами та сонантами; на словотвірному рівні – наявність низки суфіксальних морфем, що виявляють яскраві кореляції з системою неіндоєвропейських суфіксів сардської мови. Проаналізований романський матеріал дозволяє стверджувати наступне: в сучасній італійській мові системно функціонує середземноморський субстрат, успадкований ще від долатинського прамовного стану Апеннінського півострова та прилеглих островів, що може свідчити на користь більш тісного та інтенсивного (порівняно з давніми греками) мовно-культурного контактування протоіталіків і протослов'ян з доіндоєвропейськими етносами – носіями

неіндоєвропейських відкритоскладових мов Східного Середземномор'я, а, можливо, й ширшого ареалу.

Що стосується часткової подібності фонетичної типології спільногерманської та праслов'янської мов, то цей феномен може мати адстратне походження або пояснюватися конвергентним розвитком внаслідок активних контактів неіндоєвропейського догерманського населення Північно-Західної Європи з носіями відкритоскладових мов південноєвропейського регіону в межах *доіндоєвропейського мовного союзу*, що припинив своє існування в III–II тисячоліттях до н. е. через інтенсивну експансію індоєвропейських племен.

РОЗДІЛ 3

ГЕНЕАЛОГІЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ДОІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ СУБСТРАТНОЇ ЛЕКСИКИ В ЄВРАЗІЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

3.1. Методика виявлення та принципи стратифікації лінгвоетнічних шарів на євразійських теренах

У попередніх розділах уже зазначалося, що незважаючи на наявність великої кількості теоретичних робіт і практичних студій, присвячених проблемі субстрату, методика дослідження субстратної лексики залишається значною мірою неопрацьованою й недосконалою, особливо коли йдеться про давні мови-субстрати, вивчення яких ускладнюється відсутністю писемної традиції. Зокрема, досі не вироблено загальноприйнятої методики реконструкції праформ на спільногерманському рівні: британські вчені пропонують переважно цільнолексемні архетипи з урахуванням флексій, а німецькі та деякі вітчизняні дослідники в більшості випадків обмежуються реконструюванням прагерманських основ. Наслідком такої методологічної неузгодженості є значні розбіжності у фонетичній типології реконструйованих одиниць (пор. частку відкритоскладових реконструкцій, що складає лише 5 % (8 зі 158) від загальної кількості праформ за [ODEE] проти майже 50 % (42 з 85) за [Kluge]). Відчувається брак праць у цій галузі, що автоматично підвищує вимоги до аналізу матеріалу живих, а отже доступних для безпосереднього спостереження мов, котрі містять лінгвістичні факти, етимологія яких задовільно не узгоджується з внутрішніми законами розвитку прамови. Оскільки системна генеалогічна ідентифікація виявленої нами гіпотетично субстратної лексики передбачає залучення широкого лексичного матеріалу неіндоєвропейських мов, можемо впевнено стверджувати, що вихід за межі окремих мовних родин дозволить значно поглибити доісторичну перспективу мовознавства. Повністю

підтримуючи методологічне положення (В. І. Абаєв, О. Б. Ткаченко) про те, що для значної частини мов світу можна констатувати дві лінії спадковості – основну генетичну і додаткову субстратну, вважаємо, що розгляд субстратної лінії як неосновної генетичної дає підстави застосувати до неї (з певними застереженнями щодо функціонального паралелізму інфіксів) більшість принципів міжродинного порівняльно-історичного вивчення мов в аспекті віддаленої спорідненості, які було сформульовано О. С. Мельничуком [121–124]. При цьому вважаємо передчасною постановку питання про належність до ностратичої макросім'ї переважної більшості мов світу. Приєднуючись до В. М. Ілліча-Світича [77], до ностратичних відносимо мови індоєвропейської, картвельської, семіто-хамітської (афразійської), урало-алтайської та дравідійської сімей.

Під генеалогічною ідентифікацією доіндоєвропейських субстратних лексем розуміємо визначення їхніх можливих етимологічних відповідників (корелятивів), що за основною генетичною лінією походять з однієї або кількох неіндоєвропейських мов, які були поширені в Європі до завершення індоєвропеїзації континенту в II–I тис. до н. е.

Розроблений нами алгоритм дослідження гіпотетично субстратної лексики з метою її генеалогічної ідентифікації передбачає наведення можливих лексичних паралелей із неіндоєвропейських мов або інших етимологічних зближень, які ґрунтуються на дотриманні наступних методичних принципів:

- 1) віддання переваги цільнолексемним зближенням над кореневими;
- 2) необов'язковість установлення відповідностей між голосними в коренях слів, оскільки нестабільність вокалізму не лише допускається в загальноприйнятих зіставленнях на рівні міжродинних генетичних студій, а й часто спостерігається у межах діалектів однієї мови;
- 3) пошук у сучасних неіндоєвропейських мовах лексичних паралелей з умовно ідентичним консонантизмом (тобто з подібним приголосним каркасом);

4) нехтування незначними розбіжностями в консонантній структурі, а саме допущення метатези приголосних кореня; чергування плавних [r] і [l], поширеного в мовах різних груп та сімей; чергування дзвінких і глухих приголосних з огляду на неодноразово постульоване в етимологічній літературі явище нерозрізнення дзвінкості / глухості в доіндоєвропейському Східному Середземномор'ї; взаємозаміни лабіальних та лабіодентальних, поширеної на Піренейському півострові; паралелізму задньоязикових [g], [k] та фарингального (ларингального) [h], подібних за місцем і способом творення.

5) установлення семантичних паралелей з урахуванням можливості розходження значень відповідно до загальноновизнаних семантичних закономірностей (звуження, генералізація, метонімічні або метафоричні перенесення, гіперо-гіпонімічні трансформації значень);

б) першочергове віднесення до субстратного шару тих лексичних одиниць, які традиційно відзначаються значним ступенем архаїчності та автохтонності (лексика, представлена семантичними групами “Рослинний світ”, “Тваринний світ”, “Навколишнє середовище, предмети і явища природи”, а також релігійно-культува термінологія, яка зародилася в надрах ритуально-магічних практик, нав'язаних міфологічним світоглядом доісторичної людини);

7) з'ясування етимології залучуваних до зіставлення лексем неіндоєвропейських мов за технічно доступними лексикографічними джерелами – етимологічними словниками відповідної мови або групи (сім'ї) мов.

На думку деяких сучасних дослідників, говорячи про європейські мови загалом, можна очікувати віднаходження в них таких субстратів, як кавказький, берберо-лівійський, фіно-угорський, “протосаамський” (дофіно-угорський, але “фіноугроїдний”, уральський) і, нарешті, “палеоевропейський”, близький до “палеоазійського” [142, с. 34–35].

Варто зазначити, що стосовно ареального розподілу перелічених вище субстратних лінгвоетнічних шарів учені висловлюються майже однотайно: берберо-лівійський пласт локалізують у Південній Європі (дослідники припускають участь хамітичного (північноафриканського, берберо-лівійського) компонента в лінгво- та етногенезі народів Балкан, Піренеїв та Апеннінського півострова [67, с. 14]), кавказький (кавказоїдний) – у центральному поясі (територія Швейцарії, Німеччини, Франції та Великобританії), фіно-угорський, фінноугроїдний та значною мірою гіпотетичний палеоєвропейський як відгалуження палеоазійського – в північній частині континенту. Водночас щодо хронологічної стратифікації субстратних шарів думки вчених не збігаються, що становить значні труднощі для системної генеалогічної ідентифікації лексики невідомого походження. Крім того, сьогодні наука має у своєму розпорядженні значну кількість свідчень суміжних з лінгвістикою дисциплін, які є аргументом на користь колишнього поширення носіїв як кавказьких, так і фіно-угорських мов значно південніше та західніше, ніж це припускалося раніше, а отже й аргументом на користь перегляду мовної карти доісторичної Європи (див. п. 1.4.2). У попередньому розділі (п. 2.1) ми вже звертали увагу на те, що подібність в еволюції звукових систем демонструють праслов'янська й праугрофінська [265, с. 8], романські та індо-арійські мови [211, с. 75] на противагу специфічній автономній фонетичній структурі германських мов, що також може віднайти задовільне пояснення не як суто структурно-типологічний збіг, а як наслідок дії субстрату.

Комплексні дослідження швейцарських мовознавців Й. Губшміда та М. Вагнера [256; 303] дозволяють говорити про пріоритетну давність північно-африканського, або, за власною термінологією авторів, “євроафриканського” субстрату, який у Європі давніший за піренейсько-кавказький, а в північно-західній Африці за лівійсько-берберський шар [256, S. 92–93]. Припускається, що на півдні Франції, в Іспанії, Італії та на прилеглих островах (Сицилія, Корсика, Сардинія, Балеарські острови)

євроафриканський субстрат сягає часів палеоліту, а на півночі Франції та Британських островах поширюється пізніше, приблизно у II тис. до н. е. [там само, с. 101]. Дослідник класичних мов Й. М. Тронський стверджує, що територія Іспанії та о. Сицилія ще за неолітичної доби перебували у сфері впливу носіїв північно-африканської землеробської культури і паралельно відзначає помітний іберо-лівійський шар у топоніміці Апеннінського півострова [189, с. 60]. Варто пам'ятати, що на Апеннінах простежується кілька хронологічно відмінних субстратних пластів [103, с. 17].

З нашого боку зауважимо, що розв'язання проблеми хронологічної стратифікації субстратних шарів в різних групах індоєвропейських мов видається неможливим без теоретичного осмислення й урахування закономірностей відносної дистрибуції складових і нескладових елементів у звукових ланцюжках різноструктурних мов світу (п. 2.2), що є запорукою успішного з'ясування співвідношення генеалогічних і субстратних чинників у витворенні фонетичної специфіки досліджуваних нами мов.

Останнім часом розв'язанню цього надскладного завдання значною мірою сприяє тенденція до зближення типологічного мовознавства з історичним і переконаність у тому, що генетична й типологічна точки зору мають доповнювати одна одну [125]. На нашу думку, системна ідентифікація конкретної типологічної характеристики має неодмінно супроводжуватися її діахронічним поясненням у тих випадках, коли предметом дослідження є загальні тенденції світового глотогенезу, а також особливості вияву субстрату на різних рівнях мовної структури. Такий синхронно-діахронний підхід допомагає дійти об'єктивних висновків у з'яванні етногенетичних питань, визначенні меж розселення представників різних етнічних спільнот, виявленні історичних шляхів формування мов й диференціації мовних типів з урахуванням специфічних (переважно фонетичних) феноменів.

Одним із таких феноменів, котрі характеризують низку архаїчних реліктових та лише деякі сучасні мови, є послідовна дія т. зв. закону відкритого складу, до якого ми зверталися в першому розділі дисертаційного

дослідження (п. 1.4.1) у зв'язку з проблемою доіндоєвропейського субстрату праслов'янської мови.

Виходячи з того, що в сучасних європейських мовах (зокрема, слов'янських та германських) відбувається процес поступового збільшення консонантної насиченості складів [211, с. 87], а деякі азійські мови (напр., кавказькі), допускаючи досить складні стики приголосних, виявляють простішу схему звукових ланцюжків, яка лежить в їхній основі [там само, с. 133–134], ми пропонуємо наступну схему хронологічної стратифікації субстратної лексики (починаючи від найдавнішого шару) залучених до дослідження індоєвропейських мов:

1) відкритоскладові лексеми (або CV-реконструкції) з рівномірним чергуванням приголосних і голосних повної формації (напр., псл. **lada* “1) дівчина; 2) Лада (давньослов'янська богиня шлюбу)”, лат. *ērūca, ūrūca* “гусінь”, зх.-герм. **hakida-, hakuda-* “щука”);

2) відкритоскладові лексеми (або CV-реконструкції), в яких всі голосні рівномірно чергуються з приголосними, проте зафіксовано / реконструйовано редукований голосний у фінальній позиції (напр., псл. **bokъ* “бік”);

3) лексеми з нерівномірним чергуванням голосних та приголосних (склади відкриті або закриті, наявні сполучення приголосних, напр., псл. **krasa* “краса”, лат. *brassica* “капуста”, прагерм. **seglam* “вітрило”).

Серед лексичних одиниць, об'єднаних у найбільш архаїчну першу групу, переважають культові терміни (назви міфічних істот, давніх божеств або ритуальних предметів), що, як слушно зауважує Ю. Л. Мосенкіс, є цілком закономірним, адже саме їхній зв'язок із сакральною сферою життя став причиною надання їм особливого значення у свідомості й культурі, що мало наслідком тривале збереження цих лексичних елементів і їх відкладення в субстратному шарі [136, с. 13]. Дозволимо собі висловити припущення, що саме сакральний статус лексики цієї групи зумовив практику максимально чіткої й виразної артикуляції (без якісної редукції голосних), яка без істотних

змін передавалася від одного покоління носіїв доіндоєвропейських мов до іншого при їх поступовому переході (через стадію білінгвізму) на спілкування одним з індоєвропейських діалектів, котрому були властиві редуковані голосні.

Лексика, представлена другою групою, може, на наш погляд, вважатися типологічно (можливо, й генетично) спорідненою з першою, тобто такою, що успадкована з мов одного фонетичного типу, оскільки навіть для сакральних термінів першої групи трапляються випадки паралельних реконструкцій як з голосними винятково повного творення, так і з редукованим голосним у фінальній позиції, напр. псл. **lěza (lězo, lěзь)* “1) лезо; вістря; 2) повзуча рослина; 3) улеслива людина”.

Лексеми, об'єднані в третю групу, стосовно слов'янських мов кваліфікуємо як такі, що походять з мов відмінного фонетичного типу й належать до пізнішого субстратного шару з огляду на відкритоскладову фонетичну типологію праслов'янської мови, яка могла сформуватися тільки під впливом системного функціонування лексичного корпусу першої групи. Водночас стосовно інших індоєвропейських діалектів, для яких не реконструйовано послідовної дії закону відкритого складу, така лексика може розглядатися як базова автохтонна, а нетипова відкритоскладова (з рівномірним чергуванням голосних та приголосних) – як така, що належить до синхронного або пізнішого зрізу, проникнення якого зумовлене активним контактуванням з носіями протослов'янських діалектів з утворенням адстрату в межах доіндоєвропейського мовного союзу.

3.2. Неіндоєвропейські субстратні мови на території Центральної, Південної та Західної Європи

Неодноразово постульована вченими велика кількість прадавніх запозичень з невідомої середземноморсько-малоазійської мови, яка наявна в давньогрецькій та латинській мовах [Ernout, Meillet; 189, с. 48–49], є,

очевидно, спадком спільного доіндоєвропейського субстрату. Починаючи з 80-х рр. ХХ ст. вчені дедалі впевненіше заявляють про потужний кавказький (особливо картвельський) компонент баскської мови, яка є єдиним живим продовженням мовного світу доіндоєвропейської Західної Європи [ЛЭС, с. 70; 180, с. 76]. Так, індоєвропеїст В. І. Абаєв, схилиючись до прийняття гіпотези про спорідненість баскської мови з кавказькими, пише про повернення до теорії про безперервний лінгвістичний континуум, що простягався від Піренеїв до Кавказу і послужив субстратом для індоєвропейських мов середземноморського басейну [1, с. 10].

Отримані нами лінгвістичні дані дозволяють стверджувати про колишнє поширення предків носіїв баскської мови не лише в Середземномор'ї, а й на території пізнішого розселення германських та кельтських племен, тобто значно північніше та західніше (включаючи Британські острови) від займаного нині ареалу.

На основі аналізу етимологічної літератури та лексикографічних джерел виявлено *бікомпонентні* (131 позиція) і *полікомпонентні* (6 позицій) індоєвропейсько-неіндоєвропейські кореляції лексем нез'ясованої етимології, які дозволяють інтерпретувати походження першого (індоєвропейського) компонента в контексті теорії доіндоєвропейського субстрату.

3.2.1. Баскські паралелі латинської, германської та слов'янської лексики нез'ясованого походження. Пропонована нижче інформація є спробою автора дисертації звернути увагу етимологів на яскраві баскські паралелі лексем невідомого або сумнівного походження латинської, а також германських та слов'янських мов – мов народів, історія яких тісно пов'язана з доісторичним розвитком європейського континенту, а отже, становить для етимолога неабиякий інтерес з погляду доіндоєвропейського субстрату в контексті багатогранної проблеми наступності культур, що допоможе глибше зазирнути в сиву давнину й краще зрозуміти витoki сучасної цивілізації.

Ми поставили собі за мету віднайти паралелі до тих латинських, германських та слов'янських слів, що не мають надійних індоєвропейських відповідників, у мовах інших сімей (передусім у територіально суміжній із сучасними романськими й водночас генетично ізольованій баскській мові), а також науково обґрунтувати можливість таких зближень у контексті теорії доіндоєвропейського субстрату.

З'ясування етимології залучуваних до зіставлення лексем неіндоєвропейських мов, а також їх переклад і тлумачення здійснювалися за технічно доступними лексикографічними джерелами [308–313; 316–319; 321; 325–327; 330–332; 334; 335; 337–355].

Низка латинських слів невідомого походження знаходить досить надійні паралелі в основній лексиці баскської мови (30 позицій).

1. Лат. *arbōs* (*arbōr*) “дерево” – баск. *arbel* “дошка”.

Пропоноване зіставлення фактично є цілнOLEКСЕМНИМ і не викликає заперечень формально-фонетичного плану, оскільки чергування [r] і [l] поширене у мовах різних груп та сімей. Зважаючи на досить пізню писемну фіксацію баскської мови, є підстави припускати, що значення “дошка” у баскської паралелі – вторинне, розвинулося з первинного значення “дерево” й відображає семантичну закономірність переходу назви матеріалу на виготовлений з нього предмет.

2. Лат. *aeger* “хворий” – баск. *egarri* “той, хто відчуває спрагу; спраглий”.

Автохтонність баскської лексеми підтверджується наявністю типового гемінованого [r], а також умовно відкритоскладовим характером паралелі. Розвиток значення в обох мовах міг відбутися через утрачену семантичну ланку “стурбований; той, хто відчуває дискомфорт або почувається зле”.

Не виключаємо зв'язку лат. *aeger* з баск. *oker* “1) скручений; 2) неправильно” з огляду на неодноразово постульоване в етимологічній літературі явище нерозрізнення дзвінкості / глухості в доіндоєвропейському Східному Середземномор'ї.

3. Лат. *ālum* “1) живокіст; 2) часник” – баск. *ale* “1) зернятко; 2) ягода”.

Незважаючи на наявність італійських та індоіранських корелятивів, лат. *ālum* визначається як запозичення з неіндоєвропейської мови [Ernout, Meillet р. 37–38]. Ми пропонуємо до зіставлення баск. *ale*, яке належить до базового споконвічного словникового фонду невідомого походження [353, р. 87] і могло стати джерелом латинської лексеми. Значення “часник” у латинському слові могло розвинутися в результаті перенесення назви зерна на зубок часнику за зовнішньою подібністю.

Не виключеним є зв’язок з баск. *erro* “корінь; основа”.

4. Лат. *amurca* (*amurga*) “піна на маслиновій олії, що утворюється при вичавлюванні маслин” – баск. *apar* “піна”; пор. також баск. *emari* “1) кількість виробленого продукту; 2) врожай” на тлі значної кількості неетимологізованих лексем, які тематично пов’язані з продуктивними видами господарчої діяльності, передусім з культурою вирощування маслин і винограду, а також практикою виробництва олії та вина. У латинському слові умовно виділяємо неіндоєвропейський суфікс *-c-* / *-g-* при характерному доіндоєвропейському нерозрізненні дзвінких і глухих приголосних, через що деякі вчені схильні вбачати в лат. *amurca* (*amurga*) грецьке запозичення, можливо, за посередництва етрусської мови [Ernout, Meillet р. 45].

Правомірним видається зіставлення з баск. *amaraun* “павутиння” (номінація за зовнішньою подібністю).

5. Лат. *arista* “остюк (колосся)” – баск. *erro* “1) корінь; 2) основа; 3) причина; 4) походження”.

У латинському слові умовно виділяємо неіндоєвропейський суфікс *-ist-* (у деяких виявлених нами лексемах *-est-*).

6. Лат. *area* “відкрите місце; простір”; сюди ж відносимо лат. *harēna* “1) пісок; 2) арена” – баск. (*h*)*aran* “долина”.

Семантичний зв’язок між лат. *area* й баск. (*h*)*aran* є очевидним, а от зіставлення баскського слова з формально ближчим лат. *harēna* у значенні

“пісок” потребує обґрунтування. На нашу думку, розвиток значення в обох мовах міг відбутися через утрачену семантичну ланку “пустеля” за наступною схемою: “пісок” < “пустеля (як відкрита місцевість, укрита піском)” > “**відкрита місцевість, простір**” > “долина”. Обидві латинські лексеми, очевидно, беруть початок від доіндоєвропейського субстратного прототипу, континуантом якого і є запропоноване до зіставлення баск. *(h)aran* “долина”. У проникненні слова в латину не виключеним є етрусське посередництво, адже в ньому прозоро вичленовується типовий етрусський суфікс *-ena*.

Якщо взяти до уваги той факт, що в залежності від підстильних порід в геології традиційно розрізняють кілька типів пустель, в т. ч. кам’янисті [БРЭС с. 1272], то не позбавленим сенсу буде зближення з баск. *harri* “камінь” (доіндоєвропейське **karri* “те саме”; реконструкція Й. Губшміда [256, S. 97]), кушит. діал. *kerna, kīrnā, kerina, kārīn, χārīn, kāren* із тим самим значенням, що, на наше тверде переконання, є черговим свідченням на користь участі не лише кавказького, а й афразійського (можливо, більш давнього, а саме євроафриканського) компонента в етногенезі басків, утворенні баскської мови та, відповідно, прадавніх субстратів індоєвропейських мов середземноморського басейну або навіть ширшого ареалу.

7. Лат. *haruiga* (*haruga, aruiga, aruga, arvīga*) “баран (як жертвна тварина)” – баск. *haragi* “1) м’ясо; 2) яловичина”.

Певні розбіжності у вокалізмі зіставляваних лексичних одиниць, на нашу думку, не є підставою для відхилення етимології, оскільки нестабільність вокалізму не лише допускається в загальноприйнятих зіставленнях на рівні міжродинних генетичних студій, а й часто спостерігається у межах діалектів однієї мови. Відкладення латинського слова в субстратному шарі цілком пояснюється його належністю до сфери релігії, яка зародилася в надрах ритуально-магічних практик, нав’язаних міфологічним світоглядом доісторичної людини. Слід зазначити, що

принесення в жертву або споживання м'яса “чистих” (“священних”) тварин було невід’ємною частиною багатьох релігійних обрядів.

8. Лат. *assisa* “1) морський приплив; 2) течія; потік” – баск. *hazi* “рости, зростати”.

Ініціальний придиховий [h] міг бути втрачений класичною латиною (не тільки у вимові, а й на письмі) через невиразність артикуляції або під впливом закону милозвучності, що досі системно діє в сучасних романських мовах, напр. італ. *ho* [o], *ha* [a], *hanno* [anno]; франц. *habit* [abi], *Sahara* [saara] тощо.

9. Лат. *bāsa* “ягода” – баск. *bihi* (*bigi*) “зерно”.

Звертає на себе увагу фонетична типологія латинського й баскського слів, а саме наявність лише відкритих складів, рівномірне чергування приголосних і голосних повного творення з ознаками сингармонізму.

10. Лат. *cerrus* “різновид дуба” – баск. *haritz* “дуб”.

Якщо врахувати традиційну вимову *c* як [k] у латинській мові класичного періоду, то наведену паралель можна вважати виправданою не лише в семантичному, а й у фонетичному відношенні. На наше тверде переконання, обидва компоненти запропонованого зіставлення можна включити до іберо-середземноморсько-африканської ізоглоси, простеженої швейцарським мовознавцем Й. Губшмідом [256, S. 93–96], яка охоплює такі іберо-лівійські релікти, як баскське діалектне *garratš* (*garratz*, *garracho*) “1) барбарис; 2) малий падуб, гостролист”; новопровансальське *garric*, *garrigo*; каталонське *garrica* з дороманського **karrīka* (реконструкція Й. Губшміда) у значенні “1) дуб; 2) дубовий ліс, дубняк”, а також північно-африканські (берберські) форми *akerruš* (*axerruš*, *ašerruš*) “(зелений) дуб”, *akarruš* “1) паростки дуба; 2) дубняк; діброва”, *jarris* “падуб”, *gardatš* “зарості карликового дуба”. Архаїчність ізоглоси підтверджується позитивними даними топоніміки Іберійського півострова (іспан. *silve de Garria* “Гаррійські ліси”, *terra de Jarrieto* “земля Хар’єто”), яка задовільно не етимологізується на індоєвропейському мовному ґрунті.

11. Лат. *chara* “назва рослини” – баск. *hur* “горіх”.

Джерелом появи латинської лексеми могли стати прототипи, рефlekсами яких є сучасні баск. *gari(a)* “пшениця” й *garo* “папороть”.

12. Лат. *colubra* “змія; вуж” – баск. *korapilo* “1) заплутаний клубок; 2) великі морські водорості”.

Наявність метатези плавних *l* і *r*, а також певні розбіжності у вокалізмі зіставляваних лексичних одиниць, на нашу думку, не є підставою для відхилення етимології, оскільки, як уже неодноразово зазначалося в наших попередніх публікаціях, нескладна метатеза й нестабільність вокалізму не лише допускаються в загальноприйнятих зіставленнях на рівні міжродинних генетичних студій, а й часто спостерігаються в межах діалектів однієї мови. Відкладення латинського слова в субстратному шарі цілком пояснюється символічним навантаженням і належністю до сфери релігії, яка зародилася в надрах ритуально-магічних практик, нав'язаних міфологічним світоглядом доісторичної людини. Відомо, що кільцеподібна фігура змії, яка кусає свій власний хвіст, здавна була символом вічності, неподільності, циклічності часу [320, с. 139]. Цей знак набув поширення як релігійний атрибут у Єгипті, Давній Греції та Римській імперії [там само, с. 139–140]. Семантично змія завжди асоціювалася зі скрученістю, кривизною, звивистістю, що знаходить підтвердження на матеріалі індоєвропейських, зокрема слов'янських і германських мов [86, с. 179–180].

13. Лат. *cūria* “курія (адміністративна, політична, релігійна одиниця) – баск. *herri* “1) місто; 2) країна; 3) поселення”.

У проникненні слова в латину не виключеним є етруське посередництво.

14. Лат. *horreum* “клубня, стодола, комора” (можливо, пов'язане з лат. *erium* “сочевиця”, що має відповідники в германських мовах, з утратою придихового *h* в анлауті) – баск. *gari(a)* “пшениця”; пор. тж. перший компонент у баск. *garau-uztak* “врожай злакових”.

15. Лат. *laetus* “жирний, товстий, огрядний – баск. *lodi* “те саме”.

16. Лат. *lamina* (*lāmina*) “тонкий лист металу” – баск. *labana* “ніж”.

Стосовно переходу [b] > [m], зауважимо, що випадки чергувань за моделлю “губний // губний (губно-зубний)” – поширене явище по діалектах багатьох мов. Проміжною семантичною ланкою могло бути значення “щось гостре; те, що ріже”.

17. Лат. *larix* “(бот.) модрина” – баск. *larre* “1) лука; 2) пасовище; 3) верес; 4) занедбана ділянка землі”.

Слід зазначити, що латинська лексема, очевидно, відображає давню (доіндоєвропейську) словотвірну модель, до якої входять іменники, що мають сигматичну флексію III відміни -x і характеризуються поширеністю у фонемному складі сонантів, переважно *l* і *r* (напр. *calabrīx* “терник”, *calx* “вапно”, *īlex* “скельовий дуб; падуб”, *laurex* “кролик”). Що стосується семантики зіставляваних слів, то такі значення, як “лука”, “галявина”, “кущ”, “ліс”, “окреме, самотнє дерево” тощо в етимологічно тотожних лексемах зафіксовані на матеріалі багатьох слов’янських мов [187, с. 348–352], семантичні закономірності яких цілком можуть бути поширені й на мови інших груп індоєвропейської родини, а особливо на мови італо-кельтської гілки (передусім латину) з огляду на дедалі частіше постульовані дослідниками тісні культурні та етномовні контакти протоіталіків і протослов’ян у II–I тис. до н. е. [208].

18. Лат. *laurus* “лавр(ове дерево)” – баск. *larre* “1) лука; 2) пасовище; 3) верес; 4) занедбана ділянка землі”.

З лат. *laurus* “лавр(ове дерево)” певним чином пов’язане грец. δάφνη “те саме”, яке, як і латинську лексему, вважають “непоясненим середземноморським словом”, при цьому індоєвропейські етимології відхиляються як неможливі [344, S. 353]. Неусталеність форми, зокрема наявність по діалектах побічного грец. λάφνη може бути аргументом на користь спільного доіндоєвропейського спадку обох класичних мов. Цікаво, що в сучасній баскській мові спостерігається т. зв. явище **лямбдацизму**, яке полягає в переході ініціальних [d], [t], [n] у [l] при запозиченні лексем з

романських мов, напр. франц. *danger* “небезпека” → баск. *lanjer* “те саме”, лат. *thēcam* “стручок” → баск. *leka* “те саме”, каст. *naranja* “апельсин, помаранч(а)” → баск. *laranja* “те саме” [353, р. 53]. Ураховуючи досить пізню писемну фіксацію баскської мови, можна припустити, що початок функціонування цього фонетичного явища припадає на більш ранні періоди існування мови. Вищенаведені факти є, на нашу думку, підтвердженням участі баскського компонента у лінгво- та етногенетичних процесах у доісторичній Європі, особливо у Східному й Західному Середземномор’ї.

Очевидно, первинним є значення латинського слова, адже лавр – типово середземноморська вічнозелена рослина, яка символізує безсмертя, а також тріумф, перемогу й успіх. Ймовірно, саме символічне навантаження лексеми посприяло її відкладенню в субстратному шарі латинської мови. У контексті теорії наявності т. зв. євроафриканського субстрату як у Східному, так і в Західному Середземномор’ї цікавим є той факт, що лавр не лише використовувався в культових практиках давніх народів Південної Європи (насамперед греків та римлян), а й досі вважається талісманом у Північній Африці [320, с. 384].

19. Лат. *lausa* “глинистий сланець” – баск. *leize* “печера” (мабуть, раніше баскське слово означало печеру, стіни якої були вистелені вищезгаданою гірською породою). Правомірність семантичного аспекту зіставлення знаходить підтвердження на діалектному лексичному матеріалі слов’янських мов, який об’єднує в одне етимологічне гніздо лексеми зі значенням “сланець; піщаник”, “скеля в річці чи на березі річки”, “крихкий камінь сірого кольору” [ЭССЯ XIV, с. 135].

20. Лат. *lōlium* “бур’ян” – баск. *lelo* “дурний”.

Цю гіпотезу можемо аргументувати тим фактом, що в основу номінації багатьох шкідливих і отруйних рослин, напр. блекоти й дурману, які традиційно відносять до бур’янів [УРЕС 1, с. 185, 561; БРЭС с. 141, 1472], покладено назви неконтрольованих психічних процесів або неадекватних

станів, що виникають унаслідок споживання насіння вищезгаданих культур (див., зокрема [ЕСУМ 1, с. 207; там само 2, с. 148; 331, т. 1, с. 555]).

З іншого боку, не можна виключати можливості альтернативного розвитку значення та зв'язку з баск. *olo* “овес”, що дозволяє реконструювати такий семантичний ланцюжок: “бур'ян (як шкідлива, отруйна рослина)” < “некорисна (непотрібна) рослина” < “рослина” > “корисна (сільськогосподарська) культура” > “овес”. Стосовно формально-фонетичного аспекту зіставлення є підстави припускати, що при проникненні баск. *olo* в латину в лексемі розвинувся неетимологічний протетичний *l* (*olo* > **lolo* > *lōlium*; пор. рос. *едва* – укр. *ледве*).

21. Лат. *luror* “жовтуватий відтінок” – баск. (діал.) *laru* “блідо-жовтий”.

22. Лат. *taccis* “квітка мускатного горіха” – баск. *mahatz* “виноград”.

Для вищенаведеного зіставлення реконструюємо семантичний розвиток за наступною схемою: “квітка мускатного горіха” < “мускатний горіх” < “горіх” < “твердий круглий (овальний) плід” < **круглий (овальний) плід** > “виноград” (жирним шрифтом виділено етимон, що, на наш погляд, ліг в основу значень латинської й баскської лексем).

23. Лат. *maruca* “равлик” – баск. *marraskilo* “те саме”.

Звертає на себе увагу відкритоскладовий характер латинського слова з елементами сингармонізму, що виявляє яскраві кореляції з фонетичною типологією доіндоєвропейського, а саме трипільського субстрату праслов'янської мови.

24. Лат. *mūrex* “мушля” – баск. *marraskilo* “равлик; слимак”.

Очевидно, *-il-* у баскській лексемі можна трактувати як зменшувально-пестливий суфікс. Лат. *mūrex* швидше за все є континуантом баскської основи *marrask-*, що при проникненні в латину зазнала метатези, яка графічно представлена у вигляді сигматичної флексії іменників III відміни *-x* (= *k+s*).

Не позбавленим сенсу є зближення баск. *marraskilo* “равлик; слимак” з лат. *maruca* “те саме”, що його було обґрунтовано вище.

25. Лат. *rāiū* “павич” – баск. *rauta* “те саме”.

Латинське слово має прями відповідники в давньогрецькій та давньоіндійській мовах, проте не має задовільної індоєвропейської етимології, оскільки взаємовідношення між компонентами латино-греко-індійської ізогlosti залишаються невизначеними [Ernout, Meillet p. 708]. У таких випадках залишається простір для альтернативного (субстратного) пояснення. Лексеми-кореляти вищезгаданих мов могли бути успадковані незалежно одна від одної з невідомого середземноморсько-малоазійського джерела, єдиним живим продовженням якого в сучасній Європі є мова басків.

26. Лат. *rēte* “тенета, сітка; пастка” – баск. *lotu* “зв’язувати”.

27. Лат. *saburra* “баласт корабля” – баск. *zabor* “сміття”.

Розвиток значення в обох мовах міг відбутися через утрачену семантичну ланку “щось непотрібне або зайве”.

28. Лат. *samera* (*samara*) “насіння в’яза” – баск. *zumar* “в’яз”.

Звертає на себе увагу фонетична типологія латинського слова (наявність лише відкритих складів, рівномірне чергування приголосних і голосних повного творення з ознаками сингармонізму).

29. Лат. *sil(i)* “назва рослини” – баск. *zelai* “трава”.

30. Лат. *viola* “фіалка” – баск. *ibel* “фіолетовий”.

Як показують дослідження, в основі номінації ботанічної лексики лежать передусім зовнішні ознаки фітономів, і з-поміж них колір – на першому місці [144, с. 15].

Автором також визначено коло менш надійних зближень, які є нецільнолексемними (кореневими) й часом передбачають складніші, ніж у попередній групі, фонетичні та семантичні трансформації. До останньої категорії відносимо 17 зіставлень.

1. Лат. *abies* “1) ялиця; 2) ялина” – баск. *apio* “селера”.

2. Лат. *berua* “сойка” – баск. *belatz* “сокіл”; *bele* “ворона”.

3. Лат. *bestia* “тварина” – баск. *buztan* “хвіст”.

Можливою видається реконструкція наступного семантичного ланцюжка: “хвіст” > “тварина, що має хвіст” > “(будь-яка) тварина”.

4. Лат. *brassica* “капуста” – баск. *baratz* “город”.

При проникненні слова в латину могло відбутися метонімічне перенесення та звуження значення за наступною схемою: “город” > “те, що росте на городі; городина; овочі” > “капуста”. У латинській лексемі умовно виділяємо неіндоєвропейський суфікс *-(i)c-*.

5. Лат. *caltha* “жовта квітка” – баск. *galdu (galtu)* “загубитися”;

сюди

ж *galte* “втрата”; *kalte (kalta)* “школа; збитки”.

Відомо, що жовтий колір є символом розлуки, прощання або втрати. Латинська лексема вважається запозиченням із невідомого середземноморського джерела [Ernout, Meillet p. 132], а баскські кореляти також не мають етимології [353, p. 196].

6. Лат. *cārabus* “різновид ракоподібного” – баск. *karramarro* “краб”.

Є всі підстави стверджувати про експресивний характер другого компонента баскської лексеми *-marro*, оскільки явище т. зв. *m-* (рідше *b-* / *p-*) редуплікації досить поширене в мові басків [там само, с. 277], й водночас припускати існування в минулому баск. **karrabarro / karraparro*, усіченим континуантом якого і є лат. *cārabus*. Для останнього не виключаємо також етимологічного зв’язку з баск. *garro* “щупальце” невідомого походження [там само, с. 201].

7. Лат. *gigeria (gizeria)* “нутрощі, тельбухи (свійської птиці)” – баск. *gihar* “м’яз”; очевидно, сюди ж *giharre* “пісне м’ясо”.

А. Вальде та Й. Гофманн кваліфікують лат. *gigeria (gizeria)* як запозичення з остаточно не встановленого іранського або семітського джерела [Walde, Hofmann p. 597]. Їхні попередники А. Ерну й А. Мейє посилаються на етимологію Г. Шухардта, котрий уважав латинське слово

запозиченням з іран. *jigar* “печінка” [Ernout, Meillet p. 404]. Ми пропонуємо зіставлення з вищенаведеними баскськими лексемами, які з одного боку можуть засвідчувати колишнє поширення баскської мови значно східніше від займаного тепер ареалу й активну участь баскського компонента в етногенетичних (в т. ч. субстратних) процесах на євразійських теренах, а з іншого – розглядатися як черговий аргумент на користь спорідненості баскської (і ширше – кавказьких), індоєвропейських та семітських мов на ностратичному рівні.

8. Лат. *gutta* “крапля” – баск. *guti* “маленький”.

9. Лат. *hosti* “жертвна тварина” – баск. *haitz* “скеля”.

Для вищенаведеного зіставлення реконструюємо семантичний розвиток за наступною схемою: “жертвна тварина” < **“жертвоприношення (офірування) або поховання”** > “місце офірування або ритуального поховання” > “скеля (печера, дольмен, менгір) як місце ритуального поховання” > “скеля” (жирним шрифтом виділено етимон, що, на наш погляд, ліг в основу значень латинської й баскської лексем).

10. Лат. *ibex* “серна, сарна” – баск. *idi* “бик”.

Звертає на себе увагу наявність у латинському слові сигматичної флексії іменників III відміни -x на тлі поширеного по баскських діалектах фонетичного переходу $b \rightarrow d$.

11. Лат. *loba* “стеблина (індійського проса)” – баск. *lepo* “шия”.

Можливо, перенесення за зовнішньою та функціональною подібністю: волоть на стеблині тримається, як голова на шиї.

12. Лат. *lucalus* “назва комахи або рептилії” – баск. *luhartz* “скорпіон”.

13. Лат. *tactus* “культовий термін (магічне слово)”; можливо, сюди ж і лат. *masia* “(бот.) зірочник” – баск. *mahats* “виноград”.

Виноград здавна вважається символом родючості, достатку й життєдайної сили, символом духовного життя й відродження як у язичницькому, так і в християнському світах, саме тому вино, одержуване з

винограду, широко використовується в багатьох культових практиках та релігійних ритуалах [320, с. 379].

14. Лат. *mendum (menda)* “недолік, вада” – баск. *min* “біль”.

15. Лат. *siligo* “(діал.) 1) пшениця; 2) борошно” – баск. *zuri* “білий”.

Аналогічний семантичний розвиток спостерігається в германських мовах, пор. зокрема англ. *wheat* “пшениця”, нім. *Weizen* “те саме” та ін., які походять від прагерм. **χvaitjaz*, що утворився на базі варіанта *χvīt-* “білий” [ODEE, p. 1001]. Звертає на себе увагу фонетична типологія латинського й баскського слів (відкритоскладовість), а також наявність у латинській лексемі умовно виділеного нами неіндоєвропейського суфікса *-(i)g-*.

16. Лат. *sirpe* “назва рослини” – баск. *txarpoil* “кмин”.

17. Лат. *turma* “кавалерійський загін, що складався з 30 солдатів та 3 офіцерів” – баск. *trumoi* “трім”.

Цілком можливо, що у випадку з лат. *turma* маємо справу з метафоричним перенесенням значення. Загальновідомо, що кавалерія як рід сухопутних військ тривалий час відігравала стратегічно важливу роль у веденні бойових дій. Раптова поява добре озброєних вершників на полі бою нагадувала “трім серед ясного неба”. Кількість воїнів у такому загоні (33) теж є не випадковою і свідчить на користь архаїчності лексеми: число 33 здавна символізує множинність, силу, завершеність і довершеність [320, с. 46].

Стосовно германської лексики можемо стверджувати, що низка англійських слів невідомого походження (як з відповідниками по інших германських мовах і реконструйованими спільногерманськими праформами, так і без них) також знаходить досить надійні паралелі в основній лексиці баскської мови (17 позицій).

1. Англ. *ail* “біль; клопіт, турбота” – баск. *(h)il* “смерть”.

2. Англ. *barrow* “кастрований кнур (кабан)” (прагерм. **barguz / -waz*) – баск. *bargo* “молодий кабан; поросля”.

Вищенаведене зближення вважаємо одним з найбільш надійних, оскільки воно є фактично цілноклексемним і не викликає заперечень

формально-семантичного плану. Наявність реконструйованої прагерманської форми засвідчує архаїчність англійської лексеми. Крім того, баск. *bargo* належить до базового споконвічного словника невідомого походження [353, р. 127], що виключає можливість пізнього культурного запозичення та є додатковим аргументом на користь колишнього поширення автохтонного баскського компонента на територіях, які зазнали експансії протогерманських племен.

3. Англ. *black* “чорний” – баск. *beltz (baltz)* “те саме”; сюди також *bele (bela)* “ворона”.

Згадані вище паралелі вважаються похідними від реконструйованого баск. **bel* “темний” невідомого походження [там само, с. 134]. Архаїчність та автохтонність баскських лексем підтверджується позитивними ономастичними даними [там само].

4. Англ. *cur* “сторожовий пес; вівчарка” – баск. *(h)or* “пес, собака”.

5. Англ. *gaunt* “високий і стрункий” – баск. *(h)andi, (h)aundi* “1) великий; 2) високий; 3) головний; 4) дивний”.

6. Англ. *gavel* “молоток (судді, голови зборів) – баск. *gabi* “кувалда, ковальський молот”.

Англ. *gavel* уживається переважно в американському варіанті англійської мови, що може служити додатковим аргументом на користь давності лексеми, адже цей діалект поряд з численними регіональними інноваціями (передусім маємо на увазі пізні запозичення з мов тубільного індіанського населення) досі зберігає значну кількість архаїчних рис на всіх рівнях мовної структури, які впродовж останніх століть було втрачено британським варіантом англійської мови.

7. Англ. *geld* “каструвати” – баск. *galdu (galtu)* “1) загубитися; зникнути; 2) втратити”; сюди також *galte* “втрата”; *kalte (kalta)* “школа; пошкодження; збитки”.

8. Англ. *glade* “галявина” – баск. *garate* “прохід у горах; ущелина; гірський перевал”.

Не виключаємо зв'язку з баск. *goialde* “верхівка” (словоскладення на базі автохтонного **goi* “височина; висота” невідомого походження [353, р. 207] і неясного *alde* “1) бік; сторона; 2) місцевість, простір” [там само, с. 85]. Утраченою проміжною семантичною ланкою між англійською й баскською лексемами могло бути значення “місце, яке перебуває на видноті; відкритий простір”.

9. Англ. *hame* “загнута частина хомути (в кінській упряжі), хомутина” – баск. *kima* (*kuma*, *khuma*) “грива (коня)”.

10. Англ. *haze* “серпанок, туман” – баск. *hese(a)* “сирий, вологий”.

11. Англ. *lack* “1) брак; нестача; відсутність; 2) недолік, вада” – баск. *akal* “порожній (про каштан)”.

У випадку з вищенаведеним зближенням, очевидно, маємо справу з метатезою приголосних [k] ↔ [l].

12. Англ. *lass* (*lassie*) “дівчина або молода жінка” – баск. *lotsa* “1) сором; 2) безчестя; 3) скромність”.

Англ. *lass* (*lassie*) вживається переважно в Північній Англії та Шотландії [347, р. 739], тобто на територіях, що з 1-го тис. до н. е. були колонізовані кельтами, котрі зазнали потужного етномовного впливу з боку давнішого неіндоевропейського населення Британських островів, до складу якого, швидше за все, входив баскський компонент. Очевидно, первинним значенням лексичної одиниці було “сором’язлива” або “та, якій належить поводитися скромно”.

13. Англ. *rain* “дощ” – баск. *laino* (*lano*, *lanho*) “туман”.

14. Англ. *sorrow* “1) горе, біда, лихо; 2) сум” – баск. *zori* “недобрий знак; погана прикмета”.

Не викликає особливих заперечень зближення англійського слова з баск. *sari* “1) плата; податок; мито; 2) ціна, вартість; 3) нагорода; 4) покарання”, проте з семантичних міркувань більшу архаїчність слід припускати для винесеного в заголовок баск. *zori*.

Цікавим є зіставлення англ. *sorrow* та укр. *журба* з фін. *suri* “журливий”, *surra* “в’янути”, *surma* “смерть”, запропоноване К. М. Тищенком, який уважає англо-українську ізоглосу германо-слов’янським фінізмом [178, с. 77]. На наше тверде переконання, цю ізоглосу можна розширити за рахунок включення до її складу виявленої нами баскської паралелі. Новітні дослідження в галузі краніологічної антропології та генетики дають підстави припускати наявність у далекому минулому басксько-фінських етномовних контактів, які були можливі до появи індоєвропейців у Подунав’ї [там само, с. 56–58].

15. Англ. *weed* “1) бур’ян; 2) водорість” – баск. *idoi* “1) калюжа; 2) бруд; твань, баговиння; 3) болото”.

Білабіальний [w] в англ. *weed*, швидше за все, має протетичну природу.

16. Англ. *yarrow* “(бот.) деревій” – баск. *(h)orri* “(великий) лист”.

Не виключаємо зв’язку з баск. *orre* “ялівець” або *ira* “папороть”, проте у формально-семантичному відношенні винесення в заголовок баск. *(h)orri* видається більш обґрунтованим. По-перше, для англ. *yarrow* можна припускати розвиток протетичного середньоязикового [j], а в пропонованому баскському кореляті *(h)orri* впевнено констатувати майже аналогічний фонетичний процес – появу факультативного придихового [h]. По-друге, цікавим з погляду внутрішньої форми є російський відповідник назви рослини *тысячелистник*, що в типологічному плані яскраво корелює з баск. *(h)orri* “(великий) лист”, тобто “багатолист”.

17. Англ. *womb* “матка; живіт; лоно” – баск. *(h)ume* (з реконструйованого **unbe*; аквітан. *ombe*) “1) дитина; 2) молодняк тварин”; сюди ж *ittoi* “1) матка; 2) колиска”.

Як і в попередньому зіставленні, в обох компонентах припускаємо розвиток протетичних приголосних.

Пошук баскських паралелей гіпотетично субстратної лексики праслов’янської мови засвідчив відносну безперспективність дальших

досліджень у цьому напрямку. До можливих басксько-слов'янських зближень відносимо 5 позицій.

1. Псл. **xusta* (зх.) “хустка” – баск. *hozte* “холодна пора (року)”.

Праслов'янське **xusta* не має загальноприйнятої етимології. Вищенаведене зближення є фактично цілноклексемним і не викликає заперечень формально-фонетичного плану. Наявність реконструйованої форми засвідчує відносну архаїчність праслов'янського діалектизму. Утраченою проміжною семантичною ланкою між слов'янською й баскською лексемами могло бути значення “частина одягу (головний убір), що його надівають за (про)холодної погоди”. Ми свідомі значної гіпотетичності семантичного аспекту пропонованого зіставлення, тому відносимо його до малоїмовірних.

2. Псл. **хута?* (сх.) “шия” – баск. *kima* (*kima*, *khima*) “грива (коня)”.

Звертає на себе увагу фонетична типологія (зокрема, співвідносний відкритоскладовий вокалізм) обох лексем, що виявляє яскраві кореляції з доіндоєвропейським, а саме трипільським субстратом праслов'янської мови. З іншого боку, семантичний аспект потребує дальших уточнень.

3. Псл. **jutjъnъ?* (зх.) “горло” – баск. *jatun* “ненажера”.

Не виключено, що баскське слово є досить пізнім експресивним утворенням від дієслова *jaten eman* “годувати” < *ja(a)n* “їсти”.

4. Псл. **liga* “слина” – баск. *lohi* (*loi*, *logi*) “бруд, твань”.

Вищенаведене зближення є фактично цілноклексемним і не викликає заперечень формально-фонетичного плану. Оскільки значенню бруд, твань” баскської лексеми передувало раніше зафіксоване “тіло” [353, р. 269], то в розвитку значень слов'янського й баскського слів можна припускати проміжну семантичну ланку “рідке виділення (випорожнення) людського організму”.

5. Псл. **něga* “знемога” – баск. *neke* “втома, виснаження”.

Останнє зіставлення вважаємо одним з найбільш надійних, оскільки воно є цілноклексемним і не викликає заперечень ані формального, ані семантичного плану. Звертає на себе увагу фонетична типологія обох лексем, а саме співвідносний відкритоскладовий вокалізм, а також чергування дзвінких і глухих приголосних у зв'язку з неодноразово постульованим в етимологічній літературі явищем нерозрізнення дзвінкості / глухості в доіндоєвропейському Східному Середземномор'ї.

3.2.2. Мовні свідчення праугро-фінської присутності у протоітальському, спільногерманському та праслов'янському лінгвогеографічних ареалах. Згідно з результатами нашого дослідження, окрім численних свідчень краніологічної антропології (Е. Варрен, Е. Манкер) та генетики на користь колишнього поширення в передісторичній Європі протофінського етнічного компонента (див. [178, с. 56–58]), можна констатувати наявність давніх фіно-угризмів у субстратних шарах різних груп індоєвропейських мов.

До виявлених нами фіно-угорських паралелей латинської лексики невідомого походження віднесено 25 позицій.

1. Лат. *taccis* “квітка мускатного горіха” – угор. *takk* “жолудь”, *tag* “насіння; зерно; кісточка”.

Вищенаведене зближення є фактично цілноклексемним і не викликає заперечень формально-фонетичного плану. Утраченою проміжною семантичною ланкою між винесеними в заголовок лексемами могло бути значення “(твердий) плід”. Семантичний розвиток латинського й угорського прототипів, очевидно, відбувався за наступною схемою: “квітка мускатного горіха” < “мускатний горіх” < “горіх” < “(твердий) плід” > “жолудь” > “ядро; насіння; зерно; кісточка”.

2. Лат. *ērūsa, ūrūsa* “гусинь” – фін. *elukka* “тварина”.

Пропоноване зближення є цілноклексемним і не викликає заперечень формально-фонетичного плану (співвідносний вокалізм, незначні трансформації у приголосному каркасі – чергування плавних [r] і [l],

поширене в мовах різних груп та сімей, гемінація фінського *k*). Водночас ми свідомі значної гіпотетичності семантичного аспекту зіставлення, тому відносимо його до малоймовірних.

3. Лат. *boba* “назва невідомої рослини” – угор. *bab* “квасоля”; фін. *rari* “1) біб; 2) горошина”.

Не виключеним є звукосимволічний характер фіно-угорських лексем (елементарна спорідненість у позначенні круглих або опуклих предметів), що унеможлиблює їх розгляд у контексті теорії субстрату.

4. Лат. *celt(h)is* “назва африканського дерева” – угор. *kert* “1) фруктовий сад; 2) город”.

При успадкуванні субстратного прототипу в латинській мові, очевидно, відбулося звуження значення.

5. Лат. *cerda* “невідомо рослина” – угор. *kert* “1) фруктовий сад; 2) город”; фін. *korte* “(бот.) хвощ”.

Звертає на себе увагу нерозрізнення дзвінкості / глухості приголосних, що було, як уже зазначалося, однією з фонетичних характеристик доіндоєвропейських мов Східного Середземномор'я.

6. Лат. *pilus* “волосина” – угор. *pilla* “вія”.

7. Лат. *rudis* “паличка” – угор. *rúd* “1) жердина; тичка; 2) дровко; 3) штанга”.

8. Лат. *silua (silva)* “ліс” – угор. *szilfa* “ільм, в'яз”; сюди ж фін. *salu* “великий, глухий, безлюдний ліс”, естон. *salu* “гай, діброва”; удмурт. *силё* “хмиз, сушняк, трусок, суччя”.

9. Лат. *cūci* “назва єгипетського дерева” – фін. *kukka* “квітка”, *kukkia* “цвісти, розквітати”.

На наше тверде переконання, явище гемінації, що спостерігається в багатьох залучених до зіставлення фінських лексемах, є аргументом на користь активних контактів протофінського, баскського та піктського етномовних компонентів, що супроводжувалися набуттям низки спільних структурних фонетичних рис в межах доіндоєвропейського мовного союзу.

10. Лат. *hostia* “жертва, офіра” – фін. *kosto* “помста, відплата”.

Пропоноване зближення є цільнолексемним і не викликає особливих заперечень формально-семантичного плану. Відкладення латинського слова в субстратному шарі цілком пояснюється його належністю до сфери релігії, яка зародилася в надрах ритуально-магічних практик, навіяних міфологічним світоглядом доісторичної людини.

11. Лат. *cucurbita* “гарбуз” – фін. *kurpitsa* “те саме”.

12. Лат. *surēna* “назва невідомої рослини” – фін. *sara(heinä)* “осока”, удмурт. *сарана* “лілея, лелія”.

Звертає на себе увагу фонетична типологія латинської та фіно-угорських лексем, а саме співвідносний відкритоскладовий вокалізм з елементами сингармонізму, що виявляє яскраві кореляції з доіндоєвропейським (трипільським) субстратом праслов'янської мови.

13. Лат. *tālea* “1) пагін, паросток; 2) вістря” – фін. *teriä* “колоситися”, *teriö* “(бот.) віночок, вінчик”.

14. Лат. *mariscus* “інжир, смоква, фіга” – фін., карел. *marja* “ягода”, естон. *mari* “те саме”.

Очевидно, слід припускати успадкування лат. *mariscus* із фінського субстрату з послідовним звуженням значення відповідно до культурних реалій регіону (інжир – типова середземноморсько-малоазійська плодова культура). На латинському ґрунті було приєднано суфікс *-sc-*, який умовно виділяємо й у ряді інших латинських слів з нез'ясованою етимологією (див. табл. 2.2).

15. Лат. *corroco* “морська риба (переважно осетер)” – фін. *kouri* “карась”, удмурт. діал. *карака* “те саме”.

Варто звернути увагу на співвідносний відкритоскладовий вокалізм (з елементами сингармонізму) та більш архаїчний консонантизм латинської й удмуртської лексем (*k-r-k*) у порівнянні зі слов'янським (*k-r-s*), що може свідчити на користь більшої давності протоітальсько-протофінських мовних контактів.

16. Лат. *chata* “назва тварини” – удмурт. *кама* “бобер”.

17. Лат. *marīsa* “равлик” – фін. *таа* “земля, ґрунт” + *гуока* “їжа, страва”.

Можливо, первинним значенням латинської лексеми при успадкуванні фінських прототипів було “їжа (їстівна істота), що повзає по землі”. Цікавими з погляду типології є комі діал. *муколь* “картопля” (словоскладання з *му* “земля” + *коль* “плід; горіх; шишка”), а також мордов. *модамарь* “те саме” (з *мода* “земля” + *марь* “плід; яблуко”), побудовані, очевидно, за тією ж семантичною моделлю, що й винесені в заголовок латинська та фінська лексеми. Ми цілком свідомі значної гіпотетичності словотвірного та семантичного аспектів пропонованого зіставлення, тому відносимо його до малоймовірних. Водночас загальновідомим є факт споживання равликів у їжу деякими народами Південно-Західної Європи, зокрема сучасними французами – нащадками романізованих кельтів (галлів). Зі свого боку ще раз зазначимо, що новітніми дослідженнями в галузі краніологічної антропології та генетики встановлено належність деяких кельтомовних народів Західної Європи до фінонордичного антропологічного типу [178, с. 56–58].

18. Лат. *erus, era* “пан(і)” – угор. *úr* “пан”.

19. Лат. *sirpe* “назва рослини” – фін. *sara(puu)* “ясен”, естон. *sarapuu* “горіх, горішник (дерево)”, марій. *šerba, šörpä* “ясен”, манс. *шөрва* “те саме”; комі, удмурт. *сирпу* “ільм, в’яз” (спільноперм. **s`ir-pu* “те саме” [316, с. 257]).

20. Лат. *hīlum* “маленький, незначний” – фін. *hiljaa* “тихо, спокійно, злегка”.

21. Лат. *area* “відкрите місце; простір” – фін. *ala* “те саме”.

22. Лат. *chara* “назва рослини” – фін. *kaura* “овес”, комі-перм. *гар* “брунька, сережка (на дереві)”.

23. Лат. *lausa* “глинистий сланець” – фін. *louhos* “каменяря, каменоломня”.

Можна припустити, що фінське слово раніше означало не просто каменярню, а печеру, стіни якої були вистелені певною гірською породою (в цьому випадку – глинистим сланцем). Правомірність семантичного аспекту зіставлення знаходить підтвердження на вже згадуваному в п. 3.2.1 діалектному лексичному матеріалі слов'янських мов, який об'єднує в одне етимологічне гніздо лексеми зі значенням “сланець; піщаник”, “скеля в річці чи на березі річки”, “крихкий камінь сірого кольору” [ЭССЯ XIV, с. 135].

24. Лат. *lōlium* “бур'ян” – естон. *loll* “дурний; дурень”.

Цю гіпотезу можемо аргументувати тим фактом, що в основу номінації багатьох шкідливих і отруйних рослин, напр. блекоти й дурману, які традиційно відносять до бур'янів [329, т. 1, с. 185, 561; БРЭС, с. 141, 1472], покладено назви неконтрольованих психічних процесів або неадекватних станів, що виникають унаслідок споживання насіння вищезгаданих культур (див., зокрема [ЕСУМ 1, с. 207; там само 2, с. 148; 331, т. 1, с. 555]).

Не виключений зв'язок латинської лексеми з удмуртським діалектизмом *лол* “заболочений”, оскільки лексичні одиниці на позначення різних видів бур'яну часто містять у своїй семантичній структурі значення “водорість” (напр. англ. *weed*).

25. Лат. *turma* “кавалерійський загін (30 солдатів + 3 офіцери)” – фін. *turma* “біда, нещастя”.

Цілком можливо, що у вищенаведеному випадку маємо справу з альтернативним метафоричним перенесенням значення (див. пояснення до латинсько-баскського зіставлення № 17).

Серед фіно-угорських паралелей германських лексем невідомого походження, виявлених за [ODEE], вартими уваги вважаємо 8 позицій.

1. *Bent* “трав'яниста рівнина, поле” (прагерм. **binut-*) – фін. *pinta* “поверхня, площа”, естон. *pind* “поверхня; ґрунт”.

2. *Burn* “струмок, джерельце” (прагерм. **brunnon*) – фін. *porina* “дзюрчання, клокотання”.

Пропоноване зближення є цільнолексемним і не викликає заперечень формально-семантичного плану (в обох компонентах зіставлення збережено співвідносність семантики й консонантного каркасу з традиційним доіндоевропейським нерозрізненням дзвінких і глухих приголосних), проте не виключаємо оноματοпоетичного походження германської й фінської лексем.

3. *Kiss* “цілувати” (прагерм. **kussjan*) – фін. *kosia* “свататися”.
4. *Leer* “порожній” (прагерм. **lāri*) – фін. *lara* (*lora, lori*) “порожні балачки, базікання”.
5. *Mar* “псувати, пошкоджувати” (прагерм. **marrjan*) – фін. *maru* “1) буря, негода; 2) гнів, лють”.
6. *Mole* “1) родимка; 2) кріт” (прагерм. **mailam*) – фін. *luomi* “родимка”.

Пропоноване зближення є фактично цільнолексемним і не викликає заперечень формально-семантичного плану (в обох компонентах зіставлення збережено співвідносність семантики й консонантного каркасу). Очевидно, при успадкуванні з фінської субстратної мови германська лексема зазнала нескладної метатези приголосних.

7. *Well* “1) колодязь; 2) кипіти; 3) танути” (прагерм. **wall-*, *wallan*) – комі-перм. уль “сирий, вологий, мокрий” з відповідниками по інших фіно-угорських мовах (докладніше див. [316, с. 296]).

Маємо всі підстави припускати протетичну природу германського *w-*.

8. *Wood* “1) ліс; 2) дерево” (прагерм. **widuz*) – фін. *vitsa* “різка, прут, хворостина”.

Значення “ліс”, швидше за все, є вторинним, адже на матеріалі різних груп мов доведено його похідність від первинного “дерево” й очевидний зв’язок зі значеннями “прут, різка”, “дерев’яна затичка”, “спис” [340, s. 166].

Автором віднайдено також фіно-угорські паралелі низки англійських слів, що для них в аналізованому словнику спільногерманські праформи не реконструйовано (8 позицій).

1. Англ. *craw* “зоб, воло (у птахів)” – фін. *kerä* “1) клубок; 2) качан”.

Зв'язок між значеннями англійської та фінської лексем знаходить підтвердження в лексико-семантичній структурі фін. *kuiri*, для якого зафіксовано значення “1) зоб, воло; 2) качан; 3) купол” [332, с. 98].

2. Англ. *cur* “сторожовий пес; вівчарка” – фін. *koira* “собака, пес”.

Вищенаведене зіставлення вважаємо одним з найбільш надійних, оскільки автохтонність фін. *koira* на фіно-угорському мовному ґрунті підтверджується численними корелятами в мовах як фінської, так і угорської груп (комі *кыр* “самець (тільки про звірів)”, манс. *χār* “те саме” тощо), а також наявністю реконструйованої допермської праформи **kojra-* [316, с. 153], що в переважній більшості випадків збігається з фіно-угорською (праугрофінською). Очевидно, цю ізолексу можна розширити за рахунок включення до її складу баск. *(h)or* “пес, собака”, з яким автор уже зіставляв англійський відповідник. На наше тверде переконання, запропонована германсько-басксько-фінська ізогласа є свідченням на користь доісторичних контактів басків та фіно-угрів, які були можливі до приходу індоєвропейців на терени Північно-Західної та Південної Європи.

3. Англ. *harrow* “борона” – фін. *hara* “борона (сучкова)”.

4. Англ. *ill* “поганий; хворий” – фін. *hiljaa* “тихо, спокійно, злегка”.

5. Англ. *swamp* “болото” – фін. *suo* “те саме”, *suoma* “болотиста земля”.

6. Англ. *tallow* “лій, сало, жир” – фін. *tali* “віск; сало”.

7. Англ. *weed* “бур'ян; водорість” – фін. *uida* “плавати, пливти, купатися”.

Проміжною семантичною ланкою могло бути значення “те, що росте на або плаває по воді”.

8. Англ. *wound* “поранення” – фін. *ontua* “кульгати”.

Пропоноване зіставлення є фактично цільнолексемним і не викликає заперечень формально-семантичного плану. Білабіальний [w] в англ. *wound*, швидше за все, має протетичну природу.

За [Kluge] додатково виявлено ряд лексем (переважно з реконструйованими спільногерманськими, західногерманськими або донімецькими праформами), що не мають паралелей за межами германських мов, проте корелюють із базисною фіно-угорською лексикою (4 позиції).

1. Нім. *laich* “ікра (риб’яча, жаб’яча)” – фін. *lohi* “лосось”.
2. Нім. *hecht*, зх.-герм. **hakida-*, *hakuda-* “щука” – фін. *hauki* “те саме”.
3. Нім. *teuer*, прагерм. **deurja-*, *deuzja-* “дорогий” – фін. *teuras* “худоба”.

Пропоноване зближення не викликає заперечень формально-фонетичного плану. Правомірність семантичного аспекту зіставлення підтверджується діахронічною типологією семантичних переходів “худоба” > “багатство; майно; здобич; гроші”, що має екстралінгвістичні причини: у давнину худоба правила за міру багатства й вартості [313, с. 171, 459].

4. Нім. *Zauber*, прагерм. **taubra-* “чари, чаклунство” – фін. *tupru* “заметіль, хурделиця”, *tuppara* “вихор, буревій”.

Правомірність семантичного аспекту зіставлення впливає з міфологічного світогляду доісторичної людини, яка була схильна вбачати у неконтрольованих явищах природи дію надприродних (магічних) сил.

Серед фіно-угорських паралелей слов’янської лексики невідомого походження – 10 позицій (праслов’янські реконструкції подаємо за [ЭССЯ]).

1. Псл. **kasty* (зх.) “осока” – фін. *kaste* “1) роса; 2) хрещення”, *kasteheinä* “осока” (другий компонент *heinä* має значення “сіно; трава”). Сюди ж фін. *kastua* “мокнути, промочити(ся)”.
2. Псл. **bara* (пд., зх.) “калюжа; болото” – фін. *pore* “пузир на воді”, *puro* “струмок, джерело”; естон. *pori* “бруд, сльота”.
3. Псл. **mada* (пд., зх.) “бруд; твань” – фін. *muta* “(на)мул, бруд”.
4. Псл. **kotja* (пд., сх.) “дім, хата” – фін. *kota* “юрта, хижа, халупа”.
5. Псл. **xъzъ* (пд., сх.) “пузо; поперек” – фін. *kesi* “шкурка, оболонка”.

6. Псл. **liga* “слина” – фін. *liko* як компонент дієслівних сполучень зі значенням “мокнути, мочити”. Пор. тж. фін. *liukas* “слизький”.

7. Псл. **lada* “дівчина” – фін. *letti* “коса (заплетене волосся)”, *leuto* “м’який, помірний, теплий (про погоду)”; можливий зв’язок з псл. **lěto* “літо”.

8. Псл. **xylъ(jь)* “кволий; зігнутий” – фін. *kuolo* “смерть”, *kuolla* “помирати”.

9. Псл. **hala* “потвора; 2) буря; 3) сильна людина” – фін. *kala* “риба” (детальне семантичне обґрунтування див. у п. 3.3).

10. Псл. **kvarъ* “хвороба, шкода, вада” – фін. *kumara* “зігнутий, скоцюрблений, згорблений”.

З огляду на нерівномірність чергування голосних та приголосних у праслов’янській реконструкції при проникненні лексеми на слов’янські території можна припускати посередництво третьої мови відмінного фонетичного типу.

Вартим уваги є той факт, що серед масиву слов’янської лексики невідомого походження низка польських слів має як досить яскраві паралелі, так і часткові відповідники у фіно-угорських мовах (7 позицій).

1. Польськ. *chabeta* “шкапа” – естон. *kõbide* “(стара) відьма, карга”.

Припущення А. Брюкнера про походження назви шкапи від польськ. *(s)chaby* “кістки” [340, с. 175] не видається нам переконливим з кількох причин. По-перше, польський учений сам сумнівається у слов’янському походженні польськ. *schab(y)* [там само, с. 483]. По-друге, за *schab* закріплено тільки значення “свиняча грудинка” [330, с. 787], яке аж ніяк не асоціюється з кощавістю шкапи. По-третє, “шкапа” визначається як “поганий (часто старий – С. Б.), заморений, слабосилий, худий кінь” [308, с. 1623; пор. 319, с. 240; 325, т. 11, с. 470], тож очевидно, що обидва слова (як польськ. *chabeta*, так і естон. *kõbide*) містять негативні конотації. Розвиток значення міг відбутися через спільну сему “старий, рихлий, нікчемний, а отже поганий”. Цю думку підтверджує історично засвідчене естон. *kobe(da)*

“рихлий, м’який, нещільний”, фонетична типологія якого (наявність лише відкритих складів, рівномірне чергування приголосних і голосних повного творення) майже ідентична польськ. *chabeta*. Аналогічний семантичний розвиток спостерігається і в інших групах мов. Приміром, для англ. *jade* зафіксовано значення “1) жінка, особливо брутальна й аморальна (= шельма, негідниця; хвойда, повія); 2) старий виснажений кінь (= шкапа)” [347, р. 701]. Пор. також угор. *gebe(t)* “шкапа”, *hab(ot)* “піна, мило (на коні)”. Певна нестабільність консонантизму в усіх фіно-угорських паралелях не є, на нашу думку, перешкодою для запропонованої етимології, оскільки явища спорадичного одзвінчення та спірантизації вибухових *p, t, k* досить поширені в різних мовних сім'ях, у тому числі серед носіїв фіно-угорських мов [316, с. 9, 14].

2. Польськ. *hyl* (*hel, hela*) “відкрите місце” – угор. *hely* “місце(вість)”; можливо, сюди ж естон. *küla* “село, селище”.

У польських формах *hyl, hel* могла відбутися редукція *i*, як наслідок, утрата короткого ненаголошеного голосного. Нестабільність вокалізму та його відмінність від складу голосних у фіно-угорських паралелях свідчить про те, що польськ. *hyl* є не пізнім запозиченням, а, швидше за все, субстратним елементом, у якому відбулося звуження значення від “будь-яка місцевість, місце взагалі” до “відкрите місце або простір”.

3. Польськ. *kieszęń* “кишеня” – комі *кизь* “1) гудзик, застібка; 2) зав’язка, шнурок; 3) шмат тканини; 4) (удмурт.) міцний вузол” до спільнопермськ. **kuž’z-* “шмат тканини для з’єднання країв одягу (взуття) через зав’язування на вузол” [там само, с. 123].

Зауважимо, що, на відміну від А. Брюкнера, автори ЕСУМ не вважають лексему *kieszęń* польським запозиченням до слов’янських мов східної та західної підгруп і реконструюють псл. **kušęnja*, припускаючи утворення від *kušьka* “кишка” з первісним значенням “гаман з кишки”. Думка про зв’язок слова з тюркізмом *kese* “мішечок”, висловлена Ф. Міклошичем і В. Махеком, не знайшла підтримки [ЕСУМ 2, с. 440; пор. 340, с. 229]. Ми пропонуємо

врахувати можливі фінно-угорські паралелі (до зазначених на початку цього пункту можна додати фін. *kesi* “шкурка; оболонка”), про давність яких свідчить багатозначність, а також наявність спільної праформи. Не виключеною є кореляція фінно-угорських лексем із вищезгаданим тюркізмом *kese*, щоправда, не в контексті теорії доіндоєвропейського субстрату, а в аспекті віддаленої генетичної спорідненості.

4. Польськ. *locha* “свиноматка, свиня” – фін. *loka* “бруд; сльота”; сюди ж, очевидно, естон. *lohakas* “неохайний, нечепурний, розхлябаний”.

Польське *locha* зіставляється з чеськими і словацькими експресивними формами, а також порівнюється деякими вченими з нім. *Lose* “свиня, розпусниця (про жінку)” [ЕСУМ 3, с. 348]. Упадає у вічі той факт, що до лексико-семантичної структури аналізованого слова в переважній більшості мов входить значення, яке обов’язково містить негативні конотації на зразок “товста”, “безсоромна”, “легковажна”, “розпусна”, “бідна”, “дурна”, “ледача”, “жадібна”, “підла”, “брудна” (про людину) тощо. Цю думку підтверджують останні психолінгвістичні дослідження на матеріалі компаративної фразеології [127], що разом з вищенаведеними аргументами дають підстави розглядати фін. *loka* як джерело західнослов’янських слів і, можливо, німецької паралелі. Показово, що саме в північно-західній частині слов’янського мовного масиву свиня асоціюється з брудом (фізичною неохайністю або моральним занепадом). У порівнянні з основною індоєвропейською назвою тварини *świnia* “свиня” праслов’янський діалектизм *locha* є, без сумніву, побічним експресивним утворенням, що може свідчити про більшу архаїчність останнього та його походження з субстратної фінно-угорської мови.

5. Польськ. *pacwa* “лихо” – фін. *patto* “злочин”, угор. *patvar* “сварка”.

Ще одне експресивне утворення, яке зазнало генералізації значення в польській мові. Відправним пунктом у семантиці слов’янського слова та фінно-угорських паралелей є спільна сема „щось погане, лихе, недобре”.

6. Польськ. *piarg* “щебінь” – угор. *pergetni* “сипати (зерна, горошини)”.

А. Брюкнер обережно порівнює *piarg* з *pierzga* “перга” (= пилок у бджолиних вуликах), що має індоєвропейське походження [340, s. 405, 410–411]. Ми пропонуємо звернути увагу на угорську паралель: польське *piarg* цілком може бути віддієслівним іменником, котрий утворився на базі фіно-угорського дієслова, архаїчна семантика якого бере початок від аграрно-магічних звичаїв носіїв доіндоєвропейських давньоземлеробських культур карпато-дунайського ареалу.

7. Польськ. *warga* “губа” (з уточненням “виключно польське, давнє” [там само, с. 602] – ерзян. *kurgo* “1) рот; 2) гирло (пор. рос. “устье”); сюди також *kurgovar’a* “ротевий отвір”.

Правомірність семантичного зближення слів є очевидною: у польському слові відбулося звуження значення (“рот” → “губи, уста”). Труднощі формально-фонетичного плану знімаються за умови припущення протетичної природи початкового *w-* у *warga* і реконструкції **arga / argo / urgo*, фонетичного варіанту успадкованого із субстратної мови *kurgo*. Утрата задньоязикового *k-* в анлауті спостерігається в північних діалектах російської мови, напр. *кирба* – *ирба*, *Ксенофонт* – *Синофонт* [86, с. 101], тобто в районі давнього поширення фінно-угорських мов, а щодо розмаїття вокалічних рефлексій перед плавними сонантами *r / l* знаходимо переконливе обґрунтування на широкому слов’янському матеріалі [там само, с. 22, 67]. Пор. також комі *ворга* “жолоб; русло”, яке не викликає формальних заперечень, але потребує семантичного обґрунтування.

Залишається нез’ясованим відношення польськ. *warga* до спільнопермськ. **vor* “мовлення; дар слова (мови)”, що має рефлексі у мові комі.

3.3. Транс'євразійські ізолекси з неіндоєвропейським компонентом як джерело вивчення мовно-культурного контактування індоєвропейських племен із носіями давніх субстратних мов

Аналіз етимологічних словників сучасних та класичних європейських мов, а також праць класиків компаративістики [ЕСУМ; 321; ТПСУМ; 331; ЭССЯ; 336– 341; Ernout, Meillet; 344; 345; Kluge; ODEE; 350; 351; Walde, Hofmann; 355; 270] дав авторові цієї дисертації підстави стверджувати, що вони містять потужний шар лексики, яка задовільно не етимологізується на індоєвропейському мовному ґрунті. Для більшої частини таких лексем, як уже згадувалося, науковці припускають остаточно не з'ясоване доіндоєвропейське (праєвропейське, альпійське, карпато-балканське, середземноморське, малоазійське) походження з давніх неіндоєвропейських мов середземноморського басейну. Таким чином, виникнення індоєвропейських мов розглядається як наслідок накладання мови індоєвропейців, котрі розселялися, на неоднакові доіндоєвропейські субстрати. Релікти, пов'язуючи сучасні мови з попередніми мовами тих чи інших територій, відбивають у собі історичну наступність мов і культур.

Етимологічна традиція, що склалася у славістиці, характеризується досить обережним, а часом і негативним ставленням до теорії наявності доіндоєвропейського субстрату в слов'янських мовах (загальноновизнаним є лише фінський субстрат у російській мові, пов'язаний із відносно пізнім розселенням частини східнослов'янських племен на північний схід Європи у бік Уральських гір).

У сучасній германістиці, як уже зазначалося, намітилася тенденція до розгляду походження деяких семантичних груп базисної лексики й низки типологічних рис окремих германських мов у контексті контактологічної континентальної доісторії прагерманської мови [30], що, на нашу думку, сприятиме розв'язанню проблеми генеалогічної ідентифікації доіндоєвропейських субстратів в різних групах індоєвропейських мов.

Окрім значної кількості лексем, які не мають надійних відповідників за межами конкретної мови (групи мов) індоєвропейської сім'ї, велику цінність для з'ясування характеру процесів лінгво- та етногенезу на теренах доісторичної Європи мають так звані “мандрівні” слова та деякі давні культурні терміни. Цю категорію лексики, як справедливо зауважує Г. Б. Джаукян, складно відрізнити від спільної прамовної спадщини, запозичень або виявів незалежної елементарної спорідненості [58, с. 153–155]. проникли до різних груп індоєвропейських мов на ранніх стадіях розселення їх носіїв і які, а також лексика, яка визначається в академічних виданнях як така, що її запозичено з невідомого праджерела. На наше тверде переконання, дослідження саме цього лексичного пласта найбільшою мірою вимагає залучення даних суміжних з лінгвістикою дисциплін, особливо історії, археології, культурології, етнографії та фольклористики. Лексику цієї категорії представлено в окремих рубриках “Словника апелативної лексики невідомого походження (на матеріалі праслов'янської, польської, англійської, німецької та латинської мов)” [САЛНП, с. 22–24, 26–28, 95–103].

Нижче наводимо перелік транс'європейських (іноді ширше – транс'євразійських) ізоглос, часто з неіндоєвропейським компонентом, які можуть служити джерелом дальшого вивчення характеру мовно-культурного контактування індоєвропейських племен з носіями давніх субстратних мов Південно-Західної Європи. Беручи до уваги повсюдну присутність слов'янської лексичної складової, а також урахувуючи унікальність фонетичної типології (відкритоскладовість) праслов'янської мови порівняно з іншими індоєвропейськими, у заголовок винесено праслов'янську форму, реконструйовану авторами [ЭССЯ], а в дужках указано номер випуску та сторінку вищезгаданого академічного видання, де розміщено відповідну словникову статтю з критичним оглядом існуючих етимологій. Кожне заголовне слово супроводжуємо власним історико-етимологічним коментарем із максимальним залученням даних суміжних із лінгвістикою дисциплін.

**Beka?* (слов.-герм.-роман.) “назва рослини (осока, верба тощо)” (I, с. 183)

Укладачі [ЭССЯ] визнають, що не мають повної впевненості у зв'язку всіх слов'янських слів з огляду на різницю в значеннях, сумнівність окремих форм та неясність праслов'янської реконструкції [там само]. Запропоноване Ф. Безлаєм зіставлення словенських та сербохорватських лексем з ретороман. (фріул.) *vènc* “верба” небездоганне фонетично, проте, на нашу думку, слід серйозно зважити зв'язок з с.-в.-нім. **weike* “те саме”, розглянувши його разом з псл. **beka?* як доіндоєвропейський релікт карпатсько-альпійсько-балканського ареалу.

**Cima* (слов.-герм.-лат.) “1) верхівка; бадилля; 2) зародок, зав'язь; 3) чоловічий статевий орган; 4) бурулька” (III, с. 195)

Пояснюють як давнє запозичення з германських мов (д.-в.-нім. *kîmo*, *chîm(o)*, с.-в.-нім. *kîme* “зародок; пагін; паросток”). Нім. *Keim* “те саме” вважається запозиченим з лат. *cima* “верхівка (рослини); бадилля”. На думку П. Скока, запозичено рано, зважаючи на наявність діалектних південнослов'янських форм, можливо, з балканороманського субстрату [там само, с. 196], генеалогічна належність якого потребує дальшого уточнення.

**Xalupa* (слов.-герм.-грец.-іллір.) “халупа” (VIII, с. 15)

На наше тверде переконання, псл. **xalupa* й **kolyba* є етимологічними дублетами, які, незважаючи на часткове взаємне ареальне нашарування, мають різні лінгвогеографічні ареали. Останній варіант поширений переважно в південній частині слов'янського масиву, а перший – у західній. Слов. **kolyba* виводять з грец. *καλύβη*, яке з фонетичних та семантичних міркувань останнім часом розглядають як “етнографічне запозичення” з гіпотетичного іллір. **kalūbā*, яке нібито стало джерелом грецької, германської та слов'янської лексем [ЭССЯ VIII, с. 16–17]. На нашу думку, доречніше стверджувати про доіндоєвропейський релікт карпатсько-альпійсько-балканського ареалу. На користь останньої точки зору промовляє фонетична типологія романських діалектизмів (фріул. *calopa*, італ. діал.

galopa “стара дерев’яна хижа; халупа”), а саме нерозрізнення дзвінкості / глухості приголосних, що було, як уже зазначалося, однією з типологічних фонетичних характеристик доіндоєвропейських мов Східного Середземномор’я.

**Karasz* (слов.-роман.-тох.-тюрк.) “карась” (IX, с. 152)

Визначається як “слово недостатньо ясного походження”, можливо, “мандрівне культурне слово східного ареалу” [там само], яке ми схильні вважати доіндоєвропейським реліктом у Центральній та Південно-Західній Європі. До такої думки схиляє наявність фіно-угорських паралелей (напр., марій., удмурт. діал. *карака*, у засвоєнні яких часто припускають тюркське посередництво) з ідентичним значенням та більш архаїчним консонантизмом (*k-r-k*) у порівнянні зі слов’янським (*k-r-s*). На наш погляд, сюди ж можна віднести семантично бездоганне фін. *kouri* “карась”, а також лат. *corroco* “морська риба (переважно осетер)”, яке не викликає заперечень формально-фонетичного плану й уважається запозиченням з невідомого праджерела [Walde, Hofmann I, S. 279]. Варто звернути увагу на співвідносний відкритоскладовий вокалізм (з елементами сингармонізму) та вже згадуваний більш архаїчний консонантизм латинської й удмуртської лексем (*k-r-k*) у порівнянні зі слов’янським (*k-r-s*), що може свідчити на користь більшої давності протоітальсько-протофінських мовних контактів.

**Kobyła* (слов.-лат.-кельт.-грец.) “кобила” (X, с. 93)

Цілком справедливою є думка про те, що псл. **kobyła* – це “слово, яке не має слов’янської етимології й позбавлене близьких, споріднених форм простішої структури у слов’янських мовах” [там само, с. 94]. Як слушно зазначає О. М. Трубачов, фонетична близькість праслов’янської, латинської та грецької лексем не може бути пояснена рефлексациєю зі спільної індоєвропейської праформи, тому у випадку з **kobyła* слід припускати “запозичення з якогось спільного джерела”, визначення й локалізація якого становить труднощі [191, с. 52]. На наш погляд, коректніше стверджувати не про запозичення, а про доіндоєвропейський релікт, засвоєний носіями низки

індоєвропейських діалектів під час їхньої експансії з Малої Азії на Балканський півострів. Не виключено, що проникнення реліктивної контактеми в індоєвропейські діалекти могло відбутися ще в Малій Азії з відкритоскладового дошумерського субстрату, який дав початок малоазійському (фрігійському) культу Великої Матері – богині Кібели. Усупереч О. М. Трубачову [там само, с. 52–53], зв’язок з карел. *hebo* “кінь”, фін. *hepo* “те саме”, *hevonen* “жеребець” вважаємо необґрунтованим через нецільнолексемність запропонованих паралелей, а також відсутність слідів культової передісторії фінських лексем. Ізольовані тюркські (*käväl*, *kävälat* “бистрохідний породистий кінь”) та персидська (*kaval* “поганий кінь, шкапа”) форми з огляду на звужену семантику й невідкритоскладову фонетичну типологію є пізніми утвореннями.

**Koza* (слов.-балт.-інд.-іран.) “коза” (XII, с. 19)

Як слушно зазначають автори [ЕССЯ], слов’янське **koza* “позбавлене інших індоєвропейських відповідників” [там само, с. 20]. Фактично всі позаслов’янські зближення стикаються з труднощами формально-фонетичного плану. Запропоновані етимології передбачають складні фонетичні трансформації, які переважно пов’язані з намаганням учених пояснити природу ініціального *k-*. Останнім часом дослідники схиляються до гіпотези про алтайське походження слова (знайдено паралелі в монгольській мові), що узгоджується з історико-археологічними даними про розташування найдавніших осередків одомашнення й розведення коней, овець і кіз в районах Центральної Азії від західного Туркестану до Тибетського плоскогір’я [98, с. 115].

Етимологія слова **koza*, на нашу думку, на даному етапі не може вважатися остаточно з’ясованою й потребує дальшого вивчення.

**Lěka* (слов.-герм.-кельт.) “ліки” (XIV, с. 192)

З точки зору семантики та фонетичної типології є всі підстави стверджувати автохтонність псл. **lěka* на слов’янському (точніше – дослов’янському доіндоєвропейському) ґрунті, хоча більшість дослідників

уважає слов'янську лексему германським запозиченням (детальніше про це див. [ЭССЯ XIV, с. 193]).

**Макъ* (слов.-герм.-грек.-кельт.) “мак” (XVII, с. 149)

Це один із нечисленних випадків, коли автори [ЭССЯ] на чолі з російським мовознавцем О. М. Трубачовим, аналізуючи праслов'янський лексичний фонд, фактично визнали доіндоєвропейське походження праслов'янської лексики, оскільки дійшли висновку, що слово **макъ* не етимологізується на індоєвропейському ґрунті, а отже може кваліфікуватися як мовний релікт, котрий лишилися у спадок від доісторичного (тубільного, автохтонного) населення Європи. Відомо, що мак культивували з найдавніших часів у Шумері, а культура рослини поширювалася з районів Середземномор'я або Азії [339, с. 311]. Останніми дослідженнями припускається, що остаточним джерелом слов'яно-германо-грецької назви є “якась невстановлена давня (очевидно, субстратна – С. Б.) мова тих регіонів” [там само]. З огляду на яскраві егейські (середземноморські) археологічні, культурні, а часом і мовні паралелі українського Трипілля та інших давньобалканських культур, а також зважаючи на велике символічне навантаження лексики *мак* у слов'янських мовах, зокрема на її активне використання в українській народній флористичній фразеології [212], можемо стверджувати про автохтонність аналізованої лексичної одиниці на слов'янському (особливо українському) ґрунті та її успадкування з доіндоєвропейського субстрату цих територій.

**Malina* (слов.-балт.-герм.-грек.-кельт.-лат.-інд.) “малина” (XVII, с. 159)

Усі запропоновані індоєвропейські етимології не можуть бути беззастережно прийняті головно з семантичних міркувань, особливо виведення **malina* від прикм. **malъ* “малий, невеликий” нібито через те, що ягода малини складається з “малих” частин. Схожа ситуація з етимологізацією типологічно подібного псл. **kalina* “калина”, яке, на думку авторів [ЭССЯ] та ЕСУМ, є похідним утворенням від **kalъ* “мокра земля,

болото, драговина, грязь” через вологолюбність рослини [ЭССЯ IX, с. 122; ЕСУМ 2, с. 350]. Ми вважаємо, що назва калини не могла бути утворена від індоєвропейської основи, рефlekсами якої в сучасних мовах є лексеми зі значенням “бруд”, “екскременти”, “випорожнення” тощо, адже калина несе в собі велике символічне навантаження й постає одним з найулюбленіших поетичних образів, особливо в українському фольклорі. Її завжди супроводжує епітет *червона*, що символізує жіночу красу й дівочу цноту [328, с. 229]. Вищенаведені факти ми схильні розглядати не як пізні нашарування, а як свідчення архаїчності лексеми на слов’янському ґрунті та як аргумент на користь доіндоєвропейського походження слова **kalina* та його зв’язку з матріархальними культами неолітичного Трипілля.

**Месъ* (слов.-герм.-кельт. + невідоме джерело) “меч” (XVIII, с. 38)

Перед нами непоодинокий випадок, коли, у поясненні походження транс’європейської ізоглоси (за участю мов, які в історичний час засвідчені лише в Європі) ми маємо звернути погляд на Близький Схід і особливо на Кавказ як один з найдавніших осередків виникнення металургії. На користь походження всієї ізоглоси з мов Кавказу промовляють численні лексичні паралелі, що їх знаходимо в кавказьких мовах північно-східної (нахсько-дагестанської) та південної (картвельської) підгруп, напр. удин. *тех* “серп”, лезг. *магъ* “леміш”, груз. *махва* “1) гострий; 2) меч” [ЕСУМ 3, с. 455]. На наш погляд, географія, архаїчний консонантизм та досить широка семантика кавказьких паралелей, а саме номінація якісної ознаки, позначення не тільки зброї, а й сільськогосподарських знарядь порівняно зі звуженою семантикою (“меч; шабля”) європейських слів, свідчать про автохтонність лексем на кавказькому мовному ґрунті. Швидше за все, транс’європейська ізоглоса є результатом давнього запозичення технічного терміна та має адстратне або субстратне походження.

**Мьль* (слов.-(балт.)-герм.-грек.-(кельт.)-лат.-інд.?) “прісноводна риба” (XXI, с. 117)

Ми приєднуємося до думки, висловленої авторами ЕСУМ, що перед нами, “очевидно, праслов’янське запозичення з фінно-угорських мов” [ЕСУМ 3, с. 463], швидше за все, з якоїсь мови фінської групи волзької підгрупи (пор. мар. *теп* “минь,мень”, яке є докладним відповідником українських назв риби). Цілком можливо, що псл. **тъль* – це субстратне слово, яке з огляду на наявність реконструйованої праслов’янської форми й непевність позаслов’янських відповідників було успадковане протослов’янським діалектом на території колишнього поширення фіно-угорських мов. З іншого боку, реконструкція прадревід. **tīp* “риба” [143, с. 62] дозволяє розглянути цільнолексемну індоєвропейсько-фіно-угорсько-древідійську ізоглосу в контексті ностратичної теорії, тобто в аспекті віддаленої (міжродинної генетичної) спорідненості.

**Mogyla* (слов.-рум.-алб.-грец.) “могила” (XIX, с. 115)

Загадкове слово, походження якого неодноразово розглядалося в контексті теорії субстрату, зокрема доіндоєвропейського догрецького (середземноморського). Як зазначають автори [ЭССЯ], псл. **mogyla* “не має загальноприйнятого (або хоча б такого, якому можна було б віддати перевагу) етимологічного тлумачення” [там само, с. 117]. Слід зауважити, що запропоновані індоєвропейські етимології вищезгаданої ізоглоси рішуче відкидаються дослідниками класичних мов [344, S. 189]. На наш погляд, окрім традиційного виведення псл. **mogyla* з грец. *μέγαρον* “зала; будинок; внутрішня частина храму”, яке визнається “безсумнівно технічним запозиченням” [там само] не можна виключати зв’язку з грец. *μέγαρα* “яма”, яке в свою чергу етимологічно пов’язане з семіт. *me`ārā* “пекло”. Як видно з вищенаведених паралелей, їхня фонетична типологія (відкритоскладовість з ознаками сингармонізму) виявляє яскраві кореляції з дошумерським (банановим) субстратом.

З іншого боку, варто звернути увагу на запропоноване Ю. Л. Мосенкісом зіставлення з картвельськими формами, а саме з груз. діал. *magoli* “копна”; *maghali* “гора”, буквально “висока”; *magharo* “рудник”,

пов'язане з *ghari* “жолоб”, яке, на думку дослідника, може співвідноситися зі значенням “печера” [317, с. 52]. Водночас, на наш погляд, передчасною видається постановка питання про можливість зв'язків японського неоліту з давніми культурами, що були поширені на території України [там само, с. 42, 52–53].

* *Motyka* (слов.-герм.-лат.) “мотика” (XX, с. 79)

„Етимологічно важке слово, відносно якого існує декілька гіпотез ... Розбіжності у тлумаченні його походження стосуються перш за все аспекту споконвічності / запозичення”, причому, на думку авторів [ЕССЯ], є всі підстави для припущення про запозичення з італійського (вульгарнолатинського) джерела не лише герmano-кельтських лексем, а й праслов'янського слова [там само, с. 81]. На наше переконання, у випадку з **motyka* йдеться не про пізніє запозичення, а про спільний спадок доіндоєвропейського субстрату (для германських мов, очевидно, адстрату) в Південно-Західній Європі, який пов'язаний з носіями давньоземлеробських культур неолітичної доби цього регіону. Той факт, що народнолатинське **mattiūca* не зафіксоване в класичній латинській мові (зафіксовано тільки *mateola* зі значеннями “1) палиця; 2) рукоятка мотики”), не заперечує можливої давності цього утворення. Аргументом на користь останнього твердження може бути зауваження деяких сучасних романістів про те, що “на рахунок впливу місцевого долатинського субстрату відносять в італійській мові низку фонетичних явищ, причому часто сліди субстрату виявляються в італійській мові, не будучи засвідченими в писемній латині” [7, с. 109]. Крім сказаного вище, на користь доіндоєвропейського походження аналізованої ізоглоси промовляють сліди давнього середземноморського нерозрізнення дзвінкості / глухості приголосних (пор. укр. *мотика* – рос. *мотыга* – білорус. *матыка*).

**Narʹty* (слов.-фін.) “лижі” (XXIII, с. 21)

Чергове свідчення слов'яно-фінської лексичної взаємодії найдавнішої пори, очевидно, субстратне слово у праслов'янській мові.

**Bara* (слов.) “болото; калюжа” (I, с. 153)

Це один із нечисленних випадків, коли автори [ЕССЯ] на чолі з російським мовознавцем О. М. Трубачовим, аналізуючи праслов'янський лексичний фонд, фактично визнали доіндоєвропейське походження праслов'янської лексеми, оскільки дійшли висновку, що слово **bara*, яке може бути віднесене до числа праслов'янських регіоналізмів, задовільно не етимологізується на індоєвропейському ґрунті, а отже може кваліфікуватися як мовний релікт, котрий лишилися у спадок від доісторичного (тубільного, автохтонного) населення Європи. До таких висновків доправляє “очевидна ізольованість імені **bara* у [пра]слов'янській [мові], а також переважне його поширення в західній частині Балканського півострова”, що “змушує серйозно зважити можливість зв'язку праслов'янського діалектизму **bara* з залишками мови дослов'янського населення цих районів” [там само, с. 154–155].

Узагальнені авторами [ЕССЯ] дані лінгвістичної географії та діалектології свідчать про те, що беззаперечним ареалом **bara* виступає південнослов'янська територія, на периферії якої розміщуються західнослов'янські (чеські і словацькі) відповідники. Водночас дуже слушним є зауваження про те, що питання про відображення **bara* у східнослов'янських мовах може бути вирішено позитивно спеціально для української мови, що задовільно пояснюється фактом непоодинокого проникнення лексичних ізоглос із карпато-балканського регіону на українські території [там само, с. 154].

Архаїчність лексеми та можливість розгляду її походження в контексті теорії доіндоєвропейського субстрату підтверджується фонетичною типологією (як консонантизмом, так і повнозвучним відкритоскладовим вокалізмом з ознаками сингармонізму) й позитивними ономастичними даними, на які звернув увагу ще А. Брюкнер [340, s. 15] та коло яких значно розширив В. Георгієв, відзначивши відображення псл. **bara* в топонімії Рудних гір (на заході слов'янства) й особливо в ойконімії та

гідронімії західної Болгарії [ЭССЯ I, с. 154; там само див. критику фракійської етимології **bara*, висунутої болгарським ученим].

**Baranъ* (слов.-іран.-інд.-вірм.-грец.) “баран” (I, с. 155), **burъjanъ* (слов.- тюрк. ?) “бур’ян” (III, с. 99), **bъlvanъ* (слов.-іран.-тюрк.-дором.) “бовван, ідол” (III, с. 121) – словотвірна типологія вищенаведених лексем, а саме виразно виокремлюваний суфікс *-анъ*, дозволяє об’єднати їх в одну рубрику, предметом розгляду якої є прадавні тюркські впливи на території розселення слов’ян. Гіпотетично сюди ж можна включити псл. **slonъ* (*slonъ*) “слон”, яке зазнало вторинного зближення з дієсловом **sloniti se* “хилитися; тулитися, спиратися”, мотивоване тим, що слон спить, притулившись до дерева. Праслов’янська лексема позначає екзотичну тварину, а для таких випадків відомі перенесення назв з однієї тварини на іншу, теж екзотичну (хрестоматійним став приклад перенесення назви слона на верблюда). Псл. **slonъ* (*slonъ*) вважається “запозиченням із якоїсь східної мови” [339, с. 558; пор. ЕСУМ 5, с. 308] й має широкі євразійські (тюркські, іранські, китайсько-тибетські) паралелі зі значенням “лев” (тур., тат. *a(r)slan*, курд. *aslan*) або “бик” і власне “слон” (бірман. **slan*) [40, с. 525]. Як слушно зазначає академік О.М. Трубачов, “відомості про словник тюркських діалектів давнини дуже неповні, і, варто відзначити, що тюркологи чекають у цьому відношенні багато чого від вивчення тюркських елементів у слов’янських, передусім, східнослов’янських мовах. Проблема слов’яно-тюркських мовних відношень ранньої пори розроблена недостатньо; можливо, дальші розвідки покажуть, що їх слід датувати набагато більш раннім часом, ніж це робили дотепер, що стосується, можливо, і слов’янсько-фінських мовних відношень” [191, с. 33]. Аналогічну позицію займає український субстратолог О. Б. Ткаченко, котрий пропонує переглянути традиційне (досить пізнє) датування початку слов’янсько-фіно-угорської міжмовної взаємодії на користь хронологічного поглиблення початкової стадії цих контактів [185, с. 43]. Зауважимо, що наявність суфікса *-анъ* уже розглядалася в науці як одна з морфологічних рис доіндоєвропейського субстрату праслов’янської

мови [136]. З нашого боку додамо, що центром іррадіації цієї доіндоєвропейської морфологічної тенденції є Центральна та / або Східна Європа, адже лексичні одиниці з формантом *-ань* зафіксовані в тих індоєвропейських мовах, які ніколи не були поширені в північно-західній частині європейського континенту. Крайньою західною межею поширення тенденції є південноєвропейський лінгвогеографічний ареал. Це дає підстави виключити участь тюркського компонента в лінгво- та етногенезі германо- та кельтомовних народів Західної Європи, пращури яких – носії мегалітичної культури (або мегалітичних культур) – очевидно, розмовляли доіндоєвропейською мовою іншого типу, що підтверджують результати наших типологічних досліджень, викладені в попередньому розділі дисертації (п. 2.3).

**Сарь* (слов.-рум.-алб.-італ.) “цап, козел” (III, с. 172)

Якщо псл. **сарь* не є оноματοпоетичним утворенням, цілком слушною видається припущення, зроблене ще А. Брюкнером, про доіндоєвропейське (або, за власною термінологією вченого, “передарійське”) походження назв *вола, цана, барана, Вісли* тощо [340, с. 53]. У формально-фонетичному й семантичному плані найближчими до слов’янських виявляються албанська (*tsap* “козел”) й романські форми (рум. *țap*, італ. *zappo*, італ. діал. *tsappu* “те саме”).

**Хрѣнь* (слов.) “хрін” (VIII, с. 91)

Праслов’янська давність слова не викликає сумнівів. У мовознавстві домінує думка, що **хрѣнь* є давнім запозиченням, проте джерело запозичення лишається остаточно не з’ясованим, що залишає простір для субстратного пояснення.

**Льнь* (слов.-балт.-герм.-грек.-кельт. тощо) “льон” (XVII, с. 87)

Словникова стаття, присвячена лексемі **льнь* “льон”, є однією з найменш критичних щодо неіндоєвропейських етимологій, які неодноразово висловлювалися в етимологічній літературі. Версія про походження **льнь* від індоєвропейського дієприкметника зі значенням “намочений”, до якої

схиляються автори [ЭССЯ], потребує переконливішої аргументації із залученням більшої кількості типологічних паралелей семантичного розвитку. Останнім часом висловлюється думка про доіндоєвропейське походження слова та його “запозичення” до праіндоєвропейської мови [339, s. 284].

До вищеперелічених транс’євразійських ізоглот, що їх було виявлено за [ЭССЯ], вважаємо за можливе додати 6 власних, компоненти яких частково (попарно) фігурували в попередніх пунктах цього розділу:

1. Лат. *hīlum* “маленький, незначний” – фін. *hiljaa* “тихо, спокійно, злегка” – псл. **hulъ(jъ)* “хилый, кволий, слабый; зігнутий” – англ. *ill* “поганий; хворий”.

Не заперечуємо зв’язку з баск. *(h)il* “1) смерть; 2) мертвий”, з одного боку, й фін. *kuolo* “смерть”, *kuolla* “помирати” – з іншого. Латинсько-слов’янсько-басксько-фінський лексичний матеріал засвідчує первинність форм з ініціальним спірантом і разом із германською лексемою утворює транс’європейську ізоглоту.

2. Псл. **hala* “1) потвора; 2) буря; 3) сильна людина” – фін. *kala* “риба” – англ. *whale* “кит” (прагерм. **hwalaz*).

В етимологічній літературі вже висловлювалося припущення про походження англ. *whale* з праугро-фінського (навіть ширше – урало-алтайського) субстрату на території розселення германських племен [178, с. 64]. Розширення ізоглоти за рахунок включення псл. **hala* запропоноване нами.

У зв’язку з вищезгаданим зіставленням варто згадати біблійне повідомлення про пророка Йону, якого під час шторму проковтнула “велика риба”. Такою “рибою” в уявленні давніх мореплавців міг бути найбільший представник водних ссавців – кит, який уособлює колосальну міць природи та є давнім символом відродження. Цікаво, що в Південно-Східній Азії існують міфи про культових героїв (пор. одне зі значень псл. **hala* “сильна людина”), звільнених китом [320, с. 474]. Крім того, кита часто пов’язують з

Левіафаном, який визначається як “морське чудовисько страхітливих розмірів, велетенська риба, ... первісний монстр океану й хаосу, стихійна сила водних глибин” [там само, с. 183], що повністю підтверджує правомірність семантичного аспекту транс’євразійської ізоглоси.

3. Лат. *turma* “кавалерійський загін (30 солдатів + 3 офіцери)” – фін. *turma* “біда, нещастя” – баск. *trumoi* “грім”.

Цілком можливо, що у вищенаведеному випадку маємо справу з метафоричним перенесенням значення (див. пояснення до латинсько-баскського зіставлення № 17), яке могло мати місце в запропонованій транс’євразійській ізолексі.

4. Лат. *lausa* “глинистий сланець” – баск. *leize* “печера” – фін. *louhos* “каменярня, каменоломня”.

Вищенаведена ізогласа є, на нашу думку, непрямим аргументом на користь тези про те, що одним із найбільших досягнень середземноморської культурної сфери був високий розвиток металургії, знання якої поширювалося з Кавказу, що в давнину вважався “великою металургійною майстернею” [131, с. 7]. Очевидно, що компоненти латинсько-басксько-фінської ізоглоси є рефлексами давнього середземноморського прототипу, який позначав печеру (каменярню), що в ній здійснювався видобуток гірських порід для металургійної справи. Водночас не виключаємо, що перед нами – реліктивна контактема донеолітичної доби, яка є свідченням басксько-праугрофінської присутності в палеолітичній Європі.

5. Англ. *sorrow* “1) горе, біда, лихо; 2) сум” – баск. *zori* “недобрий знак; погана прикмета” – фін. *suru* “журливий”, *surra* “в’янути”.

Вищенаведену ізолексу, розширену нами за рахунок включення до її складу баскської паралелі, вважаємо однією з найбільш надійних, оскільки вона є фактично цільнолексемною і не викликає заперечень формально-семантичного плану.

6. Англ. *cur* “сторожовий пес; вівчарка” – баск. (*h*)*or* “пес, собака” – фін. *koira* “собака, пес”.

У контексті теорії доіндоєвропейського субстрату можна, на нашу думку, також розглядати походження наступних лексем:

1. Псл. **lada* “дівчина” [ЭССЯ 14, с. 8], “давньослов’янська богиня шлюбу” [ЕСУМ 3, с. 180]. Авторами [ЭССЯ] пов’язується з псл. **ladь* “лад”, іншими дослідниками (М. Я. Марр, Ю. Л. Мосенкіс, Б. О. Рибаків, Р. Kretschmer, V. Machek) етимологізувалося на широкому мовному, фольклорному, етнографічному та міфологічному матеріалі. Зокрема, П. Кречмер ставив питання про доіндоєвропейський субстратний шар не тільки в Передній Азії, а й у південній частині Європи, наводячи при цьому як яскравий лексичний приклад слов’янське *Лада* з надійними, на наш погляд, малоазійськими паралелями (лікій. *lada*, урарт. *lutu* “жінка, дружина” та ін.), які задовільно не етимологізуються на індоєвропейському мовному ґрунті [317, с. 43]. З іншого боку, як зазначає академік Б. О. Рибаків, архаїчний культ Лади як однієї з рожаниць бере початок ще з епохи мезоліту [166, с. 159]. Учений вважає за можливе порівняти культ слов’янської Лади й грецької богині Лато (Лето) [167, с. 409]. Цю думку поділяють й інші дослідники [317, с. 43–44]. Сказане вище дозволяє відкинути будь-які сумніви щодо праслов’янської давності імені *Лада* та співвідносності слов’янського й грецько-малоазійського культів богині.

2. Псл. **sobaka* “пес, собака”, яке досі “загальноприйнятого пояснення не має” [ЕСУМ 5, с. 339].

Непереконливим видається припущення М. Фасмера про запозичення з гіпотетичного середньоіран. **sabāka-* (фарсі *sabah* “собака”, авест. *spaka-* “собачий”, *spā* “собака”) [331, т. 3, с. 702]. Варто зважити на цілком обґрунтовані заперечення іранського походження О. М. Трубачовим, котрий, припускаючи запозичення з тюркських мов, акцентує на тому, що давні слов’яни контактували лише з носіями північноіранських мов (скіфами, сарматами) [191, с. 31–33]. Справді, іранські форми, очевидно, самі є запозиченнями з джерела, архаїчний консонантизм якого відображений у тюркських формах (тур. *köpäk, köbäk* “собака”), що певною мірою корелює з

відповідною фонетичною характеристикою слов'янсько-романсько-тохарсько-тюркської ізоглоси **karasъ* (див. вище). Крім традиційних для тюркських мов ознак сингармонізму, турецькі лексеми відзначаються ще однією типологічною особливістю доіндоєвропейських мов Східного Середземномор'я, до якої ми неодноразово зверталися в наших студіях, а саме нерозрізненням дзвінкості / глухості приголосних. Наявні факти фонологічного нерозрізнення алофонів [p] і [b], а також відкритоскладовість рефлексів аналізованої лексичної одиниці в більшості засвідчених мов дають нам підстави реконструювати доіндоєвропейський прототип **kobāka / korāka*.

Ще раз наголосимо, що в сучасній компаративістиці простежується виразна тенденція до перегляду (праці О. Б. Ткаченка, О. М. Трубачова та ін.) традиційного (досить пізнього) датування початку слов'янсько-фіно-угорської та слов'яно-тюркської міжмовної взаємодії на користь хронологічного поглиблення початкової стадії цих контактів [185, с. 43; 191, с. 33], які, на нашу думку, могли мати не лише маргінальний, а й глибший (субстратно-адстратний) характер.

3. Лат. *rāvō* “павич; пава”, яке разом з грец. ταός “те саме” вважається запозиченням “з невідомого східного джерела”, яке, очевидно, має рефлeksi у дравідійських мовах [344, Lief. 19, S. 862].

Дослідження інтенсивних мовно-культурних контактів, що, без сумніву, супроводжували експансію індоєвропейських племен на євразійські терени, дозволить пролити світло на проблему прабатьківщини індоєвропейців, а, цілком можливо, й носіїв ностратичної прамови – проблему, яка й досі далека від свого остаточного розв'язання. Уважається, що прабатьківщина індоєвропейців може бути лише там, де немає слідів доіндоєвропейського субстрату [1, с. 10–11], хоча як західними, так і вітчизняними вченими неодноразово висловлювалася думка про можливість лексичних запозичень до праіндоєвропейської мови з доіндоєвропейських мов певних територій, що фактично дорівнює визнанню їх субстратного або

адстратного походження [339, s. 284; пор. 40, с. 712, 871–877; 173, с. 112–163], а також про спрощення індоєвропейського вокалізму (ослаблення фонологічної ролі голосних) порівняно з досить складним ностратичним під впливом субстрату з простішою фонетичною типологією [143, с. 63]. І якщо визнати правильним твердження більшості дослідників про те, що слов'яни є найдавнішими індоєвропейцями, то слід одночасно погодитись із тим, що ці індоєвропейці зазнали потужного мовно-культурного впливу з боку носіїв неіндоєвропейських мов Східного Середземномор'я та Малої Азії, що дозволив їм зберегти архаїчні індоєвропейські риси в граматичній структурі праслов'янської мови, проте посприяв успадкуванню помітного шару лексики (головним чином культових лексем з CV-структурою), наявність якої поряд із фонетичною типологією праслов'янської мови (відкритоскладовістю), східнослов'янським повноголоссям, великою кількістю неетимологізованих відкритоскладових лексем у вокалічних південнослов'янських мовах не може бути результатом маргінального контактування протослов'ян з представниками неіндоєвропейських етносів, а має розглядатися лише як наслідок або вияв системної дії доіндоєвропейського субстрату. Показовим є той факт, що фактично в кожній із проаналізованих вище транс'євразійських ізогос наявний слов'янський компонент. Цей факт, на наше переконання, є додатковим аргументом на користь розміщення індоєвропейської (відповідно, слов'янської) прабатьківщини не на Балканах, як це робить низка дослідників слов'янського етногенезу (О. М. Трубачов та ін.), а значно східніше – у Подніпров'ї, Північному Причорномор'ї, або навіть південніше – на Близькому Сході, в Малій Азії, Закавказзі або районі Іранського плоскогір'я (Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Іванов). Останнім часом висловлюється думка, що “анатолійські “передцивілізації” початку першого десяти тисячоліття до н. е. розвивалися на території, до якої могли мати стосунок носії як ностратичної, так і синокавказької прамов” [там само].

Висновки до розділу 3

У процесі дослідження ми дійшли висновку, що розв'язання проблеми хронологічної стратифікації субстратних шарів в різних групах індоєвропейських мов видається неможливим без теоретичного осмислення й урахування закономірностей відносної дистрибуції складових і нескладових елементів у звукових ланцюжках різноструктурних мов світу (див. п. 2.2), що є запорукою з'ясування співвідношення генеалогічних і субстратних чинників у витворенні фонетичної специфіки досліджуваних мов.

Хронологічна глибина аналізованого періоду індоєвропейсько-неіндоєвропейської міжмовної взаємодії й розгляд субстратної лінії як неосновної генетичної (В. І. Абаєв, О. Б. Ткаченко) дають підстави застосувати до неї (з певними застереженнями щодо функціонального паралелізму інфіксів) більшість принципів порівняльно-історичного вивчення мов в аспекті віддаленої спорідненості, що їх було запропоновано О. С. Мельничуком. При цьому вважаємо передчасною постановку питання про належність до ностратичої макросім'ї переважної більшості мов світу. Приєднуючись до В. М. Ілліча-Світича, до ностратичних відносимо мови індоєвропейської, картвельської, семіто-хамітської (афразійської), урало-алтайської та дравідійської сімей.

Аналіз етимологічної літератури дозволив запропонувати наступну схему хронологічної стратифікації субстратної лексики (починаючи від найдавнішого шару) залучених до дослідження індоєвропейських мов:

- 1) відкритоскладові лексеми (або CV-реконструкції) з рівномірним чергуванням приголосних і голосних повної формації;
- 2) відкритоскладові лексеми (або CV-реконструкції), в яких всі голосні рівномірно чергуються з приголосними, проте зафіксовано / реконструйовано редукований голосний у фінальній позиції;
- 3) лексеми з нерівномірним чергуванням голосних та приголосних (склади відкриті або закриті, наявні сполучення приголосних).

Серед лексичних одиниць, об'єднаних у найбільш архаїчну першу групу, переважають культові терміни (назви міфічних істот, давніх божеств або ритуальних предметів), сакральний статус яких зумовив тривале збереження цих лексичних елементів, їх відкладення в субстратному шарі через практику максимально чіткої й виразної артикуляції (без якісної редукції голосних), яка без істотних змін передавалася від одного покоління носіїв доіндоєвропейських мов до іншого при їх поступовому переході на спілкування індоєвропейським діалектом, котрому були властиві редуковані голосні.

Лексика, представлена другою групою, може, на наш погляд, вважатися типологічно (можливо, й генетично) спорідненою з першою, тобто такою, що успадкована з мов одного фонетичного типу,

Лексеми, об'єднані в третю групу, стосовно слов'янських мов кваліфікуємо як такі, що походять з мов відмінного фонетичного типу й належать до пізнішого субстратного шару з огляду на відкритоскладову фонетичну типологію праслов'янської мови, яка могла сформуватися тільки під впливом системного функціонування лексичного корпусу першої групи. Водночас стосовно інших індоєвропейських діалектів, для яких не реконструйовано послідовної дії закону відкритого складу, така лексика може розглядатися як базова автохтонна, а нетипова відкритоскладова (з рівномірним чергуванням голосних та приголосних) – як така, що належить до синхронного або пізнішого зрізу, проникнення якого зумовлене активним контактуванням з носіями протослов'янських діалектів з утворенням адстрату в межах доіндоєвропейського мовного союзу.

На основі аналізу етимологічної літератури та лексикографічних джерел виявлено *бікомпонентні* (131 позиція) і *полікомпонентні* (6 позицій) індоєвропейсько-неіндоєвропейські кореляції лексики нез'ясованої етимології, які дозволяють інтерпретувати походження першого (індоєвропейського) компонента в контексті теорії доіндоєвропейського субстрату.

Важливим джерелом вивчення характеру мовно-культурного контактування індоєвропейських племен із носіями давніх субстратних мов є транс'європейські й транс'євразійські ізоглоси, до складу яких входять: а) “мандрівні” слова; б) давні культурні терміни, що проникли до різних груп індоєвропейських мов на ранніх стадіях розселення їх носіїв; в) лексика, що в академічних виданнях визначається як запозичена з невідомого праджерела. З одного боку, ареальні зв'язки цієї лексики можуть свідчити про: 1) маргінальний; 2) адстратний; 3) субстратно-суперстратний характер індоєвропейсько-неіндоєвропейської міжмовної взаємодії, а з іншого – вказують на доцільність залучення широкого лексичного матеріалу мов Євразії та Північної Африки з метою генеалогічної ідентифікації субстратної лексики індоєвропейських мов у загальноєвразійському контексті. Пріоритетним у дослідженні визнано пошук лексичних паралелей у мовах: 1) баскської; 2) кавказької; 3) фіно-угорської; 4) тюркської мовних сімей.

Показовим є той факт, що фактично в кожній із проаналізованих у цьому розділі транс'євразійських ізоглос наявний слов'янський компонент. Цей факт дає підстави зробити наступний висновок: носії індоєвропейського діалекту, який в майбутньому мав стати праслов'янською мовою, зазнали потужного мовно-культурного впливу з боку носіїв неіндоєвропейських мов Східного Середземномор'я та Малої Азії, а, можливо, й ширшого ареалу, що дозволив їм зберегти базовий індоєвропейський словник та архаїчні індоєвропейські риси в граматичній структурі праслов'янської мови, проте посприяв успадкуванню помітного шару лексики (головним чином культових лексем з CV-структурою), наявність якої поряд із фонетичною типологією праслов'янської мови (відкритоскладовістю), східнослов'янським повноголоссям, великою кількістю неетимологізованих відкритоскладових лексем у вокалічних південнослов'янських мовах не може бути результатом маргінального контактування протослов'ян з представниками неіндоєвропейських етносів, а має розглядатися лише як наслідок або вияв системної дії доіндоєвропейського субстрату.

ВИСНОВКИ

Виявлені в ході проведеного дослідження мовні факти підтвердили тезу про те, що різноманіття індоєвропейських мов виникло внаслідок накладання мови індоєвропейців, які розселилися, на неоднакові доіндоєвропейські субстрати (мови-підоснови). Як фонетична типологія, так і широкий лексичний матеріал (апелятивна лексика і позитивні ономастичні дані) різних груп реконструйованих компаративістами та історично засвідчених європейських мов у поєднанні з новітніми даними археології, антропології та генетики дають нам підстави стверджувати наступне: індоєвропейські мови як Східної, так і Західної Європи містять низку типологічних рис, а також лексичних фактів, які задовільно не виводяться з внутрішніх законів розвитку індоєвропейської прамови, що свідчить про потужний доіндоєвропейський субстратний вплив.

Загальні результати дослідження дозволяють зробити такі **висновки**:

Теоретико-методологічна концепція дисертаційного дослідження базується на таких положеннях:

1) мовні контакти – це взаємодія двох або більше мов, що відбувається на основі лінгвальних і позалінгвальних чинників та спричиняє вплив на словник і структуру однієї або багатьох із них;

2) субстрат є наслідком глибинних мовних контактів і має досліджуватися в контексті широкого кола питань, що їх вивчає сучасна лінгвістична контактологія;

3) субстратну лексику слід відрізняти від запозичень, розглядаючи її як діалектично складне явище, а саме як релікт контактного походження;

4) субстратні риси можуть виявлятися в якійсь одній сфері (у фонетиці, морфології, синтаксисі тощо), проте дані кожного з цих рівнів обов'язково повинні виявляти показники системної організації;

5) оноματοпея та звукосимволізм як випадки незалежної елементарної спорідненості не підлягають розгляду в контексті теорії субстрату;

6) результати етимологічного аналізу як у сфері ономастикону, так і апелювальної лексики мають однакову значущість у розв'язанні складних питань етногенезу;

7) у світлі сучасної тенденції до зближення типологічного мовознавства з порівняльно-історичним, а також з огляду на новітні дані суміжних із мовознавством наук прямими спадкоємицями праслов'янської та латинської мов як у генеалогічному, так і лінгвогеографічному аспектах є відповідно українська й італійська мови, що робить цілком коректними висновки щодо їх сучасного стану на основі аналізу типологічних особливостей лексики відповідних прамов;

8) принаймні для більшої частини індоєвропейських мов можна констатувати дві лінії спадковості – основну, за якою визначають належність мови до певної сім'ї (групи), і субстратну, що визначає індивідуальність та специфічність окремої мови на фоні інших споріднених із нею мов;

9) розгляд субстратної лінії як неосновної генетичної дає підстави застосувати до неї (з певними застереженнями щодо функціонального паралелізму інфіксів) більшість принципів міжродинного порівняльно-історичного вивчення мов в аспекті віддаленої спорідненості.

У процесі дослідження став очевидним той факт, що з'ясування співвідношення генеалогічних і субстратних чинників у витворенні фонетичної специфіки досліджуваних нами мов неможливе без теоретичного осмислення й урахування закономірностей відносної дистрибуції складових і нескладових елементів у звукових ланцюжках різноструктурних мов світу. Відомі науці випадки уподібнення звукових ланцюжків однієї мови звуковим ланцюжкам іншої, як правило, субстратної мови, а також аналіз загальних (зокрема, фонетичних) тенденцій світового глотогенезу дали змогу запропонувати схему хронологічної стратифікації субстратної лексики.

З іншого боку виявилось, що об'єктивне розв'язання проблеми етимологізації доіндоєвропейської лексики не уявляється можливим без урахування словотвірного аспекту прамовної реконструкції – розгляду

одного з найважливіших питань лінійного нарощування індоєвропейського слова, а саме питання детермінативації коренів (особливо на плавні *r* і *l*), що дало підстави для докорінного перегляду або уточнення низки етимологій (в т. ч. неіндоєвропейських), які було висунуто нашими попередниками, а відтак вплинуло на дальший перебіг дослідження. На основі аналізу етимологічної літератури встановлено, що детермінативація як спосіб словотвору не просто була успадкована праслов'янською мовою, а у праслов'янській мові продовжила своє життя, активізувавшись настільки, що охопила всю консонантну систему, породивши велику кількість нових дериваційних основ, кожна з яких була наділена потужною дериваційною активністю, у чому й полягає унікальність праслов'янського матеріалу. З огляду на вищесказане ми дійшли висновку про необов'язковість наведення регулярних цільнолексемних відповідників по різних групах індоєвропейських мов для констатації індоєвропейського походження слів, корені яких були розширені шляхом детермінативації, що, однак, не виключає можливості альтернативних (в тому числі неіндоєвропейських) етимологій у тих випадках, коли йдеться про лексичні одиниці, сегментація яких не передбачає виявлення коренів на плавні *r* і *l*.

Пояснювальна сила теорії детермінативів не поширюється на лексеми, які у праслов'янській мові на фоні більшості слів з редукованими голосними яскраво вирізнялися своїми евфонічними характеристиками, а саме рівномірним чергуванням приголосних і голосних повного творення з елементами сингармонізму (напр. псл. **lada* “дівчина”, **kobyła* “кобила”, **mogyla* “могила” та ін.). Походження цих лексем, на наше тверде переконання, найдоцільніше розглядати в контексті теорії доіндоєвропейського субстрату.

Розроблена методика історико-генетичного й типологічного дослідження апелювальної лексики невідомого походження виявилась ефективною у визначенні спільних та відмінних особливостей вияву

доіндоєвропейського субстрату в лексиці слов'янських, германських і романських мов.

Особливості вияву доіндоєвропейського субстрату в лексико-семантичних системах вищезгаданих груп мов відображено в: 1) тематичній належності; 2) типологічних: фонетичних і словотвірних характеристиках гіпотетично доіндоєвропейської субстратної лексики; 3) її хронологічній стратифікації й 4) генеалогічній ідентифікації.

Зіставлення лексичних масивів праслов'янської, спільногерманської та латинської мов дало змогу виявити спільні закономірності фонетичних характеристик гіпотетично доіндоєвропейських субстратних лексем у трьох (наявність сонорних, проривних, сполучень “проривний + плавний”) з п'яти базових компонентів.

Проаналізований лексичний матеріал засвідчених писемними пам'ятками (класична латина) або гіпотетично реконструйованих ученими (праслов'янська, спільногерманська) мов дозволяє стверджувати про значну (передусім у *якісному* відношенні) *подібність* фонетичної і словотвірної типології доіндоєвропейських субстратів *праслов'янської* та *латинської* мов.

Характерними особливостями давніх неіндоєвропейських субстратів латинської мови на лексико-семантичному рівні є належність слів невідомого походження до тематичних груп лексики, яка відзначається значним ступенем автохтонності й передусім пов'язана з культурою вирощування винограду та практикою виробництва вина; на рівні фонетики – відкритоскладовість, гемінація, насиченість кореневими дифтонгами та сонантами; на словотвірному рівні – наявність низки суфіксальних морфем, що виявляють яскраві кореляції з системою неіндоєвропейських суфіксів сардської мови.

Проаналізований романський матеріал дозволяє стверджувати наступне: в сучасній італійській мові системно функціонує середземноморський субстрат, успадкований ще від долатинського прамовного стану Апеннінського півострова та прилеглих островів, що може

свідчити на користь більш тісного та інтенсивного (порівняно з давніми греками) мовно-культурного контактування протоіталіків і протослов'ян із доіндоєвропейськими етносами – носіями відкритоскладових мов Східного Середземномор'я.

Таким чином, встановлено якісну подібність фонетичної і словотвірної типології доіндоєвропейських субстратів праслов'янської та латинської (відповідно української та італійської) мов, домінантним для яких є відкритоскладовий (CV) середземноморський компонент на тлі відносної автономності фонетичної структури спільногерманської мови.

Фонетичні відмінності виявлено в кількості відкритоскладових реконструкцій, що дозволяє стверджувати про відносну *гомогенність* доіндоєвропейського субстрату праслов'янської та *гетерогенність* прадавніх субстратів латинської і спільногерманської мов, у формуванні фонетичної типології яких з огляду на гемінацію приголосних очевидно є участь баскського й піктського компонентів.

Феномен часткової подібності фонетичної типології доіндоєвропейських субстратів праслов'янської та спільногерманської мов (табл. 1) може мати адстратне походження або пояснюватися конвергентним розвитком внаслідок активних контактів неіндоєвропейського догерманського населення Північно-Західної Європи з носіями відкритоскладових мов південноєвропейського ареалу в межах *доіндоєвропейського мовного союзу*, що зазнав дезінтеграції в III–II тис. до н. е. через інтенсивну експансію індоєвропейських племен, проте лишив по собі численні сліди у вигляді спільних субстратних фонетичних явищ, дериваційних афіксів, а також помітного шару давньої культурної лексики.

Виявлено два типи (*бікомпонентний* та *полікомпонентний*) індоєвропейсько-неіндоєвропейських кореляцій лексем нез'ясованої етимології, які дозволяють інтерпретувати походження першого (індоєвропейського) компонента в контексті теорії доіндоєвропейського субстрату.

Суб'єктами субстратного впливу виступають неіндоєвропейські середземноморські мови передісторичної Європи, зовнішні зв'язки, ареал колишнього поширення та етимологічні кореляції яких дозволяють зробити висновок про їх можливу макрогонеалогічну належність до *ностратичної* (баскська, спорідненість якої з кавказькими, а саме картвельськими, мовами підтримує дедалі більша кількість учених; фіно-угорські й тюркські мови, котрі більшістю дослідників визначаються як урало-алтайські; семіто-хамітські (афразійські), особливо берберські, що досі зберігають релікти так званого “євроафриканського” субстрату, пов'язаного з докартвельським субстратним шаром баскської мови, яка в III–I тис. до н. е., очевидно, була поширена на Британських островах) і *палеоєвразійської* (північнокавказькі, китайсько-тибетські мови) макросімей.

Водночас мотивовано теоретико-методологічне обмеження на необґрунтовано широкі зіставлення й фактичне постулювання деякими вченими генетичного зв'язку між відкритоскладовим характером полінезійських і японської мов з одного боку та доіндоєвропейським (егейським) субстратом Східного Середземномор'я, а отже й неолітичного Трипілля з іншого. На нашу думку, така постановка проблеми не відповідає рівневі сучасних знань про дивергентні й конвергентні процеси в історії не тільки мов, що належать до різних мовних сімей, але й етнічних спільнот, що кардинально відрізняються ментальними архетипами та світоглядними орієнтирами. Розв'язання цієї проблеми потребує не одного спеціального комплексного дослідження. Автор цих рядків переконаний, що у випадку з трипільсько-японсько-полінезійськими кореляціями маємо справу не з генетичною спорідненістю й не зі спільністю субстрату, а зі структурно-типологічними збігами.

Виявлені мовні факти, які мають надійну позамовну базу новітніх системних даних суміжних із лінгвістикою дисциплін, дають підстави постулювати тезу про те, що *центром іррадіації доіндоєвропейських мовних тенденцій є південноєвропейський ареал*. Ця лінгвогеографічна зона,

починаючи з доби неоліту й завершуючи індоєвропеїзацією Європи у III–II тис. до н. е., об'єднувала давній культурний масив, до складу якого входили автохтонні культури Егеїди, Балкан, Апеннінського півострова та прилеглих до нього островів Середземного моря.

Перспективами подальших досліджень є:

- 1) з'ясування походження низки слов'янських, германських та кельтських лексем, що не мають задовільної індоєвропейської етимології;
 - 2) комплексне зіставлення доіндоєвропейських субстратів різних груп індоєвропейських мов з євроафриканським субстратом афразійських мов і відкритоскладовим (“банановим”) субстратом шумерської мови;
 - 3) системне дослідження слов'яно-тюркської та слов'яно-фіно-угорської міжмовної взаємодії найдавнішої пори;
 - 4) поглиблене діахронічне вивчення характеру басксько-фіно-угорських контактів з одного боку та фіно-угорсько-кавказьких з іншого, що були можливі до появи індоєвропейців у Західній Європі;
 - 5) інтегральне дослідження неетимологізованої слов'янської ономастики (особливо гідронімії) в порівнянні з неетимологізованою західноєвропейською з обов'язковою опорою на:
 - а) апелятивні бази різних груп індоєвропейських і неіндоєвропейських (баскська, фіно-угорські, тюркські, кавказькі) мов;
 - б) екстралінгвістичні свідчення давнього перебування на території Північної, Центральної та Західної Європи неіндоєвропейських етносів – носіїв доіндоєвропейських мов вищевказаного лінгвогеографічного ареалу.
- Дослідження інтенсивних мовно-культурних контактів, які супроводжували експансію індоєвропейських племен на євразійські терени, дає змогу обмежити коло гіпотез щодо прабатьківщини індоєвропейців, а також носіїв ностратичної прамови – проблем, що й досі далекі від остаточного розв'язання й чекають на свого дослідника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абаев В. И. Как можно улучшить этимологические словари / В. И. Абаев // Этимология 1984. – М. : Наука, 1986. – С. 7–27.
2. Абаев В. И. О принципах этимологического исследования / В. И. Абаев // Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. – М., 1956. – С. 286–307.
3. Абаев В. И. О принципах этимологического словаря / В. И. Абаев // Вопросы языкознания. – 1952. – № 5. – С. 56–69.
4. Абаев В. И. О языковом субстрате / В. И. Абаев // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – 1956. – Т. 9. – С. 57–69.
5. Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы на стыке Востока и Запада / Василий Иванович Абаев. – М. : Наука, 1965. – 168 с.
6. Айдукович Й. Основные понятия лексической контактологии (на материале русизмов в славянских языках) [Электронный ресурс] / Йован Айдукович // Балканская русистика. Russian Language, Literature & Cultural Studies. – Режим доступа до статті : <http://www.russian.slavica.org/article19.html>
7. Алисова Т. Б. Введение в романскую филологию / Т. Б. Алисова, Т. А. Репина, М. А. Таривердиева. – М. : Высш. школа, 1987. – 453 с.
8. Арешян Г. Е. Роль неоседлых скотоводов в развитии цивилизаций Евразии / Г. Е. Арешян // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата : Наука, 1989. – С. 21–24.
9. Бас-Кононенко О. Домінанта вокалічності в артикуляторній динаміці українського складотворення / О. Бас-Кононенко // Українське мовознавство – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2000. – Вип. 22. – С. 112–116.
10. Бедошвили Г. В. Основные вопросы топонимии Эрцо-Тианети : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 / Г. В. Бедошвили. – Тбилиси, 1975. – 32 с.

11. Белецкий А. А. Лексикология и теория языкознания (ономастика) / Андрей Александрович Белецкий. – К. : Изд-во КГУ, 1972. – 211 с.
12. Белецкий А. А. Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка) / Андрей Александрович Белецкий. – К. : Изд-во КГУ, 1950. – 268 с.
13. Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование / Эмиль Бенвенист ; [пер. с франц. Н. Д. Андреев]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 260 с.
14. Бернштейн С. Б. [Выступление] / С. Б. Бернштейн // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – 1956. – Т. 9. – С. 133–134.
15. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков / Самуил Борисович Бернштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 350 с.
16. Бернштейн С. Б. Лингвогеографическое изучение карпатской (=карпато-балканской) зоны и проблема диахронической интерпретации “карпатизмов” / С. Б. Бернштейн, Г. П. Клепикова // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1985–1987. Сб. статей / Ин-т русского языка АН СССР. – М. : Наука, 1989. – С. 129–147.
17. Бирнбаум Х. Праславянский язык : достижения и проблемы в его реконструкции / Хенрик Бирнбаум ; [пер. с англ. и общ. ред. В. А. Дыбо, В. К. Журавлева]. – М. : Прогресс, 1987. – 512 с.
18. Бирнбаум Х. Славянская прародина : новые гипотезы (с заметками по поводу происхождения индоевропейцев) / Х. Бирнбаум // Вопросы языкознания. – 1988. – № 5. – С. 35–49.
19. Білецький А. О. Основи етимологічних досліджень ономастичного матеріалу / А. О. Білецький // Ономастика. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 3–15.
20. Білецький А. О. Проблема мовного субстрату і “догрецьке мовознавство” / А. О. Білецький // XIII наукова сесія КДУ ім.

- Т. Г. Шевченка : Тези доповідей. Секція філології – К. : Вид-во КДУ, 1956. – С. 9–12.
21. Бодуэн де Куртенэ И. А. О смешанном характере всех языков / И. А. Бодуэн де Куртенэ // Избранные труды по общему языкознанию. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 362–372.
 22. Болдирев Р. В. Лексична Палеославія у координатах індоєвропейської та неіндоєвропейської етимології (аспекти стратиграфії) / Р. В. Болдирев // Науковий вісник Кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. – К. : Вид-во КДЛУ, 2000. – Вип. 4. – С. 61–72.
 23. Болдирев Р. В. Протославіка й генезис назв металів / Р. В. Болдирев // Актуальні питання мовознавства у світлі праць Б. О. Ларіна і Ф. П. Філіна. – К. : Київ. держ. пед. ін-т, 1993. – С. 26–28.
 24. Борщевський С. В. Доіндоєвропейські субстрати слов'янських та германських мов у світлі новітніх наукових досліджень / С. В. Борщевський // Мовознавство. – 2008. – № 6. – С. 65–70.
 25. Борщевський С. Латинська лексика невідомого походження (за “Етимологічним словником латинської мови” А. Ерну, А. Мейє) / Сергій Борщевський // Мова та історія : зб. наук. праць. – К., Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 148. – С. 4–27.
 26. Борщевський С. В. Проблема тенденційності у виявленні слідів доіндоєвропейського субстрату в слов'янських та германських мовах / С. В. Борщевський // Актуальність античності та сучасність : збірник на пошану дійсного члена Української академії архітектури Андрія Олександровича Пучкова / [ред. Ю. Л. Мосенкіс]. – К. : Альфа друк, 2008. – С. 6–12.
 27. Брим В. А. Восточные и юго-восточные элементы в составе древнегерманской культуры / В. А. Брим // Яфетический сборник. – Л., 1930. – Вып. VI. – С. 81–93.

28. Брим В. А. Состав и характер неразъясненных элементов в германских языках / В. А. Брим // Яфетический сборник. – Пг., 1923. – Вып. П. – С.18–31.
29. Бубрих Д. В. О языковых следах финских тевтонов-чуди / Д. В. Бубрих // Язык и литература. – Л., 1926. – Т. 1. – С. 53–92.
30. Бура Х. В. Англійська та спільногерманська лексика невідомого походження в контексті проблеми генези англійської мови / Х. В. Бура ; за ред. Ю. Л. Мосенкіса. – К. ; Умань : ПП Жовтий, 2010. – 120 с.
31. Вагапов А. Д. Славяно-нахские лексические параллели / А. Д. Вагапов. – Грозный : Грозненский рабочий, 1994. – 192 с.
32. Вайнрайх У. Языковые контакты : состояние и проблемы исследования / Уриэль Вайнрайх ; [пер. с англ. и коммент. Ю. Жлуктенко]. – К. : Вища школа, 1979. – 264 с.
33. Вендина Т. И. Дифференциация восточнославянских языков по данным словообразования / Т. И. Вендина // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1985–1987. Сб. статей / Ин-т русского языка АН СССР. – М. : Наука, 1989. – С. 168–183.
34. Вендина Т. И. Словообразование как способ дискретизации универсама / Т. И. Вендина // Вопросы языкознания. – 1999. – № 2. – С. 27–49.
35. Виноградов В. А. Функционально-типологические критерии и генеалогическая классификация языков / В. А. Виноградов // Теоретические основы классификации языков мира. – М. : Наука, 1982. – С. 258–312.
36. Воронин С. В. Основы фоносемантики / Станислав Васильевич Воронин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1982. – 244 с.
37. Востоков А. Х. Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам (Извлечения) / А. Х. Востоков // История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях [сост. В. А. Звегинцев ; 3-е изд., доп.]. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 52–55.

38. Востриков О. В. Финно-угорский субстрат в русском языке : [учебн. пособие по спецкурсу] / Олег Владимирович Востриков. – Свердловск : УрГУ, 1990. – 100 с.
39. Габинский М. А. Автохтонные элементы в молдавском языке / М. А. Габинский // Вопросы языкознания. – 1956. – № 1. – С. 85–93.
40. Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы : в 2 т. / Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. – Тбилиси : Изд-во Тбилисского ун-та, 1984. – Т. 1–2.
41. Гамкрелидзе Т. В. История происхождения индоевропейских языков / Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов // В мире науки. – 1990. – № 5. – С. 66–73.
42. Георгиев В. И. Вопросы родства средиземноморских языков / В. И. Георгиев // Вопросы языкознания. – 1954. – № 4. – С. 42–75.
43. Георгиев В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию / Владимир Иванов Георгиев. – М. : Изд-во иностр. лит., 1958. – 317 с.
44. Георгиев В. И. Проблема возникновения индоевропейских языков / В. И. Георгиев // Вопросы языкознания. – 1956. – № 1. – С. 43–67.
45. Гиндин Л. А. Древнейшая ономастика Восточных Балкан / Леонид Александрович Гиндин. – София : Изд-во БАН, 1981. – 240 с.
46. Гиндин Л. А. К вопросу о составе субстратного фонда языков Балканского ареала / Л. А. Гиндин, И. А. Калужская, В. З. Орел // Балканские исследования. – М. : Наука, 1982. – Вып. 7. Исторические и историко-культурные процессы на Балканах. – С. 247–254.
47. Гордезиани Р. В. Кавказ и проблемы древнейших средиземноморских языковых и культурных взаимоотношений / Рисмаг Вениаминович Гордезиани. – Тбилиси : Изд-во Тбилисского ун-та, 1975. – 24 с.
48. Горнунг Б. В. Из предыстории образования общеславянского языкового единства / Борис Владимирович Горнунг. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 144 с.

49. Горнунг Б. В. К вопросу об образовании индоевропейской языковой общности (Протоиндоевропейские компоненты или иноязычные субстраты?) / Борис Владимирович Горнунг. – М. : Наука, 1964. – 12 с.
50. Горнунг Б. В. О так называемых “азианических” языках / Б. В. Горнунг // Известия АН АрмССР. Общественные науки. – 1954. – № 6. – С. 33–37.
51. Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 10 т. / Михайло Сергійович Грушевський – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 1. – 649 с.
52. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт ; [пер. с нем. и общ. ред. Г. В. Рамишвили]. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – 400 с.
53. Гухман М. М. Понятие системы языка в синхронии и диахронии / М. М. Гухман // Вопросы языкознания. – 1962. – № 4. – С. 25–35.
54. Гухман М. М. Историческая типология и проблема диахронических констант / Мирра Моисеевна Гухман. – М. : Наука, 1981. – 249 с.
55. Даниленко В. Н. Неолит Украины. Главы древней истории Юго-Восточной Европы / Валентин Николаевич Даниленко. – К. : Наукова думка, 1969. – 259 с.
56. Десницкая А. В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков / Агния Васильевна Десницкая. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 332 с.
57. Джапаридзе З. Н. О различиях в плаче новорожденных разных национальностей и пола / З. Н. Джапаридзе, Ю. А. Стрельников // Экспериментально-фонетический анализ речи : Проблемы и методы. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – С. 58–64.
58. Джаукян Г. Б. Взаимоотношения индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков / Геворк Бегларович Джаукян. – Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1967. – 218 с.
59. Дзидзигури Ш. В. Баскония глазами Н. Я. Марра (вступительная статья) / Ш. В. Дзидзигури // Марр Н.Я. Баскско-кавказские лексические параллели. – Тбилиси : Мецниереба, 1987. – С. 3–8.

60. Дьяконов И. М. Сравнительное языкознание, история и другие смежные науки / И. М. Дьяконов // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока : Тезисы и доклады конференции. – М. : Наука, 1984. – Ч. 2. – С. 3–20.
61. Дьяконов И. М. Хуррито-урартские и восточнокавказские языки / И. М. Дьяконов, С. А. Старостин // Древний Восток : этнокультурные связи. – М. : Наука, 1988. – С. 164–207.
62. Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии / Игорь Михайлович Дьяконов. – М. : Наука, 1967. – 492 с.
63. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев / Жорж Дюмезиль ; [пер. с франц. Т. Цивьян]. – М. : Наука, 1986. – 240 с.
64. Желєзняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньо-наддніпрянського Правобережжя / Ірина Михайлівна Желєзняк. – К. : Наукова думка, 1987. – 204 с.
65. Журавлев В. К. Диахроническая фонология / Владимир Константинович Журавлев. – М. : Наука, 1986. – 232 с.
66. Журавлев В. К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке / В. К. Журавлев // Вопросы языкознания. – 1961. – № 4. – С. 33–45.
67. Журба В. Давньобалканські субстрати й Хорватія / В. Журба, Ю. Мосенкіс // Мова та історія. – К., 1997. – Вип. 34. – С. 14.
68. Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Леонід Львович Залізняк. – К. : Абрис, 1994. – 256 с.
69. Збенович В. Г. До питання про історичні зв'язки Північного Причорномор'я в III тисячолітті до н. е. / В. Г. Збенович // Український історичний журнал. – 1967. – № 3. – С. 100–103.
70. Зыцарь Ю. В. Н. Я. Марр и современная баскология / Ю. В. Зыцарь // Марр Н.Я. Баскско-кавказские лексические параллели. – Тбилиси : Мецниереба, 1987. – С. 8–51.

71. Зыцарь Ю. В. О родстве баскского языка с кавказскими / Ю. В. Зыцарь // Вопросы языкознания. – 1955. – № 5. – С. 52–64.
72. Зыцарь Ю. В. О современном состоянии языка и культуры басков / Ю. В. Зыцарь // Iberica. Культура народов Пиренейского полуострова. – Л. : Наука, 1983. – С. 174–195.
73. Иванов В. В. Древние культурные и языковые связи южно-балканского, эгейского и малоазийского (анатолийского) ареалов / В. В. Иванов // Балканский лингвистический сборник. – М., 1977. – С. 3–39.
74. Иванов В. В. История славянских и балканских названий металлов / Вячеслав Всеволодович Иванов. – М. : Наука, 1983. – 198 с.
75. Иванов В. В. Древние Балканы как ареал межъязыковых и межкультурных динамических взаимодействий / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Балканские исследования. – М. : Наука, 1982. – Вып. 7. – С. 150–163.
76. Иванов В. В. Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы / Вячеслав Всеволодович Иванов. – М. : Наука, 1965. – 298 с.
77. Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков // Славянское языкознание. Доклады советской делегации на VI Международном съезде славистов (Прага, август 1968 г.). – М. : Наука, 1968. – С. 407–426.
78. Исаченко А. Опыт типологического анализа славянских языков / А. Исаченко // Новое в лингвистике. – 1963. – № 3. – С. 106–121.
79. Калыгин В. П. Введение в кельтскую филологию / В. П. Калыгин, А. А. Королев. – М. : Наука, 1989. – 256 с.
80. Капанцян Г. А. Хайаса – колыбель армян : этногенез армян и их начальная история / Григорий Айвазович Капанцян. – Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1947. – 291 с.
81. Карпенко О. П. Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини / Ольга Петрівна Карпенко. – К. : Наукова думка, 1989. – 192 с.

82. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови / Юрій Олександрович Карпенко. – Одеса : Одеський державний університет імені І. І. Мечникова, 1996. – 144 с.
83. Кифишин А. Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII – III тысячелетия до н. э. / Анатолий Георгиевич Кифишин. – К. : Аратта, 2001. – 846 с.
84. Климов Г. А. Основы лингвистической компаративистики / Георгий Андреевич Климов. – М. : Наука, 1990. – 168 с.
85. Кобычев В. П. В поисках прародины славян / Вениамин Павлович Кобычев. – М. : Наука, 1973. – 167 с.
86. Козлова Р. М. Структура праславянского слова (Праславянское слово в генетическом гнезде): Монография / Раиса Михайловна Козлова. – Гомель, 1997. – 412 с.
87. Козлова Р. М. Дáрдавои и Дардавіа в свете славянских данных. Реконструкция микросистемы *Dьrd- / Р. М. Козлова // Студії з ономастики та етимології. – К. : Пульсари, 2008. – С. 80–100.
88. Кондратов А. М. Погибшие цивилизации / Александр Михайлович Кондратов. – М. : Мысль, 1968. – 312 с.
89. Кондратов А. М. Этруски – загадка номер один / Александр Михайлович Кондратов. – М. : Знание, 1977. – 96 с.
90. Конча С. В. Проблема походження індоєвропейців (аналіз концепцій) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 09.00.12 “Українознавство” / С. В. Конча. – К., 1999. – 19 с.
91. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / Михайло Петрович Кочерган. – К. : ВЦ „Академия”, 2006. – 464 с.
92. Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства / Михайло Петрович Кочерган. – К. : ВЦ „Академия”, 2006. – 424 с.
93. Куліна І. Г. Склад в давньогерманських мовах / І. Г. Куліна, О. Г. Михайлова // Склад і слово в діяхронії : слов’янські та германські

- мови : Зб. наук. праць; [ред. кол. : В. Г. Таранець (відп. ред.) та ін.]. – К. : ІСДО, 1994. – С. 33–39.
94. Левицкий В. В. Семантика и фонетика / Виктор Васильевич Левицкий. – Черновцы : Изд-во Черновицкого гос. ун-та, 1973. – 100 с.
95. Лекомцева М. И. Типология структур слога в славянских языках / Маргарита Ивановна Лекомцева. – М. : Наука, 1968. – 224 с.
96. Леонтьев А. А. Жизнь и творчество Л. П. Якубинского // Якубинский Л. П. Избранные работы : Язык и его функционирование – М. : Наука, 1986. – С. 3–12.
97. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія : у 2 т. / Юрій Липа – К. : МАУП, 2007. – Т. 1 : Призначення України. – 336 с.
98. Липс Ю. Происхождение вещей / Юлиус Липс ; [пер. с нем. В. Бахт]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1954. – 488 с.
99. Ломтев Т. П. [Выступление] / Т. П. Ломтев // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – 1956. – Т. 9. – С. 146.
100. Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології / Василь Вікторович Лучик. – К. : ВЦ “Академія”, 2008. – 344 с.
101. Макаев Э. А. Структура слова в индоевропейских и германских языках / Энвер Ахмедович Макаев. – М. : Наука, 1970. – 288 с.
102. Маковский М. М. Удивительный мир слов и значений : Иллюзии и парадоксы в лексике и семантике / Марк Михайлович Маковский. – М. : Высш. шк., 1989. – 200 с.
103. Маловичко А. В. Опыт исследования этрусской лексики / А. В. Маловичко, В. Г. Козырский, В. В. Учәнеишвили // Происхождение языка и культуры : древняя история человечества. – 2007. – Т. 1, № 3. – С. 12–18.
104. Маловічко О. В. Про кавказький субстрат у германських мовах / О. В. Маловічко, Ю. Л. Мосенкіс // Мова та історія. – К., 1998. – Вип. 41. – С. 15–17.

105. Марковин В. И. Дольменная культура и вопросы раннего этногенеза абхазо-адыгов / Владимир Иванович Марковин. – Нальчик : Эльбрус, 1974. – 56 с.
106. Марковин В. И. Дольмены Западного Кавказа / Владимир Иванович Марковин. – М. : Наука, 1978. – 328 с.
107. Марр Н. Я. Баскско-кавказские лексические параллели / Николай Яковлевич Марр. – Тбилиси : Мецниереба, 1987. – 192 с.
108. Марр Н. Я. О лингвистической поездке в Восточное Средиземноморье / Николай Яковлевич Марр. – М.; Л., 1934. – 132 с.
109. Марр Н. Я. Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидании средиземноморской культуры / Н. Я. Марр // Материалы по яфетическому языкознанию. – Лейпциг, 1920. – Вып. XI. – С. 3–54.
110. Мартине А. Распространение языков и структурная лингвистика / А. Мартине // Новое в лингвистике. – М., 1972. – Вып. 6. – С. 81–93.
111. Мартынов В. В. Глоттогенез славян. Опыт верификации в компаративистике / В. В. Мартынов // Вопросы языкознания. – 1985. – № 6. – С. 43–54.
112. Масенко Л. Т. Гідронімія Східного Поділля / Лариса Терентіївна Масенко. – К. : Наукова думка, 1979. – 104 с.
113. Массон В. М. Номады и древние цивилизации : динамика и типология взаимодействий / В. М. Массон // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата : Наука, 1989. – С. 81–89.
114. Массон В. М. Первые цивилизации / Вадим Михайлович Массон. – Л. : Наука, 1989. – 276 с.
115. Матвеев А. К. Взаимодействие языков : сб. статей / отв. ред. А. К. Матвеев. – Свердловск, 1969. – 110 с.
116. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / Антуан Мейе ; [пер. с франц. Д. Кудрявский]. – М. ; Л. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. – 512 с.

117. Мейе А. Общеславянский язык / Антуан Мейе ; [пер. с франц. П. Кузнецов]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1951. – 492 с.
118. Мейе А. Основные особенности германской группы языков / Антуан Мейе ; [пер. с франц. В. Жирмунский]. – 2-е изд., стер. – М. : УРСС, 2003. – 168 с.
119. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании / Антуан Мейе ; [пер. с франц. А. Дилигенская]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1954. – 100 с.
120. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока / Джеймс Мелларт ; [пер. с англ. и коммент. Е. Антонова]. – М. : Наука, 1982. – 149 с.
121. Мельничук А. С. Вопросы реконструкции лексического состава праязыков // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : Лексическая реконструкция. Реконструкция исчезнувших языков. – М. : Наука, 1991. – С. 5–14.
122. Мельничук О. С. Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов / О. С. Мельничук, В. Т. Коломієць // Слов'янське мовознавство. Доповіді на XI Міжнародному з'їзді славістів. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 98–112.
123. Мельничук А. С. О всеобщем родстве языков мира. I / А. С. Мельничук // Вопросы языкознания. – 1991. – № 2. – С. 27–42.
124. Мельничук А. С. О всеобщем родстве языков мира. II / А. С. Мельничук // Вопросы языкознания. – 1991. – № 3. – С. 46–65.
125. Мельничук А. С. Сочетание сопоставительно-типологического и сравнительно-исторического методов при исследовании славянских языков / А. С. Мельничук, В. Т. Коломиец, Т. Г. Линник // Слов'янське мовознавство. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 53–85.
126. Мечковская Н. Б. Язык как исторически изменяющееся явление / Н. Б. Мечковская // Общее языкознание. – Минск : Вышэйш. шк., 1983. – С. 335–421.

127. Мізін К. І. Психолінгвістичний експеримент чи соціолінгвістичний моніторинг? Епістемологічні пошуки аксіологічної фразеології / К. І. Мізін // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 67–79.
128. Морган Ж. де. Доисторическое человечество / Жак де Морган ; [пер. с франц. В. Худадов]. – М. – Л. : Госиздат, 1926. – 316 с.
129. Мосенкіс Ю. Л. Індоевропейські мови та можливі неіндоевропейські субстрати на території стародавньої України / Ю. Л. Мосенкіс // Мова та історія. – 1999. – Вип. 55–56. – С. 96–101.
130. Мосенкіс Ю. Л. Кавказские языки в Древней Британии и Германии / Ю. Л. Мосенкіс // Происхождение языка и культуры : древняя история человечества. – 2007. – Т. 1, № 3. – С. 8–12.
131. Мосенкіс Ю. Л. Культури давнього Середземномор'я і походження терміна “срібло”. – К. : КДТУБА, 1995. – 14 с.
132. Мосенкіс Ю. Л. Мова трипільської культури / Юрій Леонідович Мосенкіс. – К. : НДІТІАМ, 2001. – 164 с.
133. Мосенкіс Ю. Л. Мовно-культурний світ давньої Британії / Юрій Леонідович Мосенкіс. – К. : КДТУБА, 1995. – 16 с.
134. Мосенкіс Ю. Л. Праслов'янсько-егейські лексичні паралелі / Ю. Л. Мосенкіс // Мова та історія. – К., 1998. – Вип. 44. – С. 32–36.
135. Мосенкіс Ю. Л. Проблема походження піктської мови (попередні зауваження) / Ю. Л. Мосенкіс // Мова та історія. – К., 1999. – Вип. 47. – С. 36–39.
136. Мосенкіс Ю. Л. Проблема реконструкції мови трипільської культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова”, 10.02.15 „Загальне мовознавство” / Ю. Л. Мосенкіс. – К., 2002. – 24 с.
137. Мосенкіс Ю. Л. Проблема реконструкції мови трипільської культури : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01, 10.02.15 / Мосенкіс Юрій Леонідович. – К., 2002. – 425 с.

138. Мосенкіс Ю. Л. Проблеми дослідження генетично невизначених мов / Юрій Леонідович Мосенкіс. – К. : КДЛУ, 1996. – 48 с.
139. Мосенкіс Ю. Л. Про походження дошумерського населення (до проблеми ідентифікації прототигрської субстратної мови) / Ю. Л. Мосенкіс // Мова та історія. – К., 1998. – Вип. 37. – С. 19–20.
140. Мосенкіс Ю. Л. Теоретичні аспекти поглибленого діахронічного дослідження основної лексики : До проблеми гіпотетичного первісного мовного стану як найдавнішого етапу доісторії української мови / Юрій Леонідович Мосенкіс. – К. : АТ “ВППОЛ”; ВП “Перше вересня”, 1997. – 210 с.
141. Мосенкіс Ю. Л. Запозичена лексика східномовного походження в контексті контактологічної історії української мови (Матеріал до спецкурсу “Мовні контакти”) / Ю. Л. Мосенкіс, Р. І. Синишин. – К. : Альфа друк, 2007. – 44 с.
142. Мосенкіс Ю. Л. Милозвучність української і далекосхідних мов : Питання фонетичної типології української, англійської, китайської, корейської та японської мов у контексті загальнотипологічних фонетичних явищ / Ю. Л. Мосенкіс, Р. І. Синишин, Д. І. Переверзев. – К. : Альфа друк, 2008. – 100 с.
143. Мосенкіс Ю. Проблема типологічної ідентифікації субстратних фонетичних явищ / Юрій Мосенкіс, Роман Синишин, Дмитро Переверзев // Мова та історія. – К., Умань : СПД Жовтий, 2009. – Вип. 104. – С. 58–64.
144. Москаленко Л. А. Гносеологічні корені димотивованих і полімотивованих фітономів / Л. А. Москаленко // Мовознавство. – 2008. – № 6. – С. 13–27.
145. Наєнко Г. М. Курс лекцій з історії української мови. Фонетика / Галина Михайлівна Наєнко. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2002. – 118 с.
146. Наконечний М. Ф. Орфоепічні норми та їх значення / М. Ф. Наконечний // Українська мова в школі. – 1958. – № 1. – С. 3–15.

147. Нахтигал Р. Славянские языки / Райко Нахтигал ; [пер. со словен. Н. Елкина]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1963. – 344 с.
148. Нерознак В. П. Палеобалканские языки / Владимир Петрович Нерознак. – М. : Наука, 1978. – 232 с.
149. Никитина Ф. А. Влияние аналогии на словообразование / Феонилла Алексеевна Никитина. – К. : Изд-во Киевского университета, 1973. – 200 с.
150. Никитина Ф. А. Диахронические структурные изменения в лексике и словообразовании / Феонилла Алексеевна Никитина. – К. : Вища школа, 1974. – 72 с.
151. Николаев С. Л. “Кавказоидные” элементы палеобалканского субстрата / С. Л. Николаев // Античная балканистика. – М., 1984. – С. 29.
152. Общая лексика германских и балто-славянских языков / [А. П. Непокупный, Н. Н. Быховец, И. Р. Бунятова и др.] ; отв. ред. А. П. Непокупный. – К. : Наукова думка, 1989. – 360 с.
153. Общее языкознание : Методы лингвистических исследований / [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1973. – 320 с.
154. Орбели И. А. [Выступление] / И. А. Орбели // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – 1956. – Т. 9. – С. 122.
155. Основы балканского языкознания. Языки балканского региона (новогреческий, албанский, романские языки) ; [отв. ред. А. В. Десницкая]. – Ч. 1. – Л. : Наука, 1990. – 297 с.
156. Откупщиков Ю. В. Догреческий субстрат : У истоков европейской цивилизации / Юрий Владимирович Откупщиков. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1988. – 264 с.
157. Петров В.П. Етногенез слов'ян : Джерела, етапи розвитку і проблематика / Віктор Платонович Петров. – К. : Наукова думка, 1972. – 216 с.

158. Пизани В. Этимология. История – проблемы – метод / Витторе Пизани ; [пер. с итал. Д. Э. Розенталя; под ред. и предисл. В. И. Абаева]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1956. – 188 с.
159. Пизани В. *Etymologica parerga* / В. Пизани // Этимология 1973. – М. : Наука, 1975. – С. 159–167.
160. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : Історико-фонетичний нарис / Григорій Петрович Півторак. – К. : Наукова думка, 1988. – 278 с.
161. Порциг В. Членение индоевропейской языковой области / Вальтер Порциг ; [пер. с нем. Л. Брауде и В. Павлов]. – М. : Прогресс, 1964. – 332 с.
162. Прокош Э. Сравнительная грамматика германских языков / Э. Прокош ; [пер. с англ. Т. Сергеев]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1954. – 379 с.
163. Раск Р. Исследования в области древнесеверного языка, или происхождение исландского языка / Расмус Раск // История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях [сост. В. А. Звегинцев ; 3-е изд., доп.]. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 40–51.
164. Росетти А. Смешанный язык и смешение языков / А. Росетти // Новое в лингвистике. – М., 1972. – Вып. VI. – С. 112–119.
165. Рудницький Я. Б. Слово й назва “Україна” / Ярослав Богдан Рудницький. – Вінніпег : Українська книгарня, 1951. – 132 с.
166. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Борис Александрович Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 783 с.
167. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Борис Александрович Рыбаков. – 2-е изд. – М. : Наука, 1994. – 608 с.
168. Сафронов В. А. Индоевропейские прародины / Владимир Александрович Сафронов. – Горький : Волго-Вятское книжное изд-во, 1989. – 398 с.
169. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян / Валентин Васильевич Седов. – М. : Наука, 1979. – 158 с.

170. Семчинський С. В. Загальне мовознавство / Станіслав Володимирович Семчинський. – К. : АТ “ОКО”, 1996. – 416 с.
171. Серебренников Б. А. Волго-Окская топонимика на территории европейской части СССР / Б. А. Серебренников // Вопросы языкознания. – 1955. – № 6. – С. 19–31.
172. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Фердінан де Сосюр; [пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко]. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
173. Старостин С. А. Индоевропейско-северокавказские изоглоссы / С. А. Старостин // Древний Восток : этнокультурные связи. – М. : Наука, 1988. – С. 112–163.
174. Стражний О. С. Український менталітет : Ілюзії. Міфи. Реальність / Олександр Сергійович Стражний. – К. : Книга, 2008. – 368 с.
175. Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини / Олексій Сильвестрович Стрижак. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 112 с.
176. Теория и практика этимологических исследований [отв. ред. К. М. Мусаев]. – М. : Наука, 1985. – 104 с.
177. Террачини Б. Субстрат / Б. Террачини // Современное итальянское языкознание. – М., 1971. – С. 17–55.
178. Тищенко К. Мовні контакти : свідки формування українців / Костянтин Тищенко. – К. : Аквілон-Плюс, 2006. – 416 с. (64 карти, 77 іл.)
179. Тищенко К. М. Мовні свідчення протофініської присутності у Західній Європі / К. М. Тищенко // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 9. – К., 2001. – С. 77–86.
180. Тищенко К. Найдовша мовна і культурна традиція в Європі : баски / Костянтин Тищенко // Пам’ятки України. – 2003. – № 4. – С. 74–101.
181. Тищенко К. Н. Общие лексические изоглоссы восточнославянских и иберокавказских языков / К. Н. Тищенко // Вопросы языковой структуры. – К., 1976. – С. 45–51.
182. Ткаченко О. Б. Мерянский язык / Орест Борисович Ткаченко. – К. : Наукова думка, 1985. – 207 с.

183. Ткаченко О. Б. Очерки теории языкового субстрата / Орест Борисович Ткаченко. – К. : Наукова думка, 1989. – 208 с.
184. Ткаченко О. Б. Проблема реконструкции дославянских субстратных языков на основе славянских субстратных элементов / О. Б. Ткаченко // Доповіді ІХ Міжнародного з'їзду славистів // Слов'янське мовознавство. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 220–237.
185. Ткаченко О. Б. Славянские заимствования в неславянских языках как источник древнейших славянских реконструкций / О. Б. Ткаченко // Доповіді Х Міжнародного з'їзду славистів (Софія, вересень 1988 р.) // Слов'янське мовознавство. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 42–53.
186. Ткаченко О. Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков / Орест Борисович Ткаченко. – К. : Наукова думка, 1979. – 299 с.
187. Толстой Н. И. Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии / Н. И. Толстой // Славянское языкознание. Доклады советской делегации на VI Международном съезде славистов (Прага, август 1968 г.). – М. : Наука, 1968. – С. 339–365.
188. Тоцька Н. Засоби милозвучності української мови / Ніна Тоцька // Українське мовознавство – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2000. – Вип. 22. – С. 3–9.
189. Тронский И. М. Очерки из истории латинского языка / Иосиф Моисеевич Тронский. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1953. – 272 с.
190. Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины / Олег Николаевич Трубачев. – М. : Наука, 1968. – 290 с.
191. Трубачев О. Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках / Олег Николаевич Трубачев. – М. : Наука, 1960. – 116 с.
192. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян : Лингвистические исследования / Олег Николаевич Трубачев. – М. : Наука, 1991. – 272 с.

193. Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии : Переводы / Николай Сергеевич Трубецкой; [сост. В. А. Виноградов и В. П. Нерознак; под общ. ред. Т. В. Гамкрелидзе]. – М. : Прогресс, 1987. – 560 с.
194. Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Николай Сергеевич Трубецкой; [пер. с нем. А. А. Холодович; ред. С. Д. Кацнельсон; послесловие А. А. Реформатского]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1960. – 372 с.
195. Успенский Б. А. Структурная типология языков / Борис Андреевич Успенский. – М. : Наука, 1965. – 286 с.
196. Фаукес Р. Английская, французская и немецкая фонетика и теория субстрата / Р. Фаукес // Новое в лингвистике. – М., 1972. – Вып. 6. – С. 333–343.
197. Филин Ф. П. Очерк истории русского языка до XIV столетия / Ф. П. Филин // Ленинградский государственный педагогический институт имени А. И. Герцена. Ученые записки. – Л., 1940. – Т. XXVII : Кафедра русского языка. – 172 с.
198. Хабургаев Г. А. Старославянский язык / Георгий Александрович Хабургаев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Просвещение, 1986. – 288 с.
199. Холодов О. В. Теоретичні проблеми дослідження субстрату в європейському мовознавстві XIX – XX століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 “Загальне мовознавство” / О. В. Холодов. – Донецьк, 2008. – 20 с.
200. Хубшмид И. Дославянские и дороманские этимологии / И. Хубшмид // Этимология 1967. – М. : Наука, 1969. – С. 236–251.
201. Царук О. В. Українська мова серед інших слов'янських : Етнологічні та граматичні параметри / Олександр Васильович Царук. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. – 324 с.
202. Чабаненко В. Рец. на : Українська мова : Енциклопедія. – К., 2000. – 752 с. / Віктор Чабаненко // Українська мова. – 2001. – № 1. – С. 96–102.

203. Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок / Гордон Чайлд ; [пер. с англ. М. Гракова-Свиридова]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1956. – 383 с.
204. Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации / Гордон Чайлд ; [пер. с англ. М. Гракова-Свиридова и Н. Ширяева]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1952. – 468 с.
205. Чекман В. Н. Исследования по исторической фонетике праславянского языка. Типология и реконструкция / Валерий Николаевич Чекман. – Мн. : Наука и техника, 1979. – 216 с.
206. Чередниченко О. І. Мовні контакти у сучасному світі / О. І. Чередниченко // Вісник КНУ ім. Т. Г. Шевченка : Іноземна філологія. – К. : Вид.-полігр. центр “Київський університет”, 2006. – Вип. 40. – С. 4–6.
207. Чикобава А. С. Введение в языкознание / Арнольд Степанович Чикобава. – М. : Гос. уч.-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1952. – Ч. 1. – 244 с.
208. Шапошников А. К. Лексическая составляющая пралатинского вида в праславянском // Студії з ономастики та етимології. – К. : Пульсари, 2008. – С. 225–235.
209. Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. Исторический процесс образования русских племен и наречий / Алексей Александрович Шахматов. – Петроград, 1916. – Ч. 1. – 148 с.
210. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. Энциклопедия славянской филологии / Алексей Александрович Шахматов. – Петроград, 1915. – 369 с.
211. Шеворошкин В. В. Звуковые цепи в языках мира / Виталий Викторович Шеворошкин. – М. : Наука, 1969. – 188 с.
212. Шевченко Н. О. Концепт-символ мак як складова фразеологізмів / Н. О. Шевченко // Мова і культура : наук. журнал. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2007. – Вип. 9. – Т. IV (92). – С. 271–277.

213. Шейковский К. В. О фонетических свойствах южнорусского языка / К. В. Шейковский // Мовознавство. – 1969. – № 3. – С. 53–63.
214. Шилов Ю. О. Трипільська культура Наддніпров'я України та її зв'язок з прабатьківщиною індоєвропейців / Ю. О. Шилов // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 1. – С. 74–82.
215. Шнирельман В. А. Этапы развития древнего скотоводства в Восточном Средиземноморье / В. А. Шнирельман // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата : Наука, 1989. – С. 131–149.
216. Шульгач В. П. Гідронімія басейну Стиру / Віктор Петрович Шульгач. – К. : Наукова думка, 1993. – 144 с.
217. Шульгач В. П. Нариси з праслов'янської антропонімії / Віктор Петрович Шульгач. – К. : Довіра, 2008. – Ч. I. – 414 с.
218. Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімічний фонд (фрагмент реконструкції) / Віктор Петрович Шульгач. – К. : Вид-во НАНУ, 1998. – 337 с.
219. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию / Гуго Шухардт ; [пер. с нем. А. Бобович]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1950. – 291 с.
220. Щерба Л. В. О понятии смешения языков / Л. В. Щерба // Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Лев Владимирович Щерба. – Л. : Наука, 1974. – С. 60–74.
221. Щербаківський В. Формація української нації : Нарис праісторії України / Вадим Щербаківський. – Прага : Вид-во Ю. Тищенко, 1941. – 147 с.
222. Ярцева В. Н. [Выступление] / В. Н. Ярцева // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – 1956. – Т. 9. – С. 17.
223. Ярцева В. Н. Теория взаимодействия языков и работа У. Вайнрайха “Языковые контакты” / В. Н. Ярцева // Вайнрайх У. Языковые контакты : состояние и проблемы исследования / Уриэль Вайнрайх. – К. : Вища школа, 1979. – С. 5–16.
224. African admixture in Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті : http://www.en.wikipedia.org/wiki/African_admixture_in_Europe

225. Alessio G. Vestigia etrusco-mediterranee nella flora toscana / G. Alessio // Studi etruschi. – 1948–1949. – № 20. – P. 109–149.
226. Alonso S. The place of the Basques in the European Y-chromosome diversity landscape / S. Alonso, C. Flores, V. Cabrera [et al.] // European Journal of Human Genetics. – 2005. – № 13. – P. 1293–1302.
227. Ascoli G. I. Una lettera glottologica / Graziadio Isaia Ascoli. – Torino, 1881. – 71 p.
228. Asenova P. Quelques remarques sur les types convergents / P. Asenova // Diachronica. – 1990. – Vol. 7. – № 1. – P. 1–8.
229. Banateanu V. Termes de culture grecs d'origine égéo-asianique / V. Banateanu. – Bucarest : Libraria Academica, 1938. – 34 p.
230. Bartoli M. Introduzione alla neolinguistica (principi – scopi – metodi) / Matteo Bartoli. – Genève : Leo S. Olschki Editeur, 1925. – 110 p.
231. Bednarczyk L. Problem przedindoeuropejskich języków Europy // Biuletyn Polskiego Towarzystwa językoznawczego. – Zesz. 33. – Wrocław, 1975. – S. 35–45.
232. Bonfante G. The Neolinguistic Position / G. Bonfante // Language. – 1947. – Vol. 23. – P. 344–375.
233. Bopp Fr. Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gotischen und Deutschen / Franz Bopp. – Ferd. Dummler's Verlagsbuchhandlung Maisonneuve&Companie, 1870. – Band 1. – 558 S.
234. Bouda K. Zur Sprachmischung / K. Bouda // Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft. – 1947. – № 1. – S. 65–67.
235. Cavalli-Sforza L. L., Menozzi P., Piazza A. The History and Geography of Human Genes. – Princeton : Princeton University Press, 1994. – 1088 p.
236. Cuny A. Les mots du fond préhellénique en grec, latin et sémitique occidental / A. Cuny // Revue des Études anciennes. – 1910. – Vol. 12. – P. 154–164.
237. Czarnecki M. Badania geomorfologiczne w dolinie Narwi w okolicy Ostrołęki // Mazowsze. – 2000. – № 13. – S. 89–104.

238. Daniel G. E. *The megalith builders of Western Europe* / Glyn Edmund Daniel. – N. Y. : Frederick A. Praeger Publishers, 1959. – 142 p.
239. Daniel G. E., Evans J. D. *The Western Mediterranean* / G. E. Daniel, J. D. Evans. – Cambridge : Cambridge University Press, 1967. – 72 p.
240. Dauzat A. *L'Europe linguistique* / Albert Dauzat. – Paris : Payot, 1953. – 236 p.
241. Falińska B. *Badania leksykalno-słowotwórcze w Polsce północno-wschodniej // Polszczyzna północno-wschodnia. Metodologia badań językowych.* – Wrocław, 1989. – S. 7–16.
242. Falińska B. *Gwara Puszczy Białej* / B. Falińska // *Brok i Puszcza Biała.* – Ciechanów, 1989. – S. 410–411.
243. Falińska B. *Idzie stecka kele strugi – czyli o gwarze kurpiowskiej* / B. Falińska // *Mazowsze.* – 2000. – № 13. – S. 13–20.
244. Friedrich H. *Gwara kurpiowska. Fonetyka* / H. Friedrich. – Warszawa, 1955.
245. Furnée E. J. *Vorgriechisch-Kartvelisches. Studien zum ostmediterranen Substrat nebst einem Versuch zu einer neuen pelagischen Theorie.* – Louvain : Éditions Peeter, 1979.
246. Gamillscheg E. *Über Lautsubstitution* / E. Gamillscheg // *Zeitschrift für romanische Philologie.* – 1911. – H. 27. – S. 180–192.
247. Georgiev V. *La toponymie ancienne de la péninsule Balkanique et la thèse méditerranéenne* / Vladimir Georgiev. – Sofia, 1961. – 64 p.
248. Gimbutas M. *Old Europe since 7000 – 3500 B. C. : the earliest European civilization before the infiltration of the Indo-European peoples* // *The Journal of the Indo-European studies.* – 1973. – Vol. 1, № 1. – P. 1–21.
249. Ginneken J. J. van. *Die Erblichkeit der Lautgesetze* / J. J. van Ginneken // *Indogermanische Forschungen.* – 1927. – Bd. 45. – S. 1–44.
250. Grimm J. *Geschichte der deutschen Sprache. 3 Auflage* / Jacob Grimm. – Leipzig : S. Hirzel, 1868. – Bd. 1.: *Zeitalter und Sprachen.* – 726 S.
251. Hubschmid J. *Alpenwörter romanischen und vorromanischen Ursprungs* / Johannes Hubschmid. – Bern : A. Francke Verlag, 1951. – 63 s.

252. Hubschmid J. Das Baskische und der vorindogermanische topographische Wortschatz europäischer Sprachen / J. Hubschmid // Actes et Mémoires du IIIe Congrès international de toponymie et d'anthroponymie. – Louvain, 1951. – P. 182–191.
253. Hubschmid J. Mediterrane Substrate. Mit besonderer Berücksichtigung des Baskischen und der west-östlichen Sprachbeziehungen / J. Hubschmid // Romanica Helvetica. – Bern : A. Francke Verlag. – Vol. 70. – 1960. – 100 S.
254. Hubschmid J. Paleosardische Ortsnamen / J. Hubschmid // Atti e Memorie del VII Congresso internazionale di scienze onomastiche. – Firenze, 1963. – Vol. 2 : Toponomastica. – P. 145–180.
255. Hubschmid J. Praeromanica. Studien zum vorromanischen Wortschatz der Romania mit besonderer Berücksichtigung der francoprovenzalischen und provenzalischen Mundarten der Westalpen / J. Hubschmid // Romanica Helvetica. – 1949. – Vol. 30. – 130 S.
256. Hubschmid J. Sardische Studien. Das mediterrane Substrat des Sardischen, seine Beziehungen zum Berberischen und Baskischen sowie zum eurafrikanischen und hispano-kaukasischen Substrat der romanischen Sprachen / J. Hubschmid // Romanica Helvetica. – 1953. – Vol. 41. – 137 S.
257. Hubschmid J. Schläuche und Fässer. Wort- und sachgeschichtliche Untersuchungen mit besonderer Berücksichtigung des romanischen Sprachgutes in und ausserhalb der Romania sowie der türkisch-europäischen und türkisch-kaukasisch-persischen Lehnbeziehungen / J. Hubschmid // Romanica Helvetica. – 1955. – Vol. 54. – 171 S.
258. Huld M. The Linguistic Typology of the Old European Substrate in North Central Europe / M. Huld // The Journal of the Indo-European studies. – 1990. – Vol. 18, № 3–4. – P. 389–423.
259. Jakobson R. Typological studies and their contribution to historical comparative linguistics / R. Jakobson // Reports for the Eighth International congress of linguists. – Oslo, 1957. Suppl. – P. 9.

260. Kiparsky V. Gibt es ein finnougriſches Substrat im Slavischen? / V. Kiparsky // *Annales Academiae Scientiarum Fennicae; Ser. B.* – Helsinki : Suomalainen Tiedeakatemia, 1969. – T. 153, 4. – 28 S.
261. Kretschmer P. Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache / Paul Kretschmer. – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1896. – 428 S.
262. Kretschmer P. Einleitung in die Altertumswissenschaft. Sprache / Paul Kretschmer. – Leipzig und Berlin : B. G. Teubner Verlag, 1923. – 122 S.
263. Lafon R. Les origines de la langue basque / R. Lafon // *Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris.* – 1950–1951. – № 10. – P. 69.
264. Lehmann W. The Indo-European -dh- determinative in Germanic / W. Lehmann // *Language.* – 1942. – Vol. 18, № 2. – P. 125–132.
265. Lehr-Splawiński T. Z zagadnień językowych północno-indoeuropejskich / T. Lehr-Splawiński // *Rocznik Slawistyczny.* – 1964. – T. XXIII, cz. I. – S. 3–17.
266. Lenkowska-Kawałek E. Magiczne praktyki ludności mezolitycznej w okolicach Ostrołęki // *Mazowsze.* – 2000. – № 13. – S. 105–112.
267. Lewy E. Die Sprache des alten Goethe und die Möglichkeit ihrer biologischen Fundamentierung (1930–1931) // Lewy E. *Kleine Schriften.* – Berlin : Akademie Verlag, 1961. – S. 106–112.
268. Machek V. Recherches dans le domaine du lexique balto-slave // *Spisy filosofické.* – Brno, 1934. – Číslo 37. – 96 p.
269. Mazurzenie // *Nowa encyklopedia powszechna PWN.* – Warszawa, 1998. – T. 4 : M-P. – S. 137.
270. Meillet A. Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave. Seconde partie. – Paris : Institut d'études slaves, 1961. – 511 p.
271. Menghin O. Migrationes mediterraneae. Origen de los ligures, iberos, aquitanos y vascos / O. Menghin // *Runa.* – 1948. – № 1. – P. 111–195.
272. Oštir K. Drei voroslavisch-etruskische Vogelnamen / Karel Oštir. – Ljubljana : Znanstveno društvo, 1930. – 112 S.

273. Pallottino M. *La civilisation étrusque* / Massimo Pallottino. – Paris : Payot, 1949. – 249 p.
274. Pallottino M. *L'origine degli Etruschi* / Massimo Pallottino. – Roma : Studium urbis, 1947. – 193 p.
275. Persson P. *Beiträge zur indogermanischen Wortforschung* : in 2 Teilen / P. Persson. – Uppsala : A.-B. Akademiska Bokhandeln ; Leipzig : Otto Harrassowitz, 1912. – 1114 S.
276. Peruzzi E. *Le iscrizioni minoiche* / Emilio Peruzzi. – Firenze : Leo S. Olschki Editore, 1960. – 128 p.
277. Peruzzi E. *Origini di Roma* / Emilio Peruzzi. – Bologna : Patron editore. – Vol. 1 : *Le lettere*. – 1973. – 215 p.
278. Peruzzi E. *Una lingua per gli italiani. Classe unica* / Emilio Peruzzi. – Torino : ERI, 1961. – 130 p.
279. Pettazzoni R. *Paletnologia Sardo-Africana* // *Revue d'ethnographie et de sociologie*. – 1910. – Vol. 1. – P. 219–229.
280. Piggott S. *British Prehistory* / Stuart Piggott. – Oxford : Oxford University Press, 1949. – 208 p.
281. Pokorny J. *Das nicht-indogermanische Substrat im Irischen* / J. Pokorny // *Zeitschrift für celtische Philologie*. – 1927. – Bd. XVI–XVII. – S. 95–127.
282. Pokorny J. *Die Theorie der Substrate und die Entstehung des Indogermanischen* / J. Pokorny // *Actes du Premier Congrès International des Linguistes à la Haye*. – Leiden, 1928. – P. 175–176.
283. Polomé E. C. *The Indo-Europeanization of Northern Europe : Linguistic Evidence* / E. C. Polomé // *The Journal of Indo-European Studies*. – 1990. – Vol. 18. – № 3–4. – P. 331–337.
284. *The prehistoric peoples of Scotland* / Ed. by S. Piggott. – L. : Routledge and Kegan Paul, 1962. – 166 p.
285. Rohlf C. *Influence des éléments autochtones sur les langues romanes (Problèmes de géographie linguistique)* // *Actes du Colloque international de*

- civilisations, littératures et langues romanes. – Bucarest, 14–17.09.1959 (1963). – P. 240–249.
286. Rohlfs C. Zur Methodologie der romanischen Substratforschung (Substratomanie und Substratophobie) / C. Rohlfs // *Syntactica et stilistica*. Festschrift E. Gamillscheg. – Tübingen, 1957. – P. 495–509.
287. Russu I. I. Die Beziehungen der rumänischen Sprache zum Albanischen und zum karpatisch-balkanischen Substrat / I. I. Russu // *Revue de linguistique*. – 1963. – № 8. – P. 253–277.
288. Schleicher A. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Kurzer Abriss einer Laut- und Formenlehre / August Schleicher. – Weimar, 1871. – 829 S.
289. Schönfelder K.-H. Probleme der Völker und Sprachmischung. – Halle(Saale) :VEB Max Niemeyer Verlag, 1956. – 80 S.
290. Shevelov G., Chew J. J. Open Syllable Languages and their Evolutions : Common Slavic and Japanese // *Word*. – 1969. – Vol. 25, № 1–3. – P. 252–274.
291. Tagliavini C. Le origini delle lingue neolatine / Tagliavini C. // *Il sostrato preromano*. – Bologna, 1959. – P. 57–117.
292. Terracini B. Conflitti di lingue e di cultura / Benvenuto Terracini. – Venezia : Pozza, 1957. – 265 p.
293. Terracini B. Corso di storia della lingua. Aspetti geografici dei problemi della dialettologia italiana / Benvenuto Terracini. – Torino : Editrice Gheroni. – Parte prima : Introduzione. – 1955. – 94 p.
294. Terracini B. Osservazioni sugli strati più antichi della toponomastica sarda / B.Terracini // *Atti del Convegno Archeologico Sardo (giugno 1926) – Reggio nell'Emilia, 1927*. – P. 3–14.
295. Terracini B. Sostrato / B. Terracini // *Scritti in onore di A. Trombetti*. – Milano : U. Hoepli Editore, 1938. – P. 321–364.

296. Thomason S. G., Kaufman T. *Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics* / Sarah Grey Thomason, Terrence Kaufman. – Berkeley, Los Angeles, Oxford : University of California Press, 1992. – 412 p.
297. Tovar A. *Die Indoeuropaisierung Westeuropas // Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft*. – Innsbruck : Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, 1982. – 32 S.
298. Tovar A. *The ancient languages of Spain and Portugal*. – N. Y. : S. F. Vanni, 1961.
299. Trombetti A. *Elementi di glottologia* / Alfredo Trombetti. – Bologna : N. Zanichelli, 1923. – 755 p.
300. Vogt H. *Substrat et convergence dans l'évolution linguistique. Remarque sur l'évolution et la structure de l'armnien, du géorgien, de l'ossète et du turc // Festschrift K. Nielsen. Studia septentrionalia*. – 1945. – № 2. – P. 213–228.
301. Wagner M. L. *Historische Wortbildungslehre des Sardischen* / Max Leopold Wagner. – Bern : Francke, 1952. – 154 S.
302. Wagner M. L. *Das ländliche Leben Sardiniens im Spiegel der Sprache. Kulturhistorisch-sprachliche Untersuchungen* / Max Leopold Wagner. – Heidelberg : Winter, 1921. – 206 S.
303. Wagner M. L. *La lingua sarda. Storia, spirito e forma* / Max Leopold Wagner. – Berna : Casa editrice A. Francke, 1951. – 420 p.
304. Wagner M. L. *Über die vorrömischen Bestandteile des Sardischen* / M. L. Wagner // *Acta Romanica*. – 1931. – Vol. 15. – P. 207–247.
305. Wilbur T. H. *The earliest stages of the successful resistance of Indo-Europeanization of the Western Pyrenees // The Journal of Indo-European Studies*. – 1980. – Vol. 8, № ½. – P. 3–15.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

306. Большая энциклопедия: в 62 томах / [гл. ред. С. А. Кондратов]. – Т. 5. – М. : ТЕРРА, 2006. – 592 с.
307. Большой Российский энциклопедический словарь. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2008. – 1887 с.
308. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2007. – 1736 с.
309. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий. – 10-е изд., стереотип. – М. : Русский язык. – Медиа, 2006. – 843, [5] с.
310. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1–5.
311. Климов Г. А. Этимологический словарь картвельских языков / [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Изд-во АН СССР, 1964. – 307, [1] с.
312. Коми-пермяцко-русский словарь : ок. 27 000 сл. / [авт.-сост. Р. М. Баталова, А. С. Кривощекова-Гантман]. – М. : Рус. яз., 1985. – 624 с.
313. Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков : в 2 т. / В. В. Левицкий. – Винница : Нова Кныга, 2010. – Т. 1. – 616 с.
314. Левицкий Ю. М. Мови світу : енциклопедичний довідник / Ю. М. Левицкий. – Львів : Вид-во Отців Василіян “Місіонер”, 1998. – 112 с.
315. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
316. Лыткин В. И. Краткий этимологический словарь коми языка / В. И. Лыткин, Е. С. Гуляев. – М. : Наука, 1970. – 388 с.
317. Мосенкіс Ю. Л. Трипільська міфологія : Короткий словник термінів / Ю. Л. Мосенкіс. – Київ : дослідницький семінар “Мова та історія”, 2003.

– 76 с. – (“Трипільська культура – українська мова” : Науково-навчальна енциклопедична серія. – Вип. 1).

318. Мосенкіс Ю. Л. Трипільський прасловник української мови / Ю. Л. Мосенкіс. – Київ, 2001. – 80 с.
319. Ожегов С. И. Словарь русского языка / [ред. Н. Ю. Шведова]. – 17-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 1985. – 797 с.
320. Полная энциклопедия символов / [сост. В. М. Рошаль]. – М. : АСТ; СПб. : Сова, 2007. – 520 с.
321. Светличная Е. И., Толоч И. А. Этимологический словарь латинских ботанических названий лекарственных растений / Е. И. Светличная, И. А. Толоч. – Харьков : Изд-во НФаУ : Золотые страницы, 2003. – 288 с.
322. Словник апелятивної лексики невідомого походження (на матеріалі праслов'янської, польської, англійської, німецької та латинської мов) / [авт.-уклад. Борщевський С. В.]. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 130 с.
323. Словник гідронімів України / [уклад. І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко та ін]. – К. : Наукова думка, 1979. – 784 с.
324. Словник лінгвістичних термінів / [авт.-уклад. Ганич Д. І., Олійник І. С.]. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
325. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні ; [ред. І. К. Білодід]. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
326. Угорсько-український словник / [ред. П. М. Лизанець]. – Ужгород : ІВА, 2001. – 800 с.
327. Удмуртско-русский словарь : ок. 35 000 сл. / [ред. В. М. Вахрушев]. – М. : Рус. язык, 1983. – 592 с.
328. Українська минувшина : Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К. : Либідь, 1993. – 256 с.

329. Український Радянський Енциклопедичний Словник : в 3-х т. / [ред. кол. : А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін.]. – 2-е вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986–1987. – Т. 1–3.
330. Українсько-польський, польсько-український словник / [уклад. М. Юрковський, В. Назарук]. – К. : Школа, 2003. – 934 с.
331. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.
332. Финско-русский словарь : ок. 40 000 сл. / [сост. Курэ Хр., Лаатикайнен Е. и др.; ред. Е. П. Лаатикайнен]. – М. : ОГИЗ, 1942. – 284 с.
333. Шульгач В. П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник / [І. М. Желєзняк (відп. ред.)]; НАНУ. Ін-т укр. мови. – К. : Кий, 2001. – 189 с.
334. Эстонско-русский словарь / [сост. Й. Тамм; ред. Б. Правдин]. – Таллин : Эст. гос. изд-во, 1955. – 824 с.
335. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / [ред. О. Н. Трубачев]. – М. : Наука, 1974–2007. – Вып. 1–33.
336. Янко М. Т. Топонімічний словник України / М. Т. Янко. – К. : Знання, 1998. – 432 с.
337. The Barnhart Dictionary of Etymology / [R. K. Barnhart, ed.] – N. Y. : The N. W. Wilson Company, 1988. – 1284 p.
338. Battisti C. Dizionario etimologico italiano / C. Battisti, G. Alessio. – Firenze : G. Barbèra, Editore, 1950–1957. – Vol. 1–5.
339. Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego / W. Boryś. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2005. – 864 s.
340. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa : Wiedza powszechna, 1974. – 808 s.
341. Concise Oxford Dictionary of English Etymology / [ed. T. F. Hoad]. – Oxford; N.Y. : Oxford University Press, 1986. – 552 p.

342. English-Basque and Basque-English Freelang Dictionary [Электронный ресурс]. – Режим доступа до словника : <http://www.freelang.net/dictionary/basque.php>.
343. Ernout A. Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots / A. Ernout, A. Meillet. – Paris : Librairie C. Klincksieck, 1932. – 1108 p.
344. Frisk H. Griechisches etymologisches Wörterbuch / H. Frisk. – Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag, 1954–1968. – Lieferungen 1–20.
345. Klein E. A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language / E. Klein. – Amst.; L.; N.Y. : Elsevier Publishing Company, 1971. – 844 p.
346. Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / Friedrich Kluge. Unter Mithilfe von Max Bürgisser u. Bernd Gregor völlig neu bearb. von Elmar Seebold. – 22. Aufl. – Berlin; N. Y. : de Gruyter, 1989. – 822 s.
347. Longman Dictionary of English Language and Culture. – Harlow: Pearson Education Limited, 2003. – 1568 p.
348. The Oxford Dictionary of English Etymology / [ed. C. T. Onions]. – Oxford; N.Y. : Oxford University Press, 1966. – 1026 p.
349. Le Robert & Collins dictionnaire français-italien, italien-français / [Michela Clari, chef de projet]. – Glasgow : HarperCollins Manufacturing, 1995. – 430 p.
350. Skeat W. A Concise Etymological Dictionary of the English Language / W. Skeat. – Oxford : Oxford University Press, 1984. – 664 p.
351. Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego / F. Sławski. – Kraków : Towarzystwo miłośników języka polskiego, 1952–1982. – Т. 1–5.
352. Słownik współczesnego języka polskiego / [red. nauk. B. Dunaj]. – Warszawa : Wilga, 1996. – 1394 s.
353. Trask R. L. Etymological Dictionary of Basque [Электронный ресурс] / R. L. Trask [edited for web publication by Max W. Wheeler]. – University of Sussex, 2008. – 418 p. – Режим доступа до словника : <http://www.sussex.ac.uk/linguistics/1-4-1-2.html>.

354. Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch / A. Walde, J. Hofmann. – Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag, 1954. – Bd. 1–2.
355. Weekley E. An Etymological Dictionary of Modern English / E. Weekley. – N.Y. : Dover Publications, Inc., 1967. – Vol. 1–2. – 1660 p.